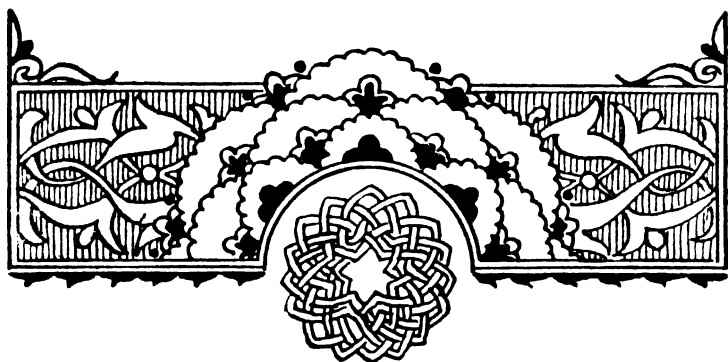

ԵՂԻՇԵ

9/47-925

U-40

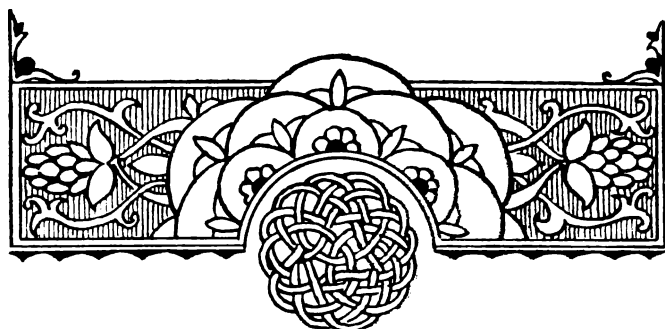
ԵՂԻՇԵԻ
ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԸ
ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ՊՐՈՖ. ԴՐ Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ

Հայ պ ե պ հ ր ա պ

Երևան

1 9 5 8

հայ մաւրենազիւններ

ԵՂԻՇԵ

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

ЕГИШЕ
ИСТОРИЯ ВАРДАНА И АРМЯНСКОЙ
ВОЙНЫ

(на армянском языке)

Армянское государственное издательство

(Айпетрат). Ереван, 1958

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Տպագրության հանձնելով Եղիշեի Վարդանանց պատմության մեր աշխարհաբար թարգմանության երկրորդ բարեփոխված հրատարակությունը՝ հարկ ենք համարում նշել հետևյալը.

Այս հրատարակության մեջ չի առնված նախորդ հրատարակության ընդարձակ ներածությունը Եղիշեի ժամանակի, կյանքի հանգամանքների, գրվածքի բնույթի և նրա շուրջը եղած քննադատությունների մասին, որովհետև Ն. Ակինյանը, որի դեմ էր գլխավորապես ուղղված այդ ներածությունը, մանրամասն կերպով անդրադառնալով մեր դիտողություններին (տե՛ս «Հանդես Ամսօրյա», 1951, օգոստոս - սեպտեմբերի համար, էջ 398—406), չի կարողացել ոչ մի փաստացի առարկություն բերել մեր դեմ և բավականացել է լուկ ընդհանուր տեղիներով ու անհիմն մեղադրանքներով այն մասին, որ մենք իբր ավելի քան պետք է՝ հավատ ենք ընծայել «ավանդությանը» Եղիշեի մասին: Ավելորդ էր, ուրեմն, այստեղ մի անգամ էլ անփոփոխապես պահել այն, ինչ որ արդեն մի անգամ տպված է սույն գործի առաջին հրատարակության սկզբում:

Այս հրատարակությունը մանրամասն համեմատված է Եղիշեի նոր լույս տեսած գիտական համահավաք բնագրի հետ՝ և մտցված են նոր բնագրի պահանջած բոլոր անհրաժեշտ ուղղումներն ու փոփոխությունները:

Մեր այս թարգմանության մասին մինչև այժմ լույս է տեսել երկու գրախոսական: Առաջինը գրել է Ս. Սիմոնյանը (տե՛ս Անի, Բելուս, Ա.

¹ Տե՛ս Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լույս ածեալ բաղադատությամբ ձեռագրաց աշխատությամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957 թ.:

տարի 1946/47 թ., էջ 555—559), որը մեր ձեռքը չի անցել: Երկրորդը գրել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու ընկ. Վարադ Առաքելյանը (տե՛ս «Բանբեր Մատենագարանի» № 3, Երևան, 1956, էջ 203—217), որի մի շարք ճիշտ գիտողություններն ու ցանկությունները մեր թարգմանության վերաբերյալ շնորհակալությամբ օգտագործել ենք այս հրատարակության ժամանակ:

Առաջին հրատարակության համեմատությամբ խոշոր չափով կրճատված և համառոտված են ծանոթագրությունները:

Հուսով ենք, որ Եղիշեի այս ոգեշունչ մատենիկը այսուհետև էլ ընթերցանության սիրելի գիրք կլինի հալ ժողովրդի համար, ինչպես մինչև այժմ եղել է:

14 մարտի 1958 թ.:

Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԻ
ԵՎ
ՆԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՄԱՍԻՆ

1

**ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ԴԱՎԻԹ ԵՐԵՑԻ՝
ԽՆԴՐԱԾ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ] ՎԱՐԴԱՆԻ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

Այն գործը, որ պատվիրեցիր, կատարեցի, ո՛վ առա-
փինի. Հայոց պատերազմի մասին հրամայեցիր [գրել], որի
մեջ ֆշերի հանդեպ շատերն առափնի գտնվեցին:

Ահա շարադրեցի այս յոթը գլուխների մեջ:

Առաջին՝ Ժամանակը:

Երկրորդ՝ Արևելքի իշխանի ձեռնարկած գործերը:

Երրորդ՝ Եկեղեցու ուխտի միաբանությունը:

Չորրորդ՝ Նույն ուխտից բաժանված մի ֆանիսի երկ-
պառակությունը:

Հինգերորդ՝ Արևելցիների հարձակումը:

Վեցերորդ՝ Հայերի ընդդիմանալը պատերազմով:

Յոթերորդ՝ Խոռվության գործերի երկարածությունը:

Այս յոթը գլուխների մեջ կարգով գրեցի և մանրամասն
շարադրեցի սկիզբը, միջին [ժամանակն] ու ավարտը, որպես-
զի շարունակ կարդաս, լսելով առափնի անձերի ֆաջությունը
և հետ կացածների վատթարությունը. ո՛չ թե Լրկրավոր
ստատ գիտության անձնական պակասը լրացնելու, այլ երկ-
նավոր նախախնամության այցելության համար, որ նախա-
գիտությամբ երկու կողմերին էլ հատուցում է տալիս, որ
տեսանելի բաներով անտեսանելին հայտնի է դարձնում:

Իսկ դու, ո՛վ մեծդ աստվածային գիտության մեջ, ին-

շո՛ւ արդյո՞ք [ինձ] հրամայեցիր, քանի որ ինձ կարող էիր հրամաններ ընդունել ավելի լավերը [գրելու] համար²: Ինչպես բվում է ինձ և քեզ և իմաստասիրությամբ պարապած մարդկանց՝ այս բանը երկնավոր սիրո նշան է և ոչ թե երկրավոր փառասիրության. ինչպես որ հմուտ պատմագիրներից ոմանք ասել էլ են՝ «Միաբանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանությունը՝ չար գործերի ծնողը»:

Այսպես և մենք տեսնելով, որ քո հրամանը անկեղծ սիրուց է [առաջացել], ամենևին չղանդաղեցինք և չվախեցանք՝ մեր տգիտությունը նկատի ունենալով: Որովհետև մեծ բան է անկեղծությունը տկարությանն օգնելու համար, ինչպես աղոթքը՝ գիտության, և մահուր սերը՝ հասարակաց օգտի համար:

Որ և մենք քո հրամանի հետ ընդունելով՝ հոծարությամբ սկսեցինք այս բանը, որ սիրելիների համար միաբարություն է, հուսացողներին՝ հույս, փաշերին՝ փաշալերություն, որոնք հոծարակամ հարձակվում են մահվան վրա՝ առաջները տեսնելով հաղթության գորագլխին³, որը ոչ ոքի թշնամությամբ չի արհամարհի, այլ բոլորին սովորեցնում է իր անպարտելի ուժը: Եվ ահա՛, ով որ կամենա՝ կընդունվի որպես փաշ զինվոր: Եվ քանի որ նահատակություն բառը բազմանշանակ է, նա էլ բազմապիսի շնորհներ է բաժանում բոլորին. որ և անենե՞զ սրտի սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք հաճաշում:

Այս պարզությունը նման է երկնային պարզությանը. և այս էլ քո մեջ տեսնելով՝ մոռացանք մեր բնության [հատկությունները]: Եվ ահա քեզ հետ վեր ենք բարձրանում սավառնելով, և երբ բարձր թռած կանցնենք բոլոր վնասակար մրկածին օդերից, փոքրիշատե ծծելով վերին անապական օդերից, կստանանք գիտություն մեր անձերի փրկության և սմենահաղթ եկեղեցու փառքի համար: Ուստի և բազմաթիվ սուրբ պաշտոնյաները թող զվարթությամբ կատարեն իրենց պաշտոնն ու ծառայությունը, որպեսզի փառավորվի բոլորիս հայրը. ուր և նրա հետ ցնծա ու բերկրի սուրբ երրորդությունն իր անտրտում էության մեջ:

Արդ օրովհետև քո աննախանձ բարձր ու բնությունից
սլացվելու ու հրաման ստացանք, սկսեցինք, որտեղից արժան է
սկսել, թեպետև չլինե՞ր հոծարի մեր ազգի թշվառությունը ող-
բալ: Ահա մեր կամքի հակառակ արտասովորից ողբերով շա-
ւաղրում ենք այն բազմաթիվ հարվածները, որոնց մեջ հենց
մենք էլ ընկանք՝ ականատես լինելով:

ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երբ Արշակունյաց ցեղը⁴ վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը⁵, որ իր իշխանությունը վարում էր մոգերի կրոնի համաձայն և շատ անգամ կոխվել էր մղում նրանց հետ, ուլքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կովում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից, իշխանությունն անցավ Հայոց նախարարներին. որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, ոակայն Հայոց հեծելազորն մամուլջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ: Այս պատճառով էլ աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի⁶ թագավորության սկզբից մինչև Վռամի⁷ որդի արքայից արքա Հազկերտի⁸ երկրորդ տարին, որին սասանյան իրեն գործակից գտավ, և հավաքված ժամբողջ թույնը դուրս թափեց և լցրեց նրան ինչպես թունավորված նետերով լի կապարճ: Եվ սկսեց հոխորտալ անօրեննությանմբ, գողոզանում էր և աղմկելով քամի էր բարձրացնում աշխարհի շորս կողմերը, և մեզ, Քրիստոսի հավատացյալներին, իրեն թշնամի և հակառակորդ էր ներկայացնում և նեղվում ու տառնապում էր անխաղաղասեր կյանքով:

Որովհետև նրան շատ սիրելի էր խոսվությունն ու ար-
յունհեղությունը, այդ պատճառով էլ ինքն իր մեջ ալեկոծ-
վում էր, թե ո՞ւմ վրա թափեմ դառն թույներս կամ ո՞ւր ար-
ձակեմ բազմաթիվ նետերս: Եվ սաստիկ հիմարության պատ-
ճառով ինչպես կատաղի գազան հարձակվեց Հունաց երկրի⁹
վրա, հարվածեց մինչև Մծբին¹⁰ քաղաքը և ասպատակ սըփ-
ռելով՝ ավերեց Հոռոմների շատ գավառներ և հրդեհեց բո-
լոր եկեղեցիները. ավար ու գերի հավաքեց և հաբեկեց
երկրի ամբողջ զորքը:

Իսկ երանելի Թեոդոս կայսրը¹¹, որովհետև խաղաղասեր
քրիստոնյա մարդ էր, չկամեցավ նրա դեմ պատերազմի դուրս
գալ, այլ Անատոլ անունով մի մարդու, որ Արևելքի նրա
սպարապետն էր, շատ գանձերով նրա մոտ ուղարկեց: Եվ
բռնեց ու նրա ձեռքը տվեց այն պարսիկ մարդկանց, որոնք
քրիստոնյա լինելու պատճառով փախել էին և գտնվում էին
կայսեր քաղաքում: Եվ այն ամենը, ինչ որ ասաց
[Հագլեբերտը] ժամանակին, [Թեոդոսը] կատարեց նրա կամքի
համաձայն և իջեցրեց նրա մեծ բարկությունը. և այսպիսով
եւ վերադարձավ իր քաղաքը՝ Տիգրոն¹²:

Երբ անօրեն իշխանը տեսավ, որ իր շարությունը հաջող-
վեց, սկսեց մի այլ խորհուրդ էլ մտածել, ինչպես մի մարդ,
որ բորբոքված կրակի մեջ շատ վառելափայտ է ավելացնում:
Որովհետև որտեղից մի քիչ կասկած ուներ, այնտեղից լիո-
վին ապահովվեց. այդ պատճառով էլ քրիստոնյաների սուրբ
ուխտից շատերին խախտեց՝ մեկին սպառնալի խոսքերով,
մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երրորդին շարաշար
մահով սպանելով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու
կալվածքները. և մեծ անարդանքով տանջում էր բոլորին: Եվ
երբ տեսավ, որ ցիրուցան եղան այս ու այն կողմ, խորհրդի
կանչեց ձախակողմյան պաշտոնյաներին¹³, որոնք կռապաշ-
տության մեջ կաշկանդված էին անբախտելի կապերով, վառ-
ված ու կրակ կտրած ինչպես մի հնոց՝ եկեղեցու սուրբ
ուխտն այրելու համար:

Որովհետև այդպիսիները հենց իրենց կենդանության
ժամանակ բնակվում են ինչպես թանձրամած խավարում, և

հոգիները մարմնի մեջ փակված են ինչպես կենդանի [մարդը] գերեզմանում, որոնց [հոգիները] վրա ամենևին չի ծագում Քրիստոսի սուրբ լույսի նշույլը: Օրհասական արջերն էլ շնչերը հատնելիս ավելի ուժգին են կռվում, և իմաստունները խույս տալով փախչում են նրանցից: Այսպիսի մի վախճան է եկել-հասել այդ տերությանը. երբ նրանց խփում են՝ չեն զգում, և երբ [իրենք] են խփում՝ չեն հասկանում. իսկ երբ արտաքին թշնամի չի գտնվում, իրենք իրենց հետ են կռիվ սկսում, մարտնչում: Մարգարեի խոսքը հենց հարմար է գալիս նրանց վերաբերմամբ. «Մարդ, ասում է, իր քաղցածությունից [ստիպված] շուռ կդա և կուտի իր անձի կեսը»*: Սրա նման ասում է նաև Տերն ինքը. «Ամեն մի տուն և թագավորություն, որ բաժանվում է ինքն իր մեջ, հաստատուն մնալ չի կարող»**:

Արդ, ի՞նչ ես ծեծկվում, ի՞նչ ես կռիվ տալիս, ի՞նչ ես այրվում, ի՞նչ ես բորբոքվում, ինչո՞ւ ես հանգչում, ի՞նչ ես խորհրդի կանչում նրանց, տվքեր ձեր հոգիները ձեզնից խլել՝ ձեր անապականը ասպականություն են դարձրել, իսկ ձեր ասպականացու մարմինը զազրելի դիակի նման քարշ են տվել ու դեն գցել: Զէ՞ որ այդ ես կամենում, որ ամբարիշտ խորհուրդդ ծածկվի. կտեսնես՝ երբ կհայտնվի, հետո կիմանաս դրա վերջը:

Մոգերն¹⁴ ասում են. «Քա՛ջ թագավոր, աստվածները տվին քեզ այս տերությունը և հաղթություն. նրանք ամենևին մարմնավոր հարստության կարոտ չեն, միայն թե մի կրոնի դարձնես քո տերության մեջ գտնված բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին. այն ժամանակ Հույների երկիրն էլ հնազանդվելով՝ կենթարկվի քո իշխանությանը: Արդ, մեր մի խոսքը շուտով կատարի՛ր, արքա՛, զորք հավաքիր և գունդ կազմիր, վեր կաց գնա Քուշանների¹⁵ երկիրը և բոլոր ազգերին ժողովիր և անցկացրու Պահ դռնից¹⁶ ներս, և այնտեղ շինիր քո

* Նալյի Թ 20: «Քաղցի պատճառով նրա աջակողմը կթեքվի և կուտի իր ձախակողմը. և իր թևերի միան ուտելով մարդը չի կշտանա»:

** Մաթթ. ԺԲ 25, Մարկ. Գ 24—25, Ղուկ. ԺԱ 17:

ընակությունը: Երբ բոլորին արգելեա ու պահես հեռավոր օտարութեան մեջ, քո կամքն ու խորհուրդները կկատարվեն և, ինչպես երևում ես մեր գուշակությունների¹⁷ մեջ, դու կտիրես նաև Քուշանների երկրին և մինչև անգամ Հույները քո իշխանութեան դեմ դուրս չեն գա: Միայն թե քրիստոնյաների կրօնը մեջտեղից վերացրու»:

Այս խորհուրդը հաճելի եղավ Թագավորին ու իրեն համահիտ մեծամեծներին. հրովարտակներ գրեց, արագագնաց սուրհանդակներ ուղարկեց իր տերութեան բոլոր կողմերը: Եվ այս է հրովարտակի պատճենը.

«Իմ տերութեան բոլոր ազգերին, արիւններին և անարիւններին¹⁸, թող բազմաճառ մեր մարդասեր ողջույնը ձեզ. դուք ողջ եղեք, մենք էլ արդեն ողջ ենք աստվածների օգնութեամբ:

«Առանց ձեզ որեւէ նեղութիւն տալու ելանք-գնացինք Հույների երկիրը, և առանց պատերազմի սիրով ու մարդասիրութեամբ նվաճեցինք ամբողջ երկիրը մեզ ծառայելու: Դուք բարին մտածեցեք և անսպառ ուրախութեան մեջ մնացեք. բայց շուտով կատարեցեք այս բանը, որ ասում եմ:

«Մենք մտքներումս դրել ենք անպատճառ վերկենալ-գնալ Արեւելքի աշխարհը, աստվածների օգնութեամբ մեզ ենթարկել Քուշանների տերութեանը. դուք հենց որ այս հրովարտակը տեսնեք, շուտով առանց ուշացնելու այրուձի ժողովեցեք՝ ինձանից առաջ, ներկայացեք ինձ Ապար աշխարհում»¹⁹:

Այս պատճենի համաձայն հրովարտակ-հասավ Հայոց, Վրաց և Աղվանից²⁰ և Լինաց²¹, Մավդեից²², և Կորգվաց²³, Աղձնյաց²⁴ աշխարհները և շատ ուրիշ հեռավոր տեղեր, որոնք առաջ պարտավոր չէին այն ճանապարհը գնալ: Զորք էր ժողովում Մեծ Հայքից ազնվականներին և ազատորդիներին և Թագավորական կալվածներից ոստանիկ մարդկանց. նույն օրինակով Վրաց, Աղվանից և Լինաց աշխարհներից, և հարավի զանազան կողմերից՝ Տաճկաստանի²⁵ և Հոռոմների

աշխարհի սահմաններին մոտիկ, և Կորդպաց և Դասն և Մավդեից և Արզնարզյուն²⁶ [երկրներից], որոնք բոլորն էլ հավատում էին մի կաթողիկե առաքելական եկեղեցուն և մկրտված էին:

Սվ անմեղությամբ չիմանալով թագավորի խարդախ միտքը՝ յուրաքանչյուրը իր երկրից զվարթությամբ և տիրուսեր խորհրդով ելան-գնացին, աներկբա հավատով կատարելով [իրենց] զինվորական ծառայությունը: Իրենց հետ վերցրին նաև աստվածային սուրբ կտակարանները շատ պաշտոնյաներով և քահանաներով: Բայց հրաման տվին իրենց աշխարհում, որ կյանքի ակնկալությամբ չունենան, այլ իրենց վախճանին [սպասեն], հանձնարարելով միմյանց իրենց հոգիներն ու մարմինները: Որովհետև թեպետև թագավորի մտադրությունը նրանց հայտնված չէր, բայց բոլորի սրտում էլ կասկած կար. մանավանդ երբ հուլյների զորությունն էլ ընկճված տեսան նրա առաջ, շատ խիստ խոցվեցին իրենց մտքերում:

Բայց որովհետև Աստծու սուրբ կտակարանների պատվիրանները պահող մարդիկ էին, շարունակ հիշում էին Պողոսի պատվերները, թե՛ «Մառանե՛ր, հնազանդ եղեք ձեր մարմնավոր տերերին, ո՛չ թե կեղծավորությամբ և աշառությամբ, այլ սրտանց ծառայեցեք ինչպես Աստծուն և ոչ ինչպես մարդկանց. որովհետև տիրոջից է լինելու ձեր արդար վաստակների հատուցումը»*:

Այս ամբողջ բարեմտությամբ ուղևորվելով [իրենց] աշխարհից և իրենց հանձնելով սուրբ հագուն, հրամանը շուտով կատարելով՝ ներկայացան, ամեն ինչ անելով նրա կամքի համաձայն: Թագավորը շատ ուրախացավ՝ այն մտքով, թե իր կամքը կատարվեց. և ահա նրանց հետ վարվում էր այնպես, ինչպես խրատել էին նրա ամբարիշտ պաշտոնյաները:

Ապա, երբ թագավորը տեսավ բարբարոսների²⁷ գնդի ամբողջ պատրաստությունն ու բազմությունը, որոնք հոժարակամ եկել էին արքունի ծառայության, ավելի ևս ուրախու-

* Կողոս. Գ. 22, հմտ. Սփեա. 2 5:

նում էր իր մեծամեծների և զորքերի ամբողջ բազմության առաջ: Արտաքուստ թաքցնում էր իր մտադրությունները և տկամա առատ-առատ պարգևներ էր տալիս նրանց: Եւափ-գնաց Հոնաց աշխարհի տերության վրա, որին Քուշանք են անվանում, և երկու տարու շափով կովկասում՝ նրանց ոչ մի վնաս հասցնել չկարողացավ: Հետո զինվորներին ուղարկեց յուրաքանչյուրին իր տեղը և նրանց փոխարեն իրեն մոտ ուրիշներին կանչեց նույն պատրաստությամբ: Եվ այսպես տա-րեցտարի սովորություն սահմանեց, և այնտեղ իրեն համար բնակության քաղաք շինեց, իր թագավորության շորորոդ տարվանից սկսած մինչև իր իշխանության տասնմեկերորդ տարին²⁸:

Եվ երբ տեսավ, որ Հոռոմները հաստատ մնացին իրենց դաշինքին, որ դրել էին նրա հետ, և Խայլնդուրները²⁹ դադա-րեցին Ճորա պահակն³⁰ անցնելուց, և իր երկիրն ամեն կողմից խաղաղության մեջ է ապրում, և դեռ Հոնների թագա-վորին էլ նեղն է լծել, որովհետև ավերեց նրա շատ գավառ-ները, և իր թագավորությունը հաջող դրության մեջ է,— ավի-տավորներ ուղարկեց իր երկրի բոլոր ատրուշանները³¹, սպի-ռակ ցուկերով և գիսավոր նոխազներով առատացրեց կրակի զոհերը, և միանգամայն անընդհատ դարձրեց իր պիղծ պաշ-տամունքը. մոգերից շատերին և մոգպետներից է՛լ ավելի շա-տերին մեծարեց պսակներով ու պատիվներով: Նաև հրաման տվեց հափշտակել Պարսից աշխարհում գտնվող քրիստոն-յաների ամբողջ ինչքն ու գույքը:

Եվ այսպես հպարտացավ, գոռոզացավ իր մտքում, սան-ձարձակորեն հոխորտում էր մարդկային բնությունից էլ վեր, ո՛չ միայն մարմնական պատերազմների գործերի մեջ, այլ ինքն իրեն հայրենի կարգի բնությունից մեծ մի բան էր կար-ծում. այդ պատճառով նա կեղծավորությամբ ինքն իրեն իր կարծիքով թաքցնում էր, բայց ինչպես նկատում էին իմաս-տունները, ինքն իրեն կարծես անմահների կարգն էր դա-ռում: Եվ սաստիկ զայրացած էր Քրիստոսի անվան վրա, երբ լսում էր, թե տանջվեց, խաչվեց, մեռավ և թաղվեց:

Եվ երբ այսպես օրեցօր ցնորված տարուրերվում էր

նույն մտքով, Հայոց երիտասարդ նախարարներից մեկն ընդդիմաբանեց նրան և ասաց. «Քա՛ջ թագավոր, դու որտեղի՞ց գիտես Տիրոջ մասին այդ բաները, որ խոսում ես»։ Թագավորը պատասխան տվեց և ասում է. «Հենց իմ առաջ կարդացին ձեր մոլորության գրքերը»։ Կրկին պատասխան տվեց պատանյակն և ասում է. «Թագավո՛ր, ինչո՞ւ մինչև այդտեղ միայն կարդալ տվիր. շարունակել տուր կարդալը, և այնտեղ կլսես հարությունը, շատերին հայտնվելը, երկինք վերանալը, հոր աջ կողմը նստելը, երկրորդ գալստյան խոստումը՝ բոլորին հրաշալի կերպով հարություն տալով, արգար դատաստանի համառոտ հատուցումը»։ Երբ թագավորն այս լսեց, խոր խոցված՝ երեսանց ծիծաղեց և ասաց. «Այդ բոլորը խաբեություն է»։ Քրիստոսի զինվորը պատասխան տվեց և ասաց. «Եթե քեզ համար հավատալի են նրա մարմնավոր շարչարանքը, է՛լ ավելի հավատալի պիտի լինի քեզ համար նրա երկրորդ ահավոր գալուստը»։

Թագավորը այս լսելով՝ բորբոքվեց Բաբելոնի հնոցի³² կրակի նման, այնպես որ մինչև անգամ յուրայինները ևս քաղդեացիների նման այրվում էին։

Այն ժամանակ ամբողջ բարկությունն ու զայրույթը թափեց այն երանելի մարդու վրա, որի անունը Գարեգին էր։ Կապված ոտներով ու կապված ձեռներով երկու տարոււշափ հանձնվեց շարչարանքների, և իշխանությունից զրկվելով՝ մահվան դատապարտվեց։

ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԻՇԽԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ում հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինություններից, սաստիկ երկյուղի մեջ է ընկած [Երանց] մարմնի բնությունը. ամեն հողմից շարժվում է և ամեն խոսքից վրդովվում և ամեն բանից դողում. այդպիսի մարդը երազական բաներով է անցկացնում իր կյանքը, իսկ մահվան ժամանակ էլ անդառնալի կորստյան է մատնվում: Ինչպես որ հնում մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն: Ով որ չգիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից. իսկ ով գիտե մահը, նրանից չի վախենում:

Եվ այս բոլոր շարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից: Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Լավ է աչքով կույր [լինել], քան մտքով կույր: Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմինների տեսողությունից:

Իթե մեկը շատ ճոխացած լինի աշխարհական մեծությունամբ, իսկ մտքով ավելի աղքատ լինի, այնպիսին ողորմելի է շատերից. ինչպես որ տեսնում էլ ենք ո՛չ միայն հասարակ մարդկանց մեջ, այլև նրա մեջ, որ ամենից մեծն է: Եթե թագավորը իմաստությունն իրեն աթոռակից չունի, չի կարող իր վիճակի մեջ վայելուչ լինել: Իսկ եթե մարմնավոր բաների

վերաբերմամբ այսպես է, որքա՛ն ավելի ևս հոգևոր բաների վերաբերմամբ է:

Ամբողջ մարմնի կենդանությունը հոգին է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միտքն է. և ինչպես որ մի մարդու վերաբերմամբ է, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի վերաբերմամբ: Թագավորը միայն իրեն համար չէ պատասխանատու, այլ նաև նրանց համար, որոնց կորստյան պատճառ է եղել:

Բայց մենք թեպետև թույլտվություն չունենք բամբասելու իշխաններին, բայց չենք էլ կարող գովաբանել մի մարդու, որ աստծու դեմ է կռվում: Այլ կպատմեմ անցքերն ու դեպքերը, որ նրա ձեռքով անցան սուրբ եկեղեցիների գլխով, և չեմ դանդաղի. գործերի ընթացքը ո՛չ թե բամբասաներ մտքով, այլ ճշմարտությամբ պատմելուց չեմ դադարի: Ո՛չ կարծիքներով եմ վեր թռել և ո՛չ էլ լուրերից արթնացել, այլ ե՛ս ինքս անձամբ նույն տեղում պատահեցի և տեսա ու լսեցի հանդգնաբար խոսելու ձայնը. ինչպես սաստիկ քամին ալեկոծում է մեծ ծովը, այնպես էր շարժում ու տարուբերում իր զորքերի ամբողջ բազմությունը: Եվ բոլոր ուսմունքների հանդիսավոր քննություն էր կատարում, կշռադատում էր մոգությունն ու քավդեությունը³³ և իր աշխարհի բոլոր ուսմունքները: Կեզծավորությամբ մեջ էր բերում նաև քրիստոնեությունը և ասում էր զայրացած. «Հարցրե՛ք, քննեցե՛ք, տեսե՛ք. որը լավն է՝ թող այն ընտրենք ու պահենք»: Եվ ջանք էր գործ դնում, որ իր մտադրությունը շուտով կատարի:

Իսկ զորքի մեջ եղած զանազան կողմերից եկած քրիստոնյաները հասկացան այն կրակը, որ ծածուկ վառվում-բորբոքվում էր և ուզում էր լեռներն ու դաշտերն առհասարակ հրդեհել: Նրանք էլ կրակ կտրեցին անմարելի հրով և սաստկապես պատրաստվեցին գաղտնի որոգայթների փորձության դեմ:

Այնուհետև սկսեցին բարձրաձայն, սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով և մեծապայծառ վարդապետությամբ [իրենց] պաշտամունքը կատարել մեծ բանակի դեմ հանդի-

ման, և աներկյուղ ու անվախ հոժարությամբ սովորեցնում էին իրենց մոտ եկող մարդկանց: Եվ Տերն էլ հաջողում էր նրանց [գործը] զանազան հրաշքներով, որովհետև հեթանոսական գործից շատ հիվանդներ բժշկվում էին:

Իսկ անօրեն իշխանը երբ իմացավ, թե հայտնվեց [իր] խորամանկ մտադրությունը, և պատրաստված հուրը՝ դեռ ոչ ոք նրա վրա չփչած՝ նրա վառվելը հայտնի դարձավ աստ-ծու երկյուղածներին, սկսեց ծածուկ նետերով խոցոտել իր շար միտքը և անբուժելի վերքեր էր պատրաստում հոգիների և մարմինների համար:

Մերթ շանթում՝ գալարվում էր ինչպիսի մի թունավոր օձ, մերթ ձգվում՝ մոռնում էր ինչպես զայրացած առյուծ, ճմլվում ու թապլտկվում էր խարդախ մտադրությամբ և կամենում էր իր կամքը կատարել: Քանի որ ձեռքը ձգել և բռնել չէր կարողանում,— որովհետև ամենքը միատեղ չէին նրա մոտ միևնույն վայրում,— այնուհետև սկսեց առաջ քաշել կրրտսերներին ավագների միջից, և անարգներին պատվականների միջից, և տգետներին գիտունների միջից, և վախկոտներին քաջ մարդկանց միջից. և էլ ի՞նչ մեկ-մեկ թվեմ, բոլոր տնարժաններին առաջ էր քաշում, իսկ բոլոր արժանավոր մարդկանց հետ էր տանում. մինչև անգամ հորն ու որդուն բաժանում էր միմյանցից:

Թեպետև բոլոր ազգերի վերաբերմամբ էր այս անկարգությունն անում, բայց ավելի Հայոց աշխարհի դեմ էր մարտնչում. որովհետև նրանց ավելի ջերմեռանդ էր տեսնում ստտվածապաշտության մեջ, մանավանդ նրանք, ովքեր Հայոց նախարարների տոհմից էին և միամտությամբ պահպանում էին առաքյալների և մարգարեների սուրբ քարոզությունը: Նրանցից ոմանց խաբում էր ոսկով ու արծաթով, և շատերին էլ ուրիշ առատ պարգևներով. ոմանց էլ ազարակներ ու մեծամեծ գյուղեր [շնորհելով], ոմանց մեծամեծ պատիվներով ու իշխանություններով: Եվ ուրիշ դատարկ հույսեր էլ էր տալիս նրանց: Եվ այսպես հրապուրում ու հորդորում էր շարունակ. «Եթե միայն, ասում է, մոգության կրոնը հանձն առնեք և ձեր մոլորությունից սրտանց դառնաք մեր երեւելի

կրոնի ճշմարտությանը, մեծությունների և ավագությունների կհասցնեմ [ձեզ] իմ սիրելի նախարարներին հավասար, և է՛լ ավելի կբարձրացնեմ: Եվ այսպես կեղծավորությամբ խոնարհվում էր ամենքի մոտ՝ խոսելով նրանց հետ սիրո պատրվակով, որպեսզի կարողանա նրանց խորամանկությամբ որսալ՝ խորհրդատուների առաջին խրատի համաձայն: Եվ այս բանն անում էր իր իշխանության շորրորդ տարուց սկսած մինչև տասնմեկերորդ տարին:

Եվ երբ տեսավ, որ ծածուկ հնարագիտությունը բանի տեղ չանցավ, այլ դիմացիներն ավելի շատ էին գործում,— որովհետև տեսնում էր, որ քրիստոնեությունն օրեցօր աճում-տարածվում էր հեռավոր ճանապարհի այն բոլոր կողմերը, որոնցով ինքն անցնում էր,— սկսեց հալումաշ լինել և հառաչելով հոգոց հանել: Ակամա հայտնեց գաղտնի մտադրությունները. բարձրաձայն հրաման տվեց և ասաց. «Իմ իշխանության ներքո գտնված բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները թող բոլորը ձեռք քաշեն [իրենց] մոլար կրոններից և գան երկրպագություն անեն միմիայն արեգակին, զոհեր մատուցելով և աստված անվանելով [նրան], և սպասավորելով կրակին. բացի այս ամենից՝ մոգության օրենքներն էլ կատարեն, առանց որևէ բան պակաս թողնելու»:

Այս ասելով՝ բարձրաձայն հրատարակում էր [հրամանը] մեծ բանակի մեջ և խիստ պատվեր էր տալիս ամենքին. և շտապով սուրհանդակներ էր ուղարկում բոլոր հեռավոր ազգերի մոտ, այդ նույն հրամանը հասցնում էր բոլորին:

Արդ, իր թագավորության տասներկուերորդ տարվա սկզբին անթիվ քանակությամբ զորք ժողովեց և հարձակվելով հասավ Իտաղական երկիրը³⁴:

Այս տեսնելով Քուշանների թագավորը՝ չկարողացավ պատերազմի դուրս գալ նրա դեմ, այլ փախուստ տալով ամուր անապատի կողմերը՝ թաքելով ազատվեց իր ամբողջ զորքի հետ: Իսկ սա ասպատակ սփռեց գավառների, տեղերի, վայրերի վրա. առավ բազմաթիվ բերդեր ու քաղաքներ, հավաքեց գեղիներ, կողոպուտ ու ավար, և տարափհասցրեց իր իշխանության [տակ գտնված] երկիրը: Եվ ահա

այնուհետև նույն դատարկ մտադրության հետևից ընկած՝ հաստատվեց իր մոլար կարծիքի վրա, ասելով իր ամբարիշտ զաշտոնյաներին. «Ի՞նչ տանք մենք աստվածներին այս մեծ հաղթության փոխարեն, որ ոչ ոք չկարողացավ մեր դեմ պատերազմի դուրս գալ»:

Այն ժամանակ բոլոր մոգերն ու քավդեաները միաբերան իրենց ձայնը բարձրացրին և ասացին. «Աստվածները, որ քեզ տվին տերություն և հաղթություն քո թշնամիների դեմ, ամենևին կարիք չունեն քեզնից խնդրելու այս տեսանելի պատվական բաներից, միայն թե մարդկանց բոլոր մոլար ուսմունքները վերացնես և [բոլորին] զրադաշտական կրոնին»³⁵ դարձնես»:

Այս խոսքին հավանեցին թագավորն ու բոլոր մեծամեծները, մանավանդ նրանք, ովքեր կրոնի առաջնորդներն էին: Խորհուրդ արին, և այդ խրատը հաղթող հանդիսացավ:

Այնտեղ՝ Պահ դուան ներսում, արգելեց Հայերի, Վրացիների և Աղվանների և այն բոլորի բազմաթիվ հեծելազորը, ովքեր հավատում էին Քրիստոսի սուրբ ավետարանին: Եվ դոնապաններին խիստ հրաման տվին, որ դեպի Արևելք մեզ մոտ եկողներին ներս թողնեն, իսկ արևելքից արևմուտք փակ լինի ճանապարհը:

Եվ երբ արգելեց ու փակեց նրանց ամուր և անել վանդակի մեջ,— և իրավացի ասացի ամուր և անել, որովհետև այնտեղ փախչելու և թաքչելու տեղ չկա, քանի որ չորս կողմը թշնամիներ են բնակվում,— այն ժամանակ գործի ձեռնարկեց նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին թուլացրեց մեծ շարշարանքներով ու պես-պես տանջանքներով, և ստիպում էր ուրանալ ճշմարիտ աստծուն և հավատալ տեսանելի տարրերին: Իսկ զորականներն առհասարակ գեղեցիկ խորհրդով, արիասիրտ զորությամբ միաբան աղաղակում էին և ասում. «Վկա են մեզ երկիրնքն ու երկիրը, որ երբեք չենք ծուլացել արքունի ժառայության մեջ և ոչ էլ վախկոտություն ենք խառնել [մեր] արության ու քաջության հետ. զուր և անողորմ են մեզ վրա [տեղացող] այս հարվածները»:

Եվ այնքան շատացավ նրանց գոռում-գոշումի ձայնը,

մինչև որ ինքը թագավորն իր աչքով տեսավ կատարվող անցքերը, և տեղնուտեղը խսկույն երդումով հաստատեց ու առաջ. «Ձեզ չեմ զիջանի, մինչև չկատարեք իմ ամբողջ կամքն ու հրամանները»:

Եվ ահա շարասեր սպասավորները իրավունք ստացան, որ բուն ավագներից չորս զորականի մեջտեղ բերեն և սկսեն տանջել: Նախ և առաջ նրանց դատաստանը տեսան խիստ ծեծելով, և նույն կապանքներով տարան բանտը գցեցին: Իսկ մյուսներին [թագավորը] առժամանակ խաբեությամբ ներեց, և ամբողջ մեղքը գցեց բանտարկվածների վրա. և այս կատարում էր սատանայական խրատի համաձայն:

Իսկ տասներկու օրից հետո հրաման տվեց առատ և սովորական օրերից ավելի ճոխ ընթրիք պատրաստել և հրավիրեց քրիստոնյա զինվորականներից շատերին: Եվ սեղանի պատրաստության ժամին՝ չուրաքանչյուրին իր նստելու տեղն էր շնորհում սեղանի շուրջը և խոսում էր նրանց հետ սիրով ու խոնարհությամբ առաջվա կարգի համաձայն, որպեսզի գուցե համաձայնեն զոհաժ միս ուտել, որ երբեք օրենք չէր ուտել քրիստոնյաներին: Երբ ոչ մեկն էլ հանձն չառավ [ուտել], շատ էլ չստիպեց, այլ հրամայեց մատուցել նրանց սովորական կերակուրը, և առավելապես գինիով էր ճոխացնում սեղանի ուրախությունը:

Եվ երբ այնտեղից դուրս եկան արքունի սրահը, նրանցից ոմանց ձերբակալեցին՝ ձեռները հետևները կապելով և խոնջանները կնքելով³⁶, և զգուշությամբ պահում էին որի՛ն երկու և որի՛ն էլ երեք օր: Շատ ուրիշ անարժան շարչարանքներ էլ էին տալիս, որ մինչև անգամ գրի առնել արժանի չենք համարում: Եվ նրանցից ոմանց էլ ազնվական պատվից զրկելով՝ քաշեցին և հեռացրին:

Եվ դարձյալ նրանցից խումբ-խումբ ուղարկում էին հեռավոր երկիր՝ անբնակ վայրերի ամրոցները՝ թագավորի թշնամիների դեմ պատերազմ մղելու համար. շատերը հենց այնտեղ էլ իրենց մահը գտան սրով: Եվ բոլորի նշանակված թոշակները պակասեցնում էին, և քաղցով ու ծարավով տանջում նրանց. ձմեռելու համար դժնդակ տեղեր էին նշանակում

ներանց և բոլորի աչքում անարգ ու վատթար նրա՛նց էին ցույց տալիս:

Իսկ նրանք Քրիստոսի սիրո համար մեծ ուրախությամբ էին հանձն առնում բոլոր շարշարանքները այն մեծ հույսի ակնկալությամբ, որ առաջուց պատրաստված է պատվիրանապահ համբերողների համար: Որքան շարուվյունը ավելացնում էր անարգանքը, այնքան նրանք ավելի ևս զորանում էին Քրիստոսի սիրո մեջ. մանավանդ որ նրանցից շատերը սուրբ գիրքը սովորել էին մանկությունից, մխիթարում էին իրենց և քաջալերում ընկերներին, և որպես լույսի աշտարակ կատարում ու ավելացնում էին [քրիստոնեական] պաշտամունքը:

Այս պատճառով էլ հեթանոսներից շատերը, որոնց ախորժելի ու ցանկալի էին թվում [նրանց երգերի] ձայները, քաջալերում էին նրանց և մխիթարության խոսքեր ասում, թե լավ է մարդ մահու շափ շարշարանք կրի, քան այդպիսի կրոնն ուրանա:

Սակայն թեպետև նրանք Քրիստոսի սիրո պատճառով խիստ ուրախ և զվարթ էին ներքուստ, բայց [նրանց] արտաքին տեսքը շատ ողորմելի էր օտարության մեջ: Այնպիսի պատվական զինվորությունը հասել էր շարաշուք և անարգ վիճակի, և հայրենի ազատությունը շարաշար կերպով գտնվում էր մարդախոշոր բռնավորի ծառայության մեջ, որը արյունահեղությամբ հեթանոսների օրենքներից էլ գերազանցում էր և ամենևին չէր կարծում, թե այս ամենի համար կարող է երկնքում մի վրեժխնդիր լինել:

Այլև ոչ ոքի երկրավոր ծառայությունները չէր հիշում. և որ ամեն բանից մեծ է մարմնավոր կարգով, այնտեղ կային նախարարներից ոմանք, որոնք նրա եղբայրներին մեծացրել էին իրենց մայրենի կաթով, ամենից ավելի նրա՛նց էր տանջում:

Բացի այս ամենից՝ մի այլ շարուվյուն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ ծառաներից մեկին, որի անունը Դենշապուհ էր, գործով ուղարկեց Հայոց երկիրը. սա եկավ տեղ հասավ արքունի հրամանով, բերեց մեծ թագավորի ողջույնը, և խազա-

զասեր կեղծավորությամբ ամբողջ Հայոց երկիրը աշխարհագիր արեց՝ իրր թն հարկերը ներելու և այրուձիու ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Թեպետև երեսանց կեղծավորություն էր անում, բայց ներքուստ երևում էին շարագույն գիտավորությունները:

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը ծառայության տակ դրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակյաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագրի տակ գցեց:

Երրորդ, Երկրի հարկն ավելի ծանրացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանսարկությամբ թշնամացրեց միմյանց հետ և ամեն տան մեջ խռովություն գցեց:

Եվ այս ամենն անում էր, որպեսզի գուցե քանդի միաբանությունը, և եկեղեցու ուխտը ցրվե, և միայնակյացներին փախցնի, և շինականներին տկարացնի. և չափազանց աղբատության պատճառով ակամա ընդունեն մոգական կրոնը:

Բայց ամենից վատթարը հինգերորդն էր. որովհետև նա, որ երկրի հազարապետն³⁷ էր, համարվում էր քրիստոնյա աշխարհականների վերակացու հայրը. սրա դեմ գրգռելով ամբաստանություն հարուցեց, և նրան գործից հանելով՝ նրա փոխարեն մի պարսիկ բերեց [մեր] աշխարհը, և մի մոգպետի էլ աշխարհին դատավոր [կարգեց], որպեսզի եկեղեցու փառքը նսեմացնեն:

Սակայն թեպետև այս բոլոր գործերը դժնդակ էին, բայց դեռ ոչ ոք հայտնի կերպով ձեռք չէր տվել եկեղեցուն. այդ պատճառով էլ ոչ ոք նրան չընդդիմացավ, թեև հարկերը ծանր էին: Որովհետև որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան³⁸ առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ [հարկի տակ] դրին եպիսկոպոսներին և երեցյներին, ո՛չ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերը: Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր³⁹ էին նշանակված լեռների, դաշտերի և անտառների վրա: Առնում էին ո՛չ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ թե մի

տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է շեն մնում այդ աշխարհը:

Եվ երբ տեսան, թե այս ամենով չկարողացանք զզվեց-
նել, այն ժամանակ հայտնապես հրաման տվին մոգերին
և մոգպետներին մի նամակ գրել՝ իրենց ձախուժուռ հավատի
համաձայն: Եվ նամակի պատճենն այս է.

«Միհրենքսեհ վզուրկ⁴⁰ հրամատար Երան և Աներան⁴¹,
Հայոց Մեծաց շատ ողջույն».

«Իմացած եղեք, որ ամեն մարդ, ով բնակվում է երկնքի
տակ և շունի, դենիմագդեզն⁴² կրոնը, նա խուլ է և կույր և
Հարամանի⁴³ դեերից խաբված:

«Որովհետև քանի դեռ չկային երկինքն ու երկիրը, մեծ
սաստված Զրվանը հազար տարի զոհ էր անում և ասում էր.
«Թերևս ինձ մի որդի լինի Որմիզդ անունով, որ ստեղծի եր-
կինքն ու երկիրը»: Եվ հղացավ երկու հոգի [իր] որովայնում.
Տեկը՝ զոհ մատուցանելու և մյուսն էլ՝ թերևս, ասելու համար:
Երբ իմացավ, որ որովայնի մեջ երկուսն են, ասաց. «Որը
շուտ դուրս գա, նրան կտամ թագավորություն»:

«Բայց նա, որ թերահավատությունից էր հղացած, պա-
տառեց որովայնը և դուրս եկավ: Ասում է նրան Զրվանը.
«Ո՞վ ես դու»: Ասում է՝ «Քո որդին եմ՝ Որմիզդը»: Զրվանն
ասում է նրան. «Իմ որդին լուսավոր է և անուշահոտ, դու
խավարային ես և չարասեր»: Եվ երբ խիստ դառնապես լաց
եղավ, թագավորությունը նրան տվեց հազար տարով:

«Երբ ծնավ մյուս որդուն ևս, անունը Որմիզդ դրեց. թա-
գավորությունը խեց Արհմնից և տվեց Որմզդին, և ասում է
նրան. «Մինչև այժմ ե՛ս քեզ զոհ արի, այժմ դո՛ւ ինձ
արա»: Եվ Որմիզդն ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, իսկ Արհ-
մընը [նրա] դեմ շար գործեց:

«Եվ արարածներն այսպես են բաժանվում. հրեշտակ-
ները Որմզդինն են, իսկ դեերը՝ Արհմնինը, և այն բոլոր բա-
րիքները, որոնք երկնքից գալիս են երկիր, Որմզդինն են,
իսկ այն բոլոր վնասները, որ գործվում են այնտեղից այս-
տեղ, Արհմնի արածներն են: Նմանապես երկրիս վրա ինչ որ

բարի է, այն Որմիզդն է ստեղծել, իսկ ինչ որ բարի չէ, այն Արհման է ստեղծել. ինչպես որ մարդուն Որմիզդն է ստեղծել, իսկ ախտերը, հիվանդություններն ու մահը Արհման է ստեղծել: Եվ բոլոր թշվառություններն ու փորձանքները, որ լինում են, և դառն պատերազմները շարի մասի արարածներն են. իսկ հաջողություններն ու իշխանությունը և փառքն ու պատիվները, և մարմնի առողջությունը, դեմքի գեղեցկությունը և ճարտարախոսությունն ու երկարակեցությունը,— սրանք բարիից են [իրենց] գոյությունն առնում. իսկ այն ամենը, որ այդպես չէ, նրա մեջ շարի գործ է խառնված:

«Եվ մոլորված են այն բոլոր մարդիկ, որ ասում են, թե «Մահն աստված է ստեղծել, և շարն ու բարին նրանից են լինում»: Մանավանդ, ինչպես քրիստոնյաներն են ասում, թե «Աստված նախանձոտ է. ծառից մի թուզ ուտելու համար աստված մահ ստեղծեց, և մարդուն այդ պատժին ենթարկեց»*: Այդպիսի նախանձ մարդն էլ շունի մարդու նկատմամբ, ո՛ւր մնաց թե աստված [ունենա] մարդկանց նկատմամբ. որովհետև ով ասում է այս բանը, նա խուլ է և կույր, և Հարամանիի դեերից խաբված:

«Մի ուրիշ մոլորություն էլ. ասում են՝ «Աստված, որ ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, եկավ և ծնվեց մի կնոջից, որի անունն էր Մարիամ և նրա մարդու [անունը] Հովսեփ»** . իսկ ճշմարտությունն այն է, որ նա Բանթուրակ անունով մեկի որդին է եղել, անկարգ խառնակությունից [ծնված]⁴⁴, Եվ ա՛յդպիսի մարդու հետևից են մոլորված շատերը: *

«Եթե Հոռոմների աշխարհը մեծ հիմարության պատճառով տգիտաբար մոլորվել է և զրկվել մեր կատարյալ հավատից, իրենց անձերին են պատճառում իրենց վնասը. էլ դուք ինչո՞ւ եք նրանց մոլորության հետևից գնալով խելացնորվում: Այլ՝ ինչ կրոն որ ձեր տերն ունի, դուք էլ նույնն ունեցեք. մանավանդ որ աստծու առաջ էլ ձեզ համար հաշիվ պետք է տանք:

* Հմմտ. Ել. Ի 5, Բ. Օրենք Ե 9, Ել. ԼԳ 14 և այլն:

Յե՛ս նաև Մենդ. Բ 16—17 և Գ 19:

** Հմմտ. Գաղատ. Գ 4.

«Մի հավատաք ձեր առաջնորդներին, որոնց նածրացի»⁴⁵
ևք անվանում, որովհետև սաստիկ խաբեբաներ են. ինչ որ
խոսքերով ուսուցանում են, գործով հանձն չեն առնում:
Ասում են՝ «Միս ուտելը մեղք չէ», և իրենք չեն ուզում ուտել.
«Կին առնել պետք է», բայց իրենք նրա վրա նայել էլ չեն
ուզում. «Հարստություն ժողովելը, ասում են, շատ մեղք է»⁴⁶,
բայց աղքատությունը չափից ավելի են գովում: Հարգում են
թշվառությունը և պարսավում հաջողությունը. ծաղրում են
բախտի անունը և խիստ պախարակում են փառավորությու-
նը. սիրում են անշուք հագուստը և անարգ բաներն ավելի են
հարգում, քան պատվականները. մահը գովարանում են և
կյանքը պարսավում. մարդու ծնունդն անարգում են և գովում
են անզավակությունը: Եվ եթե մարդ դրանց լսի և կանանց
յմերձենա, շուտով կհասնի աշխարհի վերջը:

«Սակայն ես չկամեցա ամեն բան մանրամասն գրել
ձեզ, որովհետև ուրիշ շատ բաներ էլ կան, որ խոսում են
դրանք: Այս բոլոր գրածներիցս ավելի վատթարագույնն այն
է, որ քարոզում են, թե աստված մարդկանց ձեռքով խաչ
բարձրացվեց, նույնը մեռավ և թաղվեց, և ապա հարություն
առավ ու երկինք վերացավ: Չէ՞ որ դուք ինքներդ պետք է
դատաստան անեիք այդպիսի անարժան ուսմունքների հա-
մար: Դեհրը, որ շար են, չեն բռնվում ու տանջվում մարդ-
կանց կողմից, ո՛ւր մնաց աստված, բոլոր արարածների
արարիչը. այսպիսի բաներ ասելը ձեզ համար ամոթ է, իսկ
մեզ համար՝ խիստ անհավատալի:

«Արդ, երկու բան կա ձեր առաջ. կա՛մ կետ առ կետ պա-
տասխան տվեք այս նամակին և կա՛մ վեր կացեք Պուռն
եկեք և ներկայացեք Մեծ ատյանին»:

ԱՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ,
ՈՐՈՆՔ ԺՈՂՈՎԵՑԻՆ ԱՅՐԱՐԱՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌԸ ԵՎ
ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՏՎԻՆ

Հովսեփ՝ Այրարատի եպիսկոպոս.

Սափակ՝ Տարոնի եպիսկոպոս.

Մեղեօ՝ Մանազկերտի եպիսկոպոս.

Եզնիկ՝ Բագրևանդի եպիսկոպոս.
 Սուրմակ՝ Բզնունյաց եպիսկոպոս.
 Տաճատ՝ Տայոց եպիսկոպոս.
 Քաթիկ՝ Բասենի եպիսկոպոս.
 Քասու՝ Տուրուբերանի եպիսկոպոս.
 Երեմիա՝ Մարդաստանի եպիսկոպոս.
 Եվղադ՝ Մարդաղվո եպիսկոպոս.
 Անանիա՝ Սյունյաց եպիսկոպոս.
 Մուշե՝ Արծրունյաց եպիսկոպոս.
 Սահակ՝ Ռշտունյաց եպիսկոպոս.
 Բասիլ՝ Մոկաց եպիսկոպոս.
 Դադ՝ Վանանդի եպիսկոպոս.
 Եղիշա՝ Ամատունյաց եպիսկոպոս.
 Եղբայր՝ Անձավացյաց եպիսկոպոս.
 Երեմիա՝ Ապահունյաց եպիսկոպոս:

Այս բոլոր եպիսկոպոսները⁴⁷ և բազմաթիվ քորեպիս-
 կոպոսներ⁴⁸ և պատվական երեցներ⁴⁹ զանազան տեղերից
 եկեղեցու սուրբ տվատի հետ միասին՝ միաբան և միահավան,
 միահամուռ ժողովելով թագավորանիստ վայր Արտաշա-
 տում՝ մեծամեծ նախարարների և աշխարհի ամբողջ բազմու-
 թյան հավանությունը գրեցին նամակի պատասխանը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ, ինչ հետ միաբանածների հետ
 միասին մեծամեծներից մինչև փոքրերը, Արիների և Անարի-
 ների Միհրենեսեն մեծ հազարապետին շատ ու շատ ողջույն
 խաղաղասեռ մտքով, բեզ և Արյաց ամբողջ զորաբանակին⁵⁰:

Նախնիներից սովորություն ունենք՝ աստվածատուր
 պատվիրանի համաձայն՝ աղոթք անել թագավորի կյանքի
 համար և անդադար խնդրել աստծուց նրա համար երկար
 կյանք, որպեսզի խաղաղությամբ վարի այն տիեզերական
 իշխանությունը, որ աստված է հանձնել դրան. որպեսզի դրա
 երկարատև խաղաղ կառավարության ժամանակ մենք էլ
 առողջությամբ և աստվածպաշտությամբ անցկացնենք մեր
 կյանքը:

«Մեր աշխարհն ուղարկած քո նամակի վերաբերմամբ [պատասխանում ենք]։ առաջ ժամանակները մոգպետներից մեկը, որ ձեր հավատի մեջ ամենից կատարյալն էր, և դուք նրան մարդկային բնությունից վեր մի բան էիք համարում, հավատաց երկնքի ու երկրի արարիչ կենդանի աստծուն, և կեստ առ կեստ հերքեց ու հասկացրեց ձեզ ձեր կրոնը։ Եվ երբ չկարողացան խոսքով նրա դեմն առնել, քարկոծելով մեռավ Որմիզդ արքայից⁵¹։ Եվ եթե ճիշտ կհամարես լսել մեր ասածը, այդտեղ ձեր աշխարհի շատ վայրերում կա նրա գիրքը, կարդա և այնտեղից կտեղեկանաս։

«Ինչ վերաբերում է մեր կրոնին, ամենևին աներևույթ չէ այն և ոչ էլ աշխարհի որևէ մի անկյունում է քարոզվում, այլ համատարած ամբողջ աշխարհում, ծովի և ցամաքի ու կղզիների վրա, ո՛չ միայն արևմուտքում, այլև արևելքում, այլև հյուսիսում ու հարավում և մեջերքում լի է հոծությունով։ Ո՛չ թե մարդու է ապաստանած, որ վերակացուի միջոցով տարածվի աշխարհում, այլ իր հաստատությունն իր մեջ ունի։ Ո՛չ թե ուրիշ վատթարների մոտ է վեհ երևում, այլ վերևից երկնքից ունի [իր] անսոս օրենսդրությունը, ո՛չ միջնորդի ձեռքով, որովհետև մեկ է աստված և բացի նրանից ուրիշը չկա, ո՛չ ավելի մեծ և ո՛չ էլ ավելի փոքր։

«Ո՛չ թե որևէ մեկից է աստված սկիզբն առել, այլ ինքն-բնութիւնը մշտնջենավոր է. ո՛չ թե մի որևէ տեղ է, այլ ինքը տեղ է իրեն համար. և ո՛չ թե գտնվում է որևէ ժամանակի մեջ, այլ ժամանակները նրանից են գոյացել. և ո՛չ միայն ավելի հին է, քան երկինքը, այլև քան կարող են մտածել ու կարծել մարդիկ ու հրեշտակները։ Տարբեր են կերպարանք չի ընդունում և աչքի տեսողության չի ենթարկվում. և ո՛չ միայն ձեռքով չի կարելի զննել, այլև ոչ ոքի մտքի տակ անգամ չի ընկնում, ո՛չ միայն մարմնավորներիս, այլև անմարմին հրեշտակների. բայց եթե ինքը կամենում է, ճանաչվում է իր արժանավոր [հավատացյալներին] մտքով, բայց աչքերին չի երևում, և այն էլ՝ ո՛չ թե երկրավորներին մշտ-քով [է ճանաչվում], այլ նրանց, ովքեր ճշմարտություն մտ-վատացել են աստծուն։

«Եվ նրա անունն է երկնքի ու երկրի արարիչ. իսկ երկընթից ու երկրից առաջ, որպես ինքնագո՝ ինքնանունն է: Ինքնանժամանակ է, իսկ արարածներին երբ կամեցավ՝ լինելու սկիզբ դրեց ո՛չ թե ընչից, այլ ոչնչից. որովհետև ինչը միայն նա է, և մնացած ամեն բան նրանից ընչացավ: Ո՛չ թե իբր հետո իմացավ և ստեղծեց, այլ դեռևս չստեղծած՝ իր կանխագիտությամբ տեսնում էր արարածներին. ինչպես և այժմ նախքան մարդու լարի կամ չար բան գործելը՝ աստծուն հայտնի են մարդկանց գործերը: Այսպես էլ այն ժամանակ, երբ դեռ չէր ստեղծել, ո՛չ թե խառնիխառն էր ճանաչում դեռ չստեղծվածներին, այլ յուրաքանչյուր մասերի տեսակաները նրա առաջ կային կարգավորված և հարմարեցված. իսկ մարդկանց և հրեշտակների [վերաբերմամբ]՝ թե՛ տեսակաները և թե՛ այն ամենը, ինչ որ լինելու էին տեսակի մեջ:

«Եվ որովհետև ստեղծող զորությունն է, մեր շարությունը չէր կարող արգելք լինել նրա բարերարությանը. ինչպես որ հենց եղավ էլ, և դատավոր ունենք արարիչ աջը: Այն ձեռքը, որ երկինքն ու երկիրը հաստատեց, նույնը և քարեղեն տախտակների վրա փորագրեց և դպրություն տվեց մեզ, որը պարունակում է խաղաղական և փրկարար օրենքներ. որպեսզի ճանաչենք երևելի և աներևույթ [արարածների] արարիչ մի աստծուն. ո՛չ այլ և այլ, իբր թե մեկը բարի և մյուսը՝ չար, այլ միևնույնը համակ բարի:

«Բայց եթե քեզ թվա, թե աստծու ստեղծածների մեջ չար բան կա, ասա՝ համարձակ, որպեսզի թերևս ճշմարիտ բարին սովորես: Ասացիր, թե դեերը չար են. կան և բարի դեեր, որոնց թե՛ դուք և թե՛ մենք հրեշտակ ենք անվանում. եթե կամենան՝ դեերն էլ բարի կլինեն, և եթե կամենան՝ հրեշտակներն էլ չար կլինեն: Այս բանը մարդկանց մեջ էլ է լինում, և ավելի միևնույն հոր որդիների մեջ. կա, որ հնազանդ ու հպատակ է հորը, և կա՛, որ սատանայից էլ ավելի վատ է: Նույնիսկ ինքը մարդն էլ առանձին՝ երկուսի բաժանված է երևում, երբեմն չար և երբեմն բարի. նա, որ բարի էր, նույնը չարացավ, պատահեց, որ կրկին դեպի բարին շրջվեց, բայց բնությունը մեկ է:

«Իսկ այն, որ ասում ես, թե մեկ թուզի համար աստված մահ ստեղծեց, մի կտոր մագաղաթը ավելի աննշան բան է, քան թուզը, բայց եթե թագավորի խոսքը գրվում է նրա վրա, ով այն պատռում է, մահվան պատիժ է ստանում: Արդ, կարելի՞ է շար ասել թագավորի մասին. ամենևին, ես չեմ ասում, այլ որպես խրատ գործածելով՝ ուրիշներին սովորեցնում եմ: Աստված այն ժամանակ նախանձոտ կլինե՞ր, եթե պատվիրած չլինե՞ր այն ծառից շուտել. իսկ եթե առաջուց զգուշացրեց, իր բնական սերն ու գույքը ցույց տվեց նրա վերաբերմամբ: Իսկ մարդն արհամարհելով [այն]՝ մահվան պատիժ ընդունեց:

«Բայց այն, որ ասացիր, թե աստված կնոջից ծնվեց. դրանից քեզ վայել չէ՞ր խորշել և փախչել. որովհետև ահավասիկ Արհմնը և Որմիզդը հորից են ծնվել և ոչ թե մորից. որի մասին եթե լավ մտածես, դու էլ չես ընդունի: Եվ մի այլ դրանից էլ ավելի ծաղրելի բան, Միհր աստվածը կնոջից է ծնվում, եթե [ներելի է, որ] մեկն իր ծնողի հետ պառկի:

«Բայց եթե մի քիչ քեզնից հեռացնեիր իշխանական գոռոզությունդ, և գայիր ընկերարար պայծառելու, գիտեմ, որ ինչպես ուրիշ ամեն բանով շատ իմաստուն ես, մեր տիրոջ սուրբ կույսից ծնվելն էլ ավելորդաբանություն չէ՞ր համարի. այլ աշխարհս ոչնչից ստեղծելուց ավելի մեծագույնը կհամարեիր վերջին փրկությունը, հանցավորությունը կվերագրեիր մարդու ազատությանը, իսկ ծառայությունից ազատվելը՝ աստծու բարերարությանը:

«Որովհետև երբ լսում ես, թե աստված այս ամբողջ աշխարհը ոչնչից ստեղծեց, այնպես պետք է հասկանաս, որ արարածները նրա խոսքով ծնվեցին: Իսկ աստված, որ այս մեծ մարմինն առանց շարշարանքի ծնեց, իհարկե, իբրև հայր գութ ունի սրա վրա: Որովհետև քանի որ ինքն անապական է, արարածներին էլ առանց ապականության ծնեց. իսկ սա իր կամքով գլորվելով ապականվեց, և ինքն իրեն այլևս չէր կարող ոտքերի վրա հաստատուն կանգնել: Որովհետև հողից էր [ստեղծված], ինքն իրեն փնասելով՝ նորից նույն բնությունը դարձավ. և քանի որ ո՛չ թե ուրիշ որևէ շար գորու-

թյունից ընդունեց պատիժն ու պասուհասը, այլ իր անհոգությունից, որ չսեց բարերար պատվիրաճը, [նրա] ծառայողական մասը պատժվեց մահով, որ կրեց իր անձի մեջ:

«Արդ՝ եթե մահը չար աստվածն ստեղծեց, մեջտեղը մահվան ի՞նչ գոյացություն է երևում. ոչինչ:— Բայց բարի աստծու արարածներին փչացրեց:— Ի՞թե այդ այդպես է՝ նրան չի կարելի բարի էլ ասել, այլ կիսագործ ապականացու: Ի՞նչ ո՞ր աստծու արարածները ապականվող են և փչացող, նրան չի կարելի անեղծ աստված ասել. թողե՛ք, ուրեմն, այդ հիմար բարբաջանքները:

«Մի աշխարհը երկու իշխող չի ունենա, ո՛չ էլ մի արարածը՝ երկու աստված: Եթե մի աշխարհին հանդգնեն իշխել երկու թագավորներ, աշխարհը կփշանա, և թագավորությունները կոչնչանան:

«Այս աշխարհը նյութեղեն է, և նյութերը ջուր-ջուր են և միմյանց հակառակ: Այս հակառակորդների արարիչը մեկ է, որ համաձայնեցնելով սրանք՝ սիրել է սալիս միմյանց. ինչպես որ [ստեղծողը] կրակի ջերմությունը ձգմելով՝ մեղմացնում է օդի հովությունը, և օդի կարծր բրտությունը՝ կրակի ուժով, այնպես էլ մանրամաղ փոշիացած հողը զանգում է ջրի խոնավությամբ, իսկ ջրի վայր թափվող բնությունը սալահատակի նման ամրացնում է հողի խառնուրդով:

«Որովհետև եթե այս տարրերը միարանվեին, գուցե կարճամիտներից մեկը անապական աստված էլ կարծեր սրանց, և արարչին թողնելով՝ այս արարածներին երկրպագություն մատուցաներ. այդ պատճառով էլ՝ ով որ սրան ստեղծեց, առաջուց զգուշացավ, որպեսզի մարդիկ տեսնելով այս ապականացու տարրերի ակներևությունը, միմիայն սրա կառավարողին ճանաչեն անապական, մեկին և ո՛չ երկուսին, նույն արարչին այս շորս տեսակ նյութերի, որոնցից առաջանում են բոլոր բաները իրենց ստեղծողի հրամանով:

Ի՞նչ շրջափոխվելով՝ շորս եղանակով կատարում են իրենց տարեկոր սպասավորությունը. և շորսն էլ նայում են իրենց ստեղծողի կամքին ու ակնարկությանը, և առանց գիտակ-

ցերու լծված են անհրաժեշտ գործը կատարելու՝ պատժի կարողը չհափշտակելով միմյանցից:

«Ահա պարզորեն ասված ամեն մարդու համար դյուր-
ըմբռնելի բացատրությունը:

Որովհետև կրակը գոյացություն մը և զորութիւն մը խառ-
նըված է երեք մասերի մեջ էլ. այնպես որ շերմությունն
ավելի շատ գտնվում է քարերի և երկաթների մեջ, և ավելի
քիչ՝ օդի և ջրի մեջ, բայց ինչն առանձին ոչ մի տեղ չի երե-
վում: Իսկ ջրի բնությունն՝ այնպես է, որ առանձին էլ կա,
երեք մասերի հետ խառն էլ կա, ավելի շատ՝ հողաբույսերի
մեջ և ավելի քիչ՝ օդի և կրակի մեջ: Իսկ օդը թափանցանդ
գտնվում է կրակի և ջրի մեջ և ջրի միջոցով էլ՝ բոսական
կերակուրների մեջ:

«Եվ այսպես այս տարրերը խառնված են և դարձել են
ինչպես մի մարմին, և չեն կորցրել յուրաքանչյուրն իր բնու-
թյունը, և երբեք էլ կանգ չեն առել հակառակությամբ, հնա-
դանդ մնալով այն անխառն իշխանին⁵², որ խառնվածները
հարմարեցնում է իրար հետ՝ բոլոր կենդանիների բնակու-
թյան և ամբողջ աշխարհիս հարակա տեղության համար:

«Իսկ եթե այս անբան աշխարհի համար այսպես հոգ է
տանում աստված, ինչքա՞ն ավելի կհոգա բանավոր աշխար-
հի՝ մարդու համար:

«Այս բանն ասաց նաև ձեր երևելի իմաստուններից մե-
կը, քե Միհր աստվածը մարդկային մոր ծնած էր, և աստ-
վածազավակ թագավոր է և քաջ համահարզ յոթերորդ աստ-
վածների: Եթե կարելի է հավատալ այդ առասպելաբանու-
թյանը, — որ դուր նույնիսկ գործերով կատարյալ եք ցույց
տալիս ձեր հավատի մեջ, — մենք այլևս առասպելներին չենք
հավատում, այլ աշակերտ ենք մեծ Մովսես մարգարեի, որի
հետ աստված խոսեց մորենու մեջ Սինայում, և դեմառդեմ
օրենքներ գրեց և տվեց նրան. և հասկացրեց այս նյութեղեն
աշխարհի արարածական լինելը, և իր աննյութ էությունը, որ
այս նյութերի ստեղծողն է ոչնչից. և հասկացրեց նրան, որ
այս երկիրը երկրավորներով և երկինքը երկնավորներով նրա
ձեռքի դործն են: Երկնքի բնակիչները հրեշտակներն են, իսկ

երկրի բնակիչները՝ մարդիկ. բանավոր են միայն մարդն ու հրեշտակը, իսկ աստված բարձր է երկնքից և երկրից:

«Ծվ բոլոր արարածներն անբանորեն կատարում են նրա պատվիրաններն ու հրամանները և երբեք չեն անցնում իրենց համար դրված սահմանից. բայց մարդն ու հրեշտակը ազատ են թողնված իրենց կամքին, որովհետև քանական էն. եթե նրա հրամանին հնազանդ մնան, անմահ են և աստծու որդիներ: Բոլոր արարածներին տվել է ծառայության համար—երկիրս՝ մարդկանց, իսկ երկինքը՝ հրեշտակներին. իսկ եթե ակամեջ չդնեն և պատվիրանը չպահեն, աստծուն ընդդեմ գործեն, ամեն պատվից [կրնկնեն] և կանարգվին, որպեսզի [նրա] իշխանությունն անբամբաս երևա, իսկ հանցանք կատարողներն ամոթալից լինեն:

«Իսկ եթե դու մոլորվել ես տգիտության մեջ, ես, որ հաստատ գիտեմ, չեմ կարող քո մոլորության հետևից դալ: Եթե հետևեմ քո անուսումնականդ, երկուսս էլ անդառնալի կորչասի կմատնվենք, գուցե՝ ես քեզանից ավելի վատթար, որովհետև ինձ վկա ունեմ աստծու ինքնասաց ձայնը. «Այն ծառան,— ասում է,— որը չգիտե իր տիրոջ կամքը և ծեծի արժանի մի գործ է կատարում, ծեծ ուտելն ուտում է, բայց ավելի քիչ*». իսկ ով լավ տեղյակ է թագավորի կամքին և որևէ հանցանք է գործում նրա առաջ, բաղմոսպատիկ տանջանքի է ենթարկվում առանց բարեխոսի»:

«Արդ, խնդրում եմ քեզ և քո իշխանության տակ եղած բոլորին. ո՛չ դու ինձ հետ բազմապատիկ տանջանքի ենթարկվիր, և ո՛չ էլ ես քեզ հետ՝ ավելի քիչ. այլ ես ու դու և ամբողջ բազմությունդ քաջ թագավորիդ հետ միասին այնպես աշակերտենք աստվածային գրքերին, որ տանջանքներից փրկվենք և դժոխքն արհամարհենք և անհանգչելի կրակից ազատվենք, և արքայությունը ժառանգենք, և այս անցավոր կյանքով անվերջ ունենանք անանց մեծությունը:

- «Բայց ինչ բանից որ դու զարհուրել ես, բարեհաճ եղիր և շուտով կաշակերտես ճշմարտությանը:

«Հրեշտակներից մեկն անմահների գնդից՝ ապստամբվելով և հեռանալով երկնքից և գալով մեր աշխարհը՝ խաբահական խոսքերով ու սուտ խոստումով անիրագործելի հույս տվեց անփորձ ու անկիրթ նոր եղած մարդուն, ինչպես մի մանուկ տղայի, ըմբոստացնելով նրա միտքը, որ ուտի այն ծառի պտղից, որին հրամայել էր չմոտենալ,— որպեսզի աստված դառնա: Իսկ նա Աստծու պատվիրանը մոռանալով՝ խաբվեց-գնաց մոլար խարեության հետևից, կորցրեց իր ունեցած անմահ փառքը և չհասավ երազով հուսացած փառքին: Ուտի և մերժվելով կյանքի վայրից՝ գցվեց այս ապականելի աշխարհը, որի մեջ դուք էլ բնակված եք այժմ, և ցնորված մոլորվում եք միևնույն խրատտուրի հետևից, այլև՝ շուտելով պատվիրած ծառից, այլ արարածներին աստված անվանելով, և անխոս տարրերին երկրպագելով, և անորովայն դեերին կերակուր մատուցանելով և բոլորի արարչից հեռացած լինելով:

«Չար խրատտուն չի կշտանում, այլ կամենում է, որ իրենից է՛լ ավելի վատթարները կատարի: Որովհետև դեերը ո՛չ թե բռնությամբ են մարդուն դեպի կորուստ տանում, այլ մեղքը քաղցրացնում են մարդու քմբի համար և հորդորելով որսում են անուսումների ու խաբում, ինչպես որ շատ մարդիկ իրենց ընկերներին գողության և ավազակության են հորդորում. ո՛չ թե որևէ բռնությամբ մղելով, այլ ստապատիր խաբեությամբ շատ չարիքներ են գործել տալիս, ոմանց կախարհություն, ոմանց պոռնկություն և ոմանց էլ շատ ուրիշ անթիվ աղտնղի բաներ: Եվ արդար դատավորների միջոցով մահու չափ վրեժ են առնում. ո՛չ իբր թե բարի աստծու դատավորները բարեգործ են լինում, իսկ չարին՝ չարագործ. որովհետև շատ է պատահում, որ բարի մարդկանցից չարություն է բխում, և հետո այն չարագույններից էլ՝ կստարյալ բարություն:

«Եվ ճշմարիտ դատավորները, որոնք դատում են չարագործներին, ո՛չ թե չար ու չարչարող են կոչվում, այլ շատ բարի և բարեգործ. և բնությունը մեկ է և ոչ թե երկու. իսկ այն մեկից երևան են գալիս երկու տեսակ գործեր. ոմանց

համար մահաբեր, իսկ ուրիշներին համար պարգևատուելով
եթե մարդկանց մեջ այսպես է կիրառվում, որ [լատամորը]
թագավորից ստացած իրավունքի համաձայն պատժի միջո-
ցով կառավարում է իր իշխանությունը, որչափ ավելի կլինի
աստծու խնամքը ամբողջ աշխարհի համար, որ բոլորին էլ
կյանք է կամենում և ոչ թե մահ: Եվ ահա, ուր բազմացավ
հանցանքը, բոլորին էլ մահով պատժեց, իսկ ուր հնազան-
դություն և լսողություն եղավ, անմահության պարգևներ
չնորհեց:

«Ճշմարիտ աստվածը, մեր բոլորիս արարիչը նա է, որին
դու անսանձ արձակ բերանով անահ, աներկյուղ, համարձակ
հայհոյում ես: Թողած Հիսուս Քրիստոս փրկական անունը,
Փանդուրակի տրդի ես անվանում և կարծում ես, թե մոլորե-
ցուցիչ մարդ է. այլև երկնավոր փրկությունն աղավաղում
անարգում ես՝ անձիդ և այս ամբողջ աշխարհի կորստյան
համար: Այդ տանջանքների անանցական վրեժը պիտի փոխ-
հատուցես սպառնացված Գեհենի⁵⁸ անշեջ կրակի մեջ՝ քո բո-
լոր գործակիցներով մեկտեղ, առաջիններով, միջիններով և
վերջիններով:

«Իսկ մենք այսպես ենք ճանաչում աստծուն և այս բա-
նին հավատում ենք աներկբա:

«Աստված, որ ստեղծեց այս աշխարհը, նույնը եկավ և
ծնվեց սուրբ կույս Մարիամից, ինչպես առաջուց գուշակել
էին մարգարեները, առանց մարմնավոր կարգի որևէ պատ-
ճառի: Ինչպես որ ոչնչից ստեղծեց այս մեծամարմին աշ-
խարհը, խնայեա էլ առանց որևէ մարմնական միջնորդի [իր]
մարմինն առավ անարատ կույսից ճշմարտապես, և ոչ իբրև
ստվեր երևալով: Ճշմարտապես աստված էր և ճշմարտապես
մարդ դարձավ. ո՛չ մարդ դառնալիս աստվածությունը կորց-
րեց, և ո՛չ էլ աստված մնալիս՝ աղավաղեց մարդկությունը,
այլ [մնաց] միևնույնը:

«Բայց որովհետև չէինք կարող տեսնել անտեսանելուն
և մերձենալ անմերձենալուն, ուստի եկավ մեր մարդկությունն
ընդունեց, որպեսզի մենք էլ նրա աստվածություն [ից բաժին]
ընդունենք: Ամենևին անարգանք չհամարենք իր ստեղծած

մարմինն առնելը, այլ մեծարեց նրան իբրև իր աստվածաստեղծ գործը: Ո՛չ թե քիչ-քիչ շնորհեց սրան անմահության պատիվն ինչպես անմարմին հրեշտակներին, այլ միանգամից զգեցավ ամբողջ բնությունը մարմնով՝ շնչով և հոգով, և միացրեց աստվածության հետ. միություն և ոչ թե երկուություն. և այսուհետև մեկ ենք ճանաչում աստվածությունը, որ կար այս աշխարհից առաջ, նույնը և այսօր:

«Այս Հիսուս Քրիստոսը, որ իր մարմնով փրկեց ամբողջ աշխարհը, իր կամքով դեպի մահ եկավ. և ինչպես ինքն աստվածությունը գիտե՝ մարմնացավ անարատ կույսից և ծնվեց ու խանձարուրներով փաթաթվեց և մսուրի մեջ դրվեց, և արևելքից մոգերին շարժեց-բերեց իրեն երկրպագելու. որպես երեսա սնվեց կաթով, աճեց ու մեծացավ երեսուն տարի, ամբողջի Հովհաննեսից⁵⁴ մկրտվեց Հորդանան գետում⁵⁵, Մեծամեծ հրաշքներ ու սքանչելիքներ գործեց հրեաների մեջ. մատնվեց քահանաների կողմից, դատապարտվեց Պոնտացի Պիղատոսի⁵⁶ կողմից: Խաչվեց, մեռավ, թաղվեց, երրորդ օրը հարություն առավ. երևաց տասներկու աշակերտներին և ուրիշ շատերին՝ ավելի քան հինգ հարյուրի: Եվ նրանց հետ շրջվելով քառասուն օր՝ երկինք վերացավ Զեթենյաց սարից⁵⁷ իր աշակերտների աչքի առաջ, ելավ ու նստեց հայրենի աթոռը: Խոստացավ երկրորդ անգամ գալ ահավոր զորությամբ՝ մեռելներին հարություն տալու, ամբողջ աշխարհս նորոգելու, արդարների և մեղավորների միջև արդար դատաստան անելու, արժանավորների պարգևատրելու և ա՛յն շարագործներին պատժելու համար, ովքեր այս բոլոր բարերարություններին չեն հավատում:

«Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրը և ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որևէ այլ դառն հարված:

Մեր ամբողջ գույքն ու ստացվածքը քո ձեռքումն են, և մեր մարմինները քո-առաջն են. քո կամքի համաձայն արա՛, ինչ ուզում ես: Եթե այս հավատի մեջ թողնես, ո՛չ երկրի վրա ուրիշ տեր կընդունենք քո փոխարեն և ո՛չ էլ եր-

կընքում ուրիշ աստված կընդունենք Հիսուս Քրիստոսի փոխարեն, որից բացի՝ ուրիշ աստված չկա:

Իսկ եթե այս մեծ վկայությունից հետո ուրիշ բան հարցնես, ահավասիկ պատրաստ ենք՝ մեր ամբողջ մարմինը, իսկ ձեռքը տված. արա՛ շուտով՝ ինչ որ կամենում ես: Քո կողմից տանջանք, իսկ մեր կողմից հանձնառություն. քո սուրբ և մեր պարանոցները: Մենք ոչնչով ավելի լավ չենք մեր նախնիներից, որոնք այս հավատի համար դրին իրենց գույքն ու ստացվածքը և մարմինները:

Որովհետև եթե անմահ էլ լինեինք և պետք լիներ մեզ մեռնել Քրիստոսի սիրո համար, արժան էր. որովհետև նա էլ անմահ էր, բայց այնչա՛փ սիրեց մեզ, որ մինչև անգամ մահ հանձն առավ, որպեսզի մենք էլ նրա մահով փրկվենք հավիտենական մահից: Եվ եթե նա իր անմահությունը չխնայեց, մենք, որ [մեր] կամքով մահկանացու եղանք, [մեր] կամքով էլ կմեռնենք նրա սիրո համար, որպեսզի նա էլ հոգաբարձությամբ ընդունի մեզ իր անմահության մեջ. կմեռնենք իբրև մահկանացուներ, որպեսզի [նա] մեր մահն ընդունի որպես անմահների մահ:

«Իսկ դու այս ամենից հետո մեզ այլևս մի՛ հարցնի. որովհետև մեր հավատի ուխտը ո՛չ թե մարդու հետ է, որ երեխայի նման խաբվենք, այլ աստծու հետ է անլուծելի կերպով, որ անհնար է քանդել ու հեռանալ, ո՛չ այժմ և ո՛չ հետո, ո՛չ հավիտյանս և ո՛չ էլ հավիտենից հավիտյանս»:

Ամբողջ բազմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միաբանվեցին այս մեծ վկայությանը. անսուտ հրդում դրին՝ կյանքով և մահով հաստատ մնալ նրա վրա:

Երբ այս նամակն արքունիք հասավ և կարդացին մեծ խոնաստանում⁵⁸ բանակի ամբողջ բազմության առաջ, շատերը, որ լսում էին, գովում էին [տված] պատասխանները: Թեպետև տերությունից երկյուղ էին կրում, սակայն գաղտնաբար մեկմեկու մոտ նույն գովասանական վկայությունն էին տալիս. ճարտարաբանությունից ավելի գարմանում էին

աներկյուղ համարձակության վրա: Եվ շատ ահաբեկվածներ սկսեցին ամրապես զորանալ և նույն շշնջյունն էր լսվում բոլոր շրթոնքներից:

Իսկ չարասեր մոգսերը մեծ հազարապետի հետ միասին չարախոսություն շնչեց և թագավորին իբրև անշիջանելի հուր բորբոքեց: Եվ նա սկսեց ատամները կրճտացնել ինչպես մի օրհասական վիրավոր և բոլորի առաջ ձախն արձակելով մեծ ատյանում՝ ասաց. «Ես գիտեմ այդ բազմաթիվ մարդկանց չարությունը, որոնք թերահավատությամբ են վերաբերվում մեր կրոնին և անդարձ մոլորված են կախարհության հետևից: Եվ ես մտքումս դրել եմ, որ ոչ ոքի մեծամեծ հարվածներից չազատեմ, մինչև որ ակամա հեռանան այնպիսի սխալ կրոնից. եթե ամենամոտիկ մարդկանցիցս մեկն էլ լինի, նույն պատիժները նրան էլ կտամ»:

Այն ժամանակ դառնացած ծերը⁵⁹ խոսք վրա բերեց և ասաց թագավորին. «Ինչո՞ւ համար է այդ քո մեծ տրտմությունը. որովհետև եթե կայսրը քո հրամանից դուրս չի գալիս, և հոները քեզ ևն ծառայում, էլ ո՞ր մարդն է երկրի վրա, որ կարող է ընդդիմանալ քո հրամանին: Տիրաբար հրաման տուր ներսը⁶⁰, և ինչ էլ որ ասես՝ իսկույն կկատարվի»:

Եվ թագավորն անմիջապես ներս կանչելով դպրապետին՝ հրամայեց հրովարտակ գրել. բայց այլևս ո՛չ թե սովորության համաձայն, այլ զայրագին խոսքեր ինչպես ատելի և անպիտան անձների, ամենեկին չհիշելով տիրասեր մարդկանց մեծամեծ ծառայությունները, այլ միայն անուն-անուն կանչելու հրաման տալով այն մարդկանց, որոնց ինքը ճանաչում էր և որոնց անուններն են՝

Սյունյաց տոհմից Վասակ անունով.

Արծրունյաց տոհմից Ներշապուհ անունով.

Ռշտունյաց տոհմից Արտակ անունով.

Խորխոռունյաց տոհմից Գաղեշո անունով.

Մամիկոնյան տոհմից Վառդան անունով.

Մոկաց տոհմից Արտակ անունով.

Ապահունյաց տոհմից Մանեհ անունով.

Ամատուելյաց տոհմից Վահան անունով.

Վահանյաց տոհմից Գյուտ անունով.

Անձևացյաց տոհմից Շմավոն անունով:

Այս նախարարներին անուն-անուն կանչեցին արքունի դուռը: [Հայ նախարարների] մի մասը հենց իրեն մոտ էին՝ բանակում, մյուսներն էլ հյուսիսային կողմերը՝ Հոնաց պահակում. նախարարներից ոմանց էլ թողել էր Հայոց աշխարհում:

Արդ, թեպետև բոլորը միևնույն տեղում չպատահեցին միմյանց, բայց առաջուց իմանալով շարաքարո բռնավորի մտադրությունները, հեռավորներին էլ իբրև միևնույն վայրում եղած մերձավորների միմյանց մոտիկ էին համարում:

Եվ սուրբ եպիսկոպոս Հովսեփի ձեռքով նույն ուխտի մեջ հաստատվելով՝ յուրաքանչյուրն իր տեղից ելան-գնացին արքունի դուռը: Եվ շատ էին շտապում [իրենց] եղբայրների, որդիների և դայեկասնունդ⁶¹ սիրելի մտերիմների համար, որոնք խիստ մեծ նեղության մեջ էին: Այս պատճառով էլ նրանք իրենց անձը մահվան մատնեցին՝ ամենևին չվախենալով ինչպես թույլ վատասիրտներ, այլ մեծ քաջությամբ սիրտ էին տալիս իրենց, որ գուցե կարողանան նրանց փրկել մեծամեծ հարվածներից:

Երբ հասան արքունի դուռը՝ զատկի ավազ շաքաթ օրը ներկայացան թագավորին: Եվ թեպետ իրենց եղբայրներին տեսնում էին մեծամեծ վշտերի ու տառապանքների մատնեված, որոնք Քրիստոսի անվան համար սաստիկ նեղության մեջ էին, բայց դեմքերին ոչ մի տրտմություն ու տխրություն չէին ցույց տալիս ժողովի առաջ: Եվ որքան նրանք ուրախ-զվարթ էին երևում բոլորին, այնքան ավելի էին զարմանում շարասերները:

Առաջվան ժամանակներում կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելազոր էր գնում Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու խաղաղությունը. և երկու-երեք անգամ նույնն էր անում. գո-

րա՝անդեսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ՝ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների ու բոլոր մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայությունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջությունը:

Իսկ այն օրը սրանցից և ոչ մեկն էլ չհիշեց, այլ ինչպես մի շար դե՛ չէր դադարում ձմեռվա բուքը հուզելուց և շարժելուց. ինչպես որ հենց նմանվում էլ էր վրդովված ալեկոծ ծովի, որը ո՛չ թե երեսանց է մի քիչ [հուզվում], այլ նույնիսկ անդունդից էր բարձրանում փրփրած ու իրար վրա դիզված, վիշապաձայն որոտալով, գազանի նման մոնչալով ընդհանրապես սարսափեցնում էր իր տիեզերական իշխանությունը, կարծես թե փուլ գալով պիտի տարածվեր ամեն կողմ լեռների, անդունդների և ձորերի վրա՝ լայնարձակ ու դեղեցիկ դաշտերը միանգամայն փշացնելու համար:

Մոնչալով ձախ արձակեց և ասաց. «Երդվել եմ մեծ աստված արեգակով, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմությամբ կենդանացնում է բոլոր արարածներին, որ եթե վաղն առավոտյան, սքանչելու ծագելուն պես, բոլորդ ինձ հետ միասին ծունր շղնեք նրա առաջ՝ նրան աստված դավանելով, ձեզ ամենևին զիջողություն չեմ տնի, ամեն տեսակ նեղություն ու շարշարանք կթափեմ ձեզ վրա, մինչև որ ակամա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»:

Իսկ հավատացյալները՝ Քրիստոսի մեջ հաստատված՝ ո՛չ ձմեռային սառնամանիքից էին հովանում և ո՛չ խորշակի տոթից տաքանում, ո՛չ ահագին ձայնից էին սարսափում և ո՛չ էլ տանջանքների սպառնալիքից վախենում, այլ վերև նայելով՝ տեսնում էին Քրիստոսի զորությունն իրենց օգնության եկած, և զվարթ դեմքերով ու համեստ խոսքերով առաջ անցնելով՝ թագավորին պատասխան տվին.

«Խնդրում ենք քեզնից, քա՛ջ թագավոր, ականջ դիր մեր մի քանի խոսքին և քաղցրությամբ լսի՛ր, ինչ որ ասելու ենք»:

«Քեզ հիշեցնում ենք արքայից արքա Շապուհի ժամանակները, որ քո պապ Հազկերտի⁶² հայրն էր, և Աստված

ներան Հայոց երկիրը հպատակեցրեց հենց այս կրոնով, որով և մենք ենք կառավարվում այժմ. և մեր հայրերն ու մեր հայրերի պապերը նրա ծառայության մեջ մնացին և սիրով կատարում էին նրա բոլոր հրամանները, և շատ անգամ էլ նրանից մեծամեծ պարգևներ էին ստանում: Եվ այն ժամանակներից մինչև քո հայրենի աթոռը նստելդ՝ մենք էլ նույն կերպով ծառայեցինք և, թերևս, քեզ ավելի լավ, քան [քո] նախորդներին»:

Այս ասելով՝ ցույց էին տալիս, որ ղինվորության կարգի մեջ իրենց քաջություններն ավելի էին, քան թե առաջիններին: Իսկ տուրքեր, սակեր և աշխարհի ուրիշ ինչ տեսակ հարկեր որ կային, ավելի շատ էին մտնում արքունի [գանձարանը], քան նրա հոր ժամանակ:

«Նույնիսկ սուրբ եկեղեցին, որ մեր նախնիների կարգի համաձայն սկզբից ևեթ ազատ էր ի Քրիստոս, դու հարկի տակ դրիր, և մենք քո տերությանդ սիրո համար ամենևին չընդդիմացանք քեզ: Արդ, ինչո՞ւ համար է այս ցասումը հարուցված մեզ վրա. դու մեզ ասա՝ մեր հանցանքն ու մեղքը. մի՞թե մեր կրոնն է պատճառ, որ մենք անվաստակ ենք դուրս եկել քո առաջ»:

Իսկ չար դեռ, ամեն նենգությունը լցված, երեսը մի կողմ դարձրեց և ասաց. «Վնաս եմ համարում արքունի գանձարանն ընդունել ձեր աշխարհի հարկը, և ձեր արիությունն ու քաջությունն էլ՝ անօգուտ, որովհետև տգիտությամբ մոլորվել եք մեր ճշմարիտ կրոնից, աստվածներին անարգում եք, կրակն սպանում, ջրերը պղծում և մեռելներին հողի մեջ թաղելով՝ երկիրն ապականում, և մեր կրոնի պատվերները⁶³ չկատարելով՝ ուժ եք տալիս Հարամանիին. և, որ ամենից մեծն է, ամեն ժամանակ կանանց չեք մերձենում. և դեերը մեծապես ուրախանում են, երբ չեք խրատվում և չեք պահում մոգերի բոլոր կարգերը: Տեսնում եմ ձեզ ինչպես անապատի մեջ ցրված ու մոլորված խաշներ, և ես շատ վախենում եմ՝ չի՞նի՞ թե աստվածները ձեր պատճառով բարկանան ու վրեժը մեզանից առնեն: Իսկ դուք եթե կամենում եք ապրել և ձեռն առն-

ձեռք փրկել, և մեծաբանքներով հետ ուղարկվել, ինչ որ ասացի՝ վաղը շուտ կատարեցեք»:

Այն ժամանակ երանելի նախարարներն առհասարակ բարձրացրին իրենց ձայնը և ասացին բոլորի առաջ. «Մի՛, թագավոր, այլևս մի՛ ասի մեզ այդ բանը. որովհետեւ եկեղեցին մարդու շինածը չէ և ո՛չ էլ արեգակի տվածը, որի մասին դու թյուրիմացությամբ կարծում ես, թե աստված է. ո՛չ միայն աստված չէ նա, այլև կենդանի էլ չէ: Իսկ եկեղեցիները ո՛չ թագավորի պարգև են, ո՛չ ճարտարարվեստների գործ, ո՛չ իմաստունների գյուտ, ո՛չ զինվորների քաջության ավար և ո՛չ էլ դեերի ստապատիր խաբեություն. այլև ինչ էլ որ ասելու լինիս երկրավորներիցս, վեհ բաներից թե վատթարներից, ոչ մի տեղ նրանցից ամենևին եկեղեցի չի ստեղծվի: Այլ մեծ աստծու շնորհն է այն, որ տվել է ո՛չ թե մարդկանցից որևէ մեկին, այլ բոլոր բանական ազգերին, որոնց վիճակված է այս արեգակի ներքո բնակվել: Նրա հիմքը դրված է հաստատուն վեմի վրա* . ո՛չ ներքևիսները կարող են [այն] շարժել և ո՛չ էլ վերևիսները դրդվեցնել: Իսկ ինչ որ երկիւթն ու երկիրը շեն կարող խախտել, թույլ մարդկանցից ոչ ոք չխրոխտա հաղթել նրան: Ուրեմն, ինչ ձեռք ուզում ես վարվել՝ վարվի՛ր. բոլորս պատրաստ ենք այն ամեն հարվածների ու տանջանքների մեքենաների համար, որ սպառնացիր, ո՛չ միայն շարշարվելու, այլև մեռնելու: Եվ եթե դարձյալ նույն բանը հարցնես, ամեն մեկիցս սրանից էլ սովելի [կտրուկ] պատասխան կլսես»:

Այն ժամանակ թագավորը՝ լեղուց ավելի դառնացած՝ փորի մեջ կուտակված կամավոր մաղձի ծովը փռվ էր ածում. և նրա քթից ու բերանից առհասարակ ջերմախառն գոլորշի էր դուրս գալիս, ինչպես սաստիկ հնոցից թանձր ծուխը: Եվ սիրտը չհամբերելու պատճառով՝ կոտրում էր իր մարմնի գորությունը, ծակոտում մտադրությունների բազմամթեր ամանը և ցրվում-տարածում էր [իր] բոլոր նենգավոր մտածողները: Եվ ինչ որ ամենևին չէր կամենում հայտնել իր

* Հմմտ. Ղուկ. Զ 48:

սիրելիներին, ակամա արտայայտում էր Քրիստոսի ծառաների առաջ և ամեն ինչ կարգով ասում:

Ծրեք-չորս անգամ կրկնում էր իր անսուտ երգումն արեգակի անունով և ասում էր այսպես. «Ձեք կարող խախտել իմ հաստատուն որոշումները, և թույլ չեմ տա, որ դուք շուտով հասնեք ձեր ուլածին. այլ ձեզ բոլորիդ և ովքեր այստեղ գործի մեջ են, շարաշար կապանքներով Սաղաստան⁶⁴ վտարել կտամ անճանապարհ տեղերով, այնպես որ ձեզանից շատերը գնալու ժամանակ խորշակից կստակեն, իսկ մնացածները կզցվեն ամուլի բերդերը և անելանելի բանտերը: Ձեր աշխարհն էլ անթիվ գուրք կուղարկեմ փղերի հետ միասին, և ձեր կանանց ու որդիներին խուժաստան⁶⁵ քշել կտամ, և ձեր եկեղեցիները և ինչ որ վկայարան եք կոչում, կթանդեմ, կավերեմ և կփչացնեմ, և եթե էլի մեկը ընդդեմ դուրս եկած լինի, գազանների ոտների տակ զցվելով՝ անողորմ մահով կմեռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ և կկատարեմ [ձեր] աշխարհում մնացածների վերաբերմամբ»:

Եվ անմիջապես հրամայեց պատվական նախարարներին մեծ անարգանքներով հեռացնել իր աչքի առաջից. և դգուշությամբ հրաման տվեց դահճապետին, որ նրանց առանց կապելու յուրաքանչյուրին իր իշխանում պահի, իսկ ինքը՝ իրենից դուրս եկած՝ անմխիթար տրտմությամբ նորից վերադարձավ և հազիվ ընկավ իր օթևանները:

Իսկ Քրիստոսին ճշմարտությամբ հավատացողները ամենևին չէին երկմտում ու թերահավատում իրենց սուրբ վարդապետների առաջին խրատի վերաբերմամբ, այլ դեռևս հնարքներ էին մտածում, թե ինչպես իրենց և իրենց սիրելիներին ազատեն այն մեծ նեղությունից: Շատ էին ջանք գործ դնում և հարստության մեծամեծ խոստումներ ու հույս էին տալիս այն մեծամեծներին, որոնք [արքունի] Դռանը նրանց օգնում էին, և հենց նույն ժամանակ էլ նրանց ահագին գանձեր տվին:

Եվ երբ բոլոր կողմերից փակվեց նրանց անելանելի բանտի մուտքը, այն ժամանակ Արրահամի օրինակը* մեջ

* Անկարկված է. ՄԵՆդ. ԻԲ 1—13.

բերելով աղաղակում և ասում էին իրենց սրտերում. «Մենք բոլորս մեր եղբայրներին ու որդիներին և բոլոր սիրելիներին նվիրել ենք և Իսահակի պես կապած դրել սուրբ սեղանի վրա. ընդունի՛ր, Տե՛ր, մեր այս կամավոր նվերը և մի՛ թույլ տա, որ այս անօրեն իշխանը քո եկեղեցին ծաղրուծանակի ենթարկի»:

Թագավորի ներքին խորհրդակիցներից մեկը գաղտնի կապված էր Քրիստոսի անքակ սիրով, որովհետև նույնիսկ մկրտված էր կենդանի ավազանի մեջ, և մեծապես հոգ էր տանում վշտացածների կյանքը փրկելու: Եվ երբ հաստատապես ստուգեց, որ թագավորն իր սպառնացած բազմաթիվ շարիքները բոլորն ուզում է կատարել Հայոց աշխարհի գլխին, թեպետև նրանցից ոչ բոլորին, բայց մի քանիսին խրատովեց և սովորեցրեց, թե ինչ հնարք գործ դնեն, որ առժամանակ իրենց փրկեն այն նեղ դրուժյունից:

Եվ մինչդեռ զորք էին պատրաստում, որ նրանց անդարձ օտարություն քշեն, ինչպես քշել էին Վրաց աշխարհի բազմաթիվ նախարարների, հենց այդ ժամանակ գուժկան հասավ Բուշանների կողմերից, թե թշնամիներից մի գունդ անջատվեց ու արքունի շատ դավառներ ավերեց: Այս բանը երկնային մի մեծ օգնություն եղավ նրանց համար: Անօրենն շտապով տաքնապում էր հեծելազորն առաջ ուղարկել, և ինքն էլ անհապաղ նրա հետևից գնաց. և խոր խոցվելով իր մտադրությունների մեջ՝ խափանեց իր առաջին հաստատուն երդումը:

Իսկ աստվածապաշտներն այս տեսնելով՝ մեծ հուսով աղոթք էին անում և ասում էին միաբան. «Դո՛ւ, ամենքի Տե՛ր, որ գիտես մարդկանց սրտի գաղտնիքը, և հայտնի է քեզ ամեն մի աներևույթ մտադրություն, և կարոտ չես տեսանելի բաների ոչ մի վկայության, այնպես որ մեր չգործածներն էլ տեսնում է քո աչքը, այժմ քո առաջ ենք զեղում մեր խնդրվածքը: Ընդունի՛ր, Տե՛ր, մեր ծածուկ աղոթքները և մեզ կատարյալ դարձրու քո պատվիրանների համաձայն, որպեսզի ամաշի շարը, որ խրոխտացած մարտնչում է մեր գեմ անօրենի իշխանությամբ: Տարուբերի՛ր, Տե՛ր, նենգաժողորի

կամակոր մտադրությունները, և խափանի՛ր նրա ամբարիշտ կամքը և մեզ խաղաղ մտադրությամբ հետ դարձրու՝ դեպի մեր սուրբ եկեղեցին, որպեսզի չլինի թե հանկարծակի հափրշտակվելով՝ չարաչար ավերվի թշնամիների ձեռքով:

Եվ ամենքն այս անքակտելի ուխտը դնելով աստծու հետ, որ հաստատ մնան իրենց նախկին մտադրության վրա, իրենց միևնույն խրատատուին պատգամավոր ուղարկեցին ներս, իբր թե կատարվելու է նրա անօրեն կամքը:

Երբ այս լսեց թագավորը՝ չափազանց ցնծաց և ուրախացավ, կարծելով թե աստվածներն իրեն օգնության են հասել, շրջելով և ոշնաջնելով աստծու ծառաների հաստատուն մտադրությունները, և ահա երկրպագության են մատուցանում արեգակին, պատվելով նրան զոհերով և մոգության բոլոր օրենքներով:

Բայց այս բանը չկարողացավ հասկանալ ցնորվածը, թե արդարության արեգակի անսովեր լույսը մաշում և ոչընչացնում էր նրա խավարային մտադրությունները և եղծում-ապականում էր նրա ամբողջ խեղաթյուր կամքը: Եվ ճշմարիտ հայտնությունից զրկված՝ ամենևին չհասկացավ այն պատրանքն ու խաբեությունը, որով սխալեցրին նրան: Նրանց առաջ երկրավոր պարգևներ էր թափում և նորից բուրիճ վերադարձնում էր իրենց պատիվն ու գահը, առաջ քաշելով և երևելի դարձնելով նրանց իր ամբողջ տիեզերական իշխանության մեջ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին անչափ առատությամբ ագարակներ ու ավաններ էր շնորհում արքունիքից, սիրելիներ և բարեկամներ էր անվանում նրանց և կամակոր մտքի հպարտ հանդգնությամբ կարծում էր, թե ճշմարտությունը կփոխանակվի ստության հետ:

Եվ այս անելուց հետո՝ շատ այրուձի ուղարկեց նրանց հետ, և մոգերից էլ ոչ պակաս, քան յոթ հարյուրից ավելի ուսուցիչներ հղեց նրանց հետ և մի մեծ իշխանի էլ նրանց վրա մոգպետ կարգեց: Խոնարհվում էր և աղաչում պատվիրելով, թե մինչև ես այս պատերազմից խաղաղությամբ հետ դառնամ, դուք ամեն բան արեք ու կատարեցեք իմ կամքի համաձայն: Եվ այսպես շքով ու պատվով երկար ճանապարհ

էր դնում նրանց դեպի Հայոց երկիրը: Իսկ ինքն ուրախալի ալիստիս ուղարկեց շատ ատրուշանների, գրեց և հայտնեց մոգերին ու մոգպետներին և զանազան երկրամասերի բոլոր մեծամեծներին, թե ինչպես աստվածների օգնականութեամբ իմ առաքինի գործը առաջ տարա:

Իսկ այն գարշելիներն այնուհետև դուրս գալով յուրաքանչյուրն իր խավար դարանից՝ փափագում էին շուտով կատարել [թագավորի] հրամանը. ձայն տվին հեռավոր երկրները, որ վեր կենան, գնան արևմտյան աշխարհը: Եվ դեռ չէին հասել Հայոց մեծ աշխարհը, որ փայտի միջոցով վիճակ էին գցում, թե ո՛ր ժողովուրդը [մոգերի] ո՛ր դասին է բաժին ընկնելու աշակերտելու համար: Որովհետև առհասարակ հրաման էին առել արքունիքից մտնել ինչպես Հայոց, այնպես էլ Վրաց և Աղվանից և Լինաց, Աղձնաց և Կորդվաց և Մավգեից և Դասն⁸⁸ աշխարհները, և դարձյալ ուր որ զանազան տեղեր Պարսից իշխանության մեջ ծածուկ պաշտում էին քրիստոնեությունը:

Եվ անակնկալ հարձակվելով՝ շտապում էին կողոպտել սուրբ եկեղեցիների գանձերը. և այնուհետև ինչպես դեեր հանդիպում էին իրար: Եվ հավաքվեց մեծ զորաբանակ և չարասեր սատանան իբրև զորավար երևաց նրանց մեջ, և անդադար հորդորելով՝ բոլորին սաստիկ շտապեցնում էր: [Գործն սկսելու] ժամկետ նշանակելով վեցերորդ ամիսը՝ տագնապի մեջ էին և շտապեցնում էին արքունի հրամանով:

Ձնավասարդից մինչև Նավասարդ, ասում է, մեծ թագավորի իշխանության տակ գտնված բոլոր վայրերում պետք է վերանան եկեղեցու արարողությունները, պետք է փակվեն և կնքվեն սուրբ տաճարների դռները, նվիրական անոթները պետք է գրով ու համարով հարթունիս գրավվեն, լռեն սաղմոսերգության ձայները, և դադարեն անսուտ մարգարեների ընթերցվածները: Քահանաները չվստահանան իրենց տներում ուսուցանել ժողովրդին, և Քրիստոսին հավատացող այն տղամարդիկ ու կանայք, որոնք բնակված են մենառոցներում, փոխեն իրենց հագուստը՝ աշխարհական կարգի համաձայն: Ձնույնպես և նախարարների կանայք պետք է ընդունեն

մոգերի ուսմամբն ու վարդապետությունը: Աղատների և շինականների տղաներն ու աղջիկները պետք է կրթվեն նույն մոգերի հրահանգների համաձայն: Պետք է կարճ՝ի և աղգել՝վի սուրբ ամուսնության օրենքը, որ ունեին նախնիքներից քրիստոնեության սովորության համաձայն. մեկ կնոջ փոխարեն թող շատ կանայք առնեն, որպեսզի Հայոց ազգն աճի: Բազմանա: Աղջիկներն ամուսնանան [իրենց] հայրերի հետ, և քույրերը՝ եղբայրների հետ. մայրերը չխորշեն [իրենց] որդիներից, այլ և խոռները մտնեն [իրենց] պապերի անկողինը:

Ջոհելու կենդանիները շմորթվեն առանց [աստվածներին] նվիրվելու, թե՛ ոչխար լինի, թե՛ այծ, թե՛ արջառ, թե՛ թռչուն և թե՛ խոզ: Խմորն առանց փանդամի⁶⁷ չհունցվի. ծիրտն ու քակորը կրակի մեջ չզցվեն. ձեռքերն առանց գումիզի⁶⁸ չվազվեն, ջրշումներն, աղվեսներն ու նապաստակները չըսպանվեն: Օձերն ու մողեսները, գորտերն ու մրջյունները և էլի ինչ-որ խառնափնթոր ճճիներ կան, ոչնչացվեն, և թվով ու համարով մեջ բերվեն արքունի չափի համեմատ: Եվ էլի ինչ-որ այսպիսի ծառայություններ կան՝ զոհելու կամ մորթելու վերաբերյալ, ըստ տարեկան տոների և կապճաթիվ մոխրաշափ⁶⁹ կարգով [պետք է կատարվեն]:

«Այս ամենը, ինչ որ ասացինք, միառժամանակ թող բոլորը կատարեն մինչև տարվա վերջը. իսկ մնացած բոլոր բաները հետագայում կպատրաստեն»:

Մոգերն ու մոգպետներն այս բոլոր հրամաններն ու պատվերները ստանալով՝ գիշեր ու ցերեկ շտապում էին հասնել Հայոց աշխարհը. և անշափ ուրախությունից բնավ չէին ձանձրաճում ճանապարհի երկարությունից:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ՌԻԽՏԻՊ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Թեպետև շենք կարող պատմել այն բոլոր շարիքները, որ րանակի մեջ անցան Հայոց զորամասի գլխով, սակայն շենք էլ կամենում լռել և ծածկել [մեր] վիշտն ու նեղությունը, այլ փոքրիշատե կասենք, որպեսզի ձայնակից լինենք նրանց. ովքեր դառնապես ողբում էին մեզ⁷¹, որպեսզի դու էլ, երբ լսես, շատ արտասուք թափես մեր ազգի թշվառության վրա:

Որովհետև ահա Պարսից մեծ բանակում զանազան ազգությունների մարդիկ, որոնք հավատացել էին Քրիստոսի սուրբ ավետարանին, երբ տեսան Հայերի շար հանձնառությունը, սաստիկ խոցվեցին իրենց մտքերում և կործանվեցին-գետին ընկան իրենց երեսների վրա: Նրանցից շատերը ծանր սուգի թախծի մեջ՝ վշտացած հոգով ու դառն արտասուքով եկան ու հանդիմանեցին նախարարներին և խիստ պախարակեցին քահանաների խմբին:

Բոլորին խայտառակում էին և ասում. «Ի՞նչ պիտի անեք այդ սուրբ կտակարանները կամ թե ո՞ւր պիտի տանեք տեքուեական սեղանի անոթները. մի՞թե պիտի մոռանաք ձեր հոգևոր օրհնությունները և կամ պիտի լռեք ու դադարեցնեք մարգարեական ձայնը: Աչքերդ փակեցիք՝ չկարդալու համար և ականջներդ խցեցիք՝ չսելու համար. մի՞թե պիտի չհիշեք այն, ինչ որ անմոռաց կա ձեր հոգում: Ի՞նչ պիտի

առնէք Տիրոջ պատվիրածը՝ «Ով ինձ ուրանա մարդկանց առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ երկնավոր հոր և սուրբ հօգեւորակների առաջ»^{*}։

Առաքելական քարոզության վարդապետներ էիք, այժմ այն մոլար խաբեության աշակերտ պիտի լինիք։ Ճշմարտության ուսուցիչներ էիք, այժմ մոգերի սուտ խաբեություններ պիտի սովորեցնեք։ Արարչական զորության քարույրներ էիք, այժմ տաքերին աստված եք դաւանում։ Ստույգունը հանդիմանողներ էիք, այժմ ստից էլ ավելի՞ սուտ պիտի լինեք։ Հրով և հոգով էիք մկրտված, այժմ պետք է մոխրի և փոշո՞ւ մեջ թաթախվեք։ Կենդանի մարմնով և անմահ արյունով էիք սնված, այժմ զոհերի ճարպի և կեղտոտ արյունի՞ մեջ պիտի աղտոտվեք։ Սուրբ հոգու տաճար էիք, այժմ դեերի զոհարա՞ն պիտի լինեք։ Քրիստոսաղգյաց էիք մանկությունից, այժմ այդ փառքերից ղրկված՝ դեերի նման արեգակի առաջ պիտի պարեք։

Արքայության ժառանգ էիք, այժմ ինքներդ ձեզ Գեհենի ժառանգ դարձրիք։ Նրա՛նց է սպառնացած ահշեջ հուրը, դուք ինչո՞ւ եք նրանց հետ այրվում-խորովվում։ Նրա՛նց համար է գիրանում անմահ ողոր, իսկ այժմ դո՞ւք եք ձեր մարմինները գիրացնում նրան կերակրելու համար։ Նրա՛նց համար է թանձրացված պահվում արտաքին խավարը, դուք՝ լուսազգեստներդ՝ ինչո՞ւ նրանց հետ դեպի նույն խավարն ուղևորվեցիք։ Նրանք վաղուց արդեն կուրացած էին, դո՞ւք խնչու կուրացաք կույրերի հետեից։ Նրա՛նց համար էր փորված խորխորատը, ինչո՞ւ նախ դուք ընկաք նրա մեջ։ Ե՞րբ պիտի սովորեք նրանց աստվածների բազմաթիվ անունները, այն աստվածների, որոնցից ո՛չ մեկն էլ մեջտեղում չկա։ Մանր բռններից թեթևացած էիք, ինքներդ ծանր բեռ վերցրիք ձեզ վրա։ Մառայությունից աղատված էիք, չարաչար կեղւպով մտաք անազատելի ծառայության տակ։

Ե՛հնչ կլինեք, գիտենայիք և հայտնի լինեք ձեզ, որ երկինքը սուգ մտավ ձեզ վրա, և երկիրը վշտացավ ձեր ոտ-

^{*} Մատթ. Ժ 33 և Ղուկ. ԺԲ 9,

ների տակ: Վերևից հրեշտակներն են բարկացած ձեզ վրա, իսկ երկրից մարտիրոսներն⁷² են զայրացած ձեզ վրա: Խըղճո՛ւմ եմ, խըղճո՛ւմ եմ ձեր սիրելիներին և ավելի շատ խըղճո՛ւմ եմ հենց ձեզ: Որովհետև եթե մա՛րդ ազատեր ձեզ ծառայությունից, և դուք ինքներդ ձեզ ուրիշի ծառայության ներքո դնեիք, սաստիկ կբարկացնեիք ձեր առաջին տիրոջը: Իսկ այժմ ի՞նչ պիտի անեք այն աստվածասաստ հրամանը, թե՛ «Ե՛ս եմ աստված, և բացի ինձանից չկա ոչ մի ուրիշը, և ո՛չ էլ ինձանից հետո ուրիշ որևէ աստված է լինելու. նախանձոտ աստված եմ ես, հայրերի մեղքը հատուցանում եմ որդիներին մինչև յոթը դար»*: Եթե ուրեմն արդար որդիները հայրերի մեղքերի համար մահ են ստանում, հապա երբ իրենք որդիները մեղք գործեն, չէ՞ որ թե՛ իրենց և թե՛ հայրերի փոխարեն միանգամայն պետք է պատասխան տան:

«Դո՛ւք էիք մեր ապաստանի ամուր պարիսպը. երբ աշտեղից վտանգ էր սպառնում, ձեզ մոտ էինք ապահովություն գտնում. այժմ այդ մեծ ամրությունը հիմնահատակ տապալվեց: Դո՛ւք էիք մեր պարծանքը ճշմարտության թշնամիների առաջ, այժմ դո՛ւք եք մեր նախատինքը նույն թշնամիների մոտ: Մինչև այժմ ձեր ճշմարիտ հավատի համար մեզ էլ փոքրիշատե խնայում էին. իսկ այժմ ձեր պատճառով մեզ էլ են անողորմ կերպով դատում: Ո՛չ միայն ձեր անձերի համար եք պատասխան տալու աստծու ահեղ ատենի առաջ, այլև այն բոլոր բազմաթիվ մարդկանց համար, որոնց նույնպես չարչարելու են ձեր պատճառով»:

Այս և սրանից է՛լ ավելին խոսեցին մեծամեծ իշխանների հետ և ցավերի վրա ցավեր ավելացրին: Հայտնել և պարզել նրանց իրենց մտադրությունը՝ չէին կարող, լռել և պատասխան չտալն էլ անհնար էր. սրտերը պատռվում էր, և հորդ արտասուք էին թափում: Նրանց հետ միասին՝ լսողներն ու տեսնողներն էլ դառնացած բոլորը անմխիթար սուգի մեջ էին ընկնում:

Այն ժամանակ այնտեղ զորքի մեջ հղած բահանները,

* Խից Ի 5, Բ. Օրենք Ե 9.

սրտերի բարկությունից այլևս չկարողանալով համբերել, անջատվեցին հեռացան նախարարներից և ամբողջ բազմությունից և մեկին շտապով սուրհանդակ ուղարկեցին ձիով Հայոց աշխարհը: Սա գույժը բերանն առած և օձիքը պատահելով հասավ եպիսկոպոսների ժողովին, սաստիկ արտասովելով կաճախել-սլատամում էր շարշարանքների բոլոր անցուղարձը, բայց նրանց չէր հայտնում ծածուկ մտադրությունը:

Այն ժամանակ եպիսկոպոսները ցրվեցին ամեն մեկն իր իշխանությունը, և քորեպիսկոպոսներ ուղարկեցին գյուղերն ու ագարակները և լեռնային գավառների բազմաթիվ ամրոցները: Դրդեցին հավաքեցին մեծ բազմությամբ այր և կին, շինական և ազատ, քահանա և միայնակյաց. խրատեցին, ամրապնդեցին և բոլորին Քրիստոսի զինվոր դարձրին:

Եվ խորհրդի առաջին վճիռն այս հաստատվեց. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել աստծու պատվիրանի ուխտից. հայրը չխնայի որդուն, և որդին չակնածի հոր պատվից: Կինը կռվի իր ամուսնու դեմ, և ծառան դիմադրի իր տիրոջը: Աստվածային օրենքը թագավորի ամեն բանում, և նույն օրենքից հանցավորներն ստանան իրենց դատապարտությունն ու պատիժը»:

Երբ այս այսպես հաստատվեց ու կարգավորվեց, բոլորն էլ զինված դուրս եկան՝ սաղավարտները գլուխներին, սրերը մեջքերին և վահանները ձեռներին, ո՛չ միայն քաջ տղամարդիկ, այլև արիասիրտ կանայք:

Իսկ Հայոց զորագունդը բոլոր օգնականներով ու բազմաթիվ մոգերով շորրորդ ամսին⁷³ եկան հասան Հայոց աշխարհը, մի մեծ գյուղաքաղաք, որի անունն էր Անգղ⁷⁴: Այդտեղ բանակ դրին, հավաքվեցին, տեղավորվեցին և ամեն կողմերից անթիվ բազմություն ժողովվեց այնտեղ:

Եվ այնպես պատահեց, որ քսանհինգ օրից հետո մի կիրակի օր մոգպետն ինքը մոգերի հետ միասին եկավ մեծ ուժով, որպեսզի քանդի եկեղեցու դռները. ուզում էր փորձել, թե գործն ինչ ընթացք կստանա: Իսկ սուրբ Ղևոնդ երեցը առաջին խորհրդակիցների և բազմաթիվ ուխտակիցների հետ միաբան այնտեղ պատրաստ գտնվեց: Թեպետև լավ տեղյակ

չէր բոլոր նախարարներին մտադրութիւններին և ո՛չ էլ մոգ-
պետի ուժին ու զորութիւնը, ամենեւին չսպասեց բոլոր եպիս-
կոսոսներին և նույնիսկ մի քիչ էլ չհամբերեց ու շնորհեց
անօրին իշխանին, այլ մեծ աղմուկ ու տագնապ առաջացրեց
զորքերի և մոգերի մէջ: Որովհետև դաճանակները ձեռքերն
սուտ՝ մոգերի և մոգպետի գլուխները ջարդեցին, բոլորին
փախցրին իրենց կացարանները, իսկ իրենք պաշտամունքը
վերականգնով եկեղեցում՝ կիրականօրյա կարգն էին կատարում,
շաքունակելով այն ամբողջ նույն կիրակի օրը:

Այս խուռվահուլ տագնապից հետո՝ Հայոց աշխարհի
բոլոր կողմերից տղամարդկանց ու կանանց մեծ բազմու-
թեան հասավ նույն տեղը: Պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի՝
ազնետալի իրարանցում ընկաւ. ոմանք աղբյուրի պես հորդ
արտասուք էին թափում իրենց աչքերից. ուրիշները բարձր
ճշալով կարծես թե երկինքն էին դողացնում, իսկ կեսն էլ
խիզախելով ու դեպի զենքը վազելով՝ նախընտրում էին մեռ-
նել, քան թե ապրել: Իսկ սուրբ եկեղեցու ուխտից ոմանք,
ավետարանը ձեռներն առած, աղոթքներով աստված էին
կանչում: Ուրիշներն էլ փափագում էին, որ երկիրը պատուի,
որպեսզի իրենց համար գերեզման դառնա: Եւ այսպես մեծ
սարսափ էին գցում մոգպետի վրա: Սա ստեպ-ստեպ աղա-
չում էր իր օգնականներին, որ հնար գտնեն իրեն մահից
փրկելու և ողջ-առողջ նորից արքունիք հասցնելու:

Իսկ այն գործի մասին, որի համար եկել էր, ստիպում
էր նրանց և ասում. «Թողեք գրեմ և ցույց տամ մեծ թագա-
վորին, որ ձեռք վերցնի այսպիսի առաջարկութիւններից.
որովհետև եթե աստվածներն իրենք էլ մեզ օգնութեան գան,
հնարավոր չէ, որ Հայաստանում հաստատութիւն գտնի մո-
գական կրօնը, ինչպես որ փորձեցի եկեղեցու ուխտի միա-
բանութիւնը: Որովհետև եթե այս աշխարհի զորքն էլ մոգեր
լինեին, նրանք ամենեւին չէին խնայի և սրանց էլ կսատկեց-
նեին, ո՛չ միայն դրսից եկածներին, այլև իրենց եղբայրնե-
րին, որդիներին և բոլոր մերձավորներին, ինչպես նաև հեճեց
իրենց: Մարդիկ, որոնք ո՛չ շղթաներից են վախենում, ո՛չ
առեղաճեցներից երկյուղ կրում և ո՛չ հարստութիւնը բանի

տեղ գնում և, վերջապես, որ բոլոր շարիքներից ամենից վատթարն է, մահը գերադասում են կյանքից, ո՞վ է, որ կա-
րող է նրանց դիմադրել:

«Ըստ լսել էի մեր նախնիքներից, թե արքայից արքա Շա-
պուհի⁷⁵ օրերում, երբ այդ ուամունքն սկսեց աճել ու բազմա-
նալ և լցնել Պարսից ամբողջ երկիրը, և նույնիսկ մինչև
արևելք հասնել, մեր կրոնի վարդապետները հորդորեցին թա-
գավորին [այնպես անել], որ մոգության կրոնը բոլորովին
չվերանա աշխարհից. նա էլ սաստիկ հրաման տվեց, որ
քրիստոնեությունը բոլորովին դադարի: Բայց որքան նա կա-
մեցավ արգելքներ հարուցել, նրանք ավելի ու ավելի աճեցին
ու բազմացան և հասան մինչև Քուշանների աշխարհը, և
այնտեղից էլ [քրիստոնեությունը] տարածվեց դեպի հարավ
մինչև Հնդկաստան:

«Եվ այնպես աներկյուղ ու համարձակ էին նրանք Պար-
սից աշխարհում, որ մինչև անգամ երկրի բոլոր քաղաքնե-
րում այնպիսի եկեղեցիներ շինեցին, որոնք իրենց պայծա-
րությամբ գերազանցում էին թագավորաձևակ պալատներից:
Շինում էին նաև վկայարան կոչվածները, և նույնպես վար-
դարում էին եկեղեցիների նման, և բոլոր տեղերում անապատ-
ներ, միայնանոցներ էին շինում: Եվ թեև ոչ մի տեղից հայտ-
նի օգնություն չէր երևում, բայց նրանք շարունակ աճում ու
անընդհատ բազմանում էին և մարմնավոր մեծությամբ ճո-
խանում: Հարստության պատճառների մասին մենք ոչինչ
չգիտեինք. բայց այսքանը միայն ճշգրիտ իմանում էինք, որ
ամբողջ տիեզերքը նրանց ուամունքի հետևից էր գնում:

«Թեևպետե թագավորն սկսեց խստություններ գործ դնել
նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին բռնեց ու շարձա-
րեց, և շատ շատերին էլ մահով սպանեց, բայց նա դառնա-
ցավ ու ինքն իրեն ձանձրացավ, իսկ նրանց բազմությունը
չկարողացավ նվազեցնել: Նույնպես և թեպետ փակեց ու
կնքեց եկեղեցիների դռներն ամբողջ Պարսից աշխարհում,
բայց նրանք ամեն տուն եկեղեցի դարձրին, և ամեն տեղ
իրենց պաշտամունքն էին կատարում, և ամեն մեկն իր
անձը վկայարան էր համարում, և մարդկեղեն շինվածքն

ավելի լավ էին հաշվում, քան հողեղները։ Սպանողների սրերը բթացան, իսկ նրանց պարանոցները չհոգնեցին։ Նրանց ստացվածքն ավարի առնողները հոգնեցին, իսկ ավարը օրեցօր աճեց ու բազմացավ։ Թագավորը զայրացած էր, և բարկացած դահիճները խիստ դառնացած, իսկ նրանք արթուն ու զվարթ՝ ուրախությամբ էին ընդունում ամեն հարված ու տանջանք և սիրով տանում էին իրենց գույքի ամեն մի հափը շտակություն։

«Երբ թագավորը տեսավ, որ գրոհ-տալով դեպի մահ դիմեցին, ինչպես սուրբ զոհացունները դեպի երկնավոր աղը, արգելեց և վերջ տվեց նրանց հարվածներին ու տանջանքներին։ և հրաման տվեց մոզերին ու մոզպետներին, որ ոչ ոք ամենևին նեղություն չտա նրանց, այլ ամեն մեկն աներկյուղությամբ հաստատ մնա իր հավատին—մոզն ու զանդիկը⁷⁶ և հրեան ու քրիստոնյան, և էլի ինչ բազմաթիվ դավանություններ որ կան Պարսից աշխարհի զանազան կողմերում։ Եվ այնուհետև երկիրը հաստատուն խաղաղություն ձեռք բերեց, և բոլոր խռովություններն ու հուզմունքները դադարեցին։ Որովհետև մեր աշխարհի խռովության հետ՝ Արևմուտքն ևս մեծապես շարժվեց, և ամբողջ Տաճկաստանն էլ նրանց հետ հուզվեց։

«Այն ահա լսելով գիտենք. բայց այս, որ ես իմ աչքով տեսա, ինձ թվում է, թե է՛լ ավելի մեծ պիտի լինի, քան առաջվանը։ Արդ, դո՛ւ, որ այս աշխարհի մարզպանն⁷⁷ ես, պարտավոր ես հոգ տանել, գրեւ և ցույց տալ արքունիքին սրանց միաբան ուժը, թե ինչպե՛ս աներկյուղաբար բանի տեղ չդրին արքունական հրամանը։ Եվ եթե մենք չշտապենք ու փախուստի չդիմենք, մեզանից ոչ մեկին էլ կենդանի չէին թողնի։ Եթե անզեն մարդիկ այսպիսի ուժ ցույց տվին, հապա եթե հանկարծ զինվորներին էլ իրենց հետ միացնեն, ո՞վ կարող է դրանց հանդուգն հարձակման առաջ կանգնել։

«Սա ահա անտեղյակ էի, որ այդ եկեղեցու ուխտը անքակտելի է միմյանցից. որովհետև ուրի՛շ բան է, երբ մարդ լսում է, և ուրի՛շ բան է, երբ հաստատ կերպով իր աչքով է տեսնում։ Դո՛ւ, որ մանկությունից այդ կրոնի մեջ էիր

անված, և հավաստիորեն գիտեիր այդ մարդկանց համառությունը, որ առանց շատ արյուն թափելու դրանք մեզ թույլ չեն տա ձեռք տալու եկեղեցիներին, ինչո՞ւ այդ ամենը ճշտովյալմբ շասացիր թագավորին իրեն: Քանի որ բոլոր Նախարարներից մեծը դո՛ւ էիր, և այս ամբողջ երկիրը քեզ էր հանձնված որպես մարզպանի, ինչո՞ւ դու ինքդ հոգ չտարար մեծապես: Որովհետև ուրիշ ժամանակ իմաստուն էիր, և ես այդ գիտեի. բայց այս բանն իմաստովյալմբ չարիր: Եթե այդպես չէ, ապա հայտնի է, որ դու էլ նրանց համամիտ ես, և [ներա՞նք] քո խորհրդով բերին այս անցքերը իմ ու զորքի գլխին:

«Արդ, եթե այդ այդպես է, և դու չես կամենում մոգություն ընդունել, ամենևին մի՛ քաշվի և մի՛ վախենա արքայից. ես կգրեմ ու ցույց կտամ մովպետան մովպետին⁷⁸ և դարանդարձապետին⁷⁹ և մեծ հազարապետին⁸⁰, որ թագավորին համաձայնեցնեն, որպեսզի թույլ տա [լարվելու] առաջին հրամանի համեմատ, և մարդկանց կամքին թողնվի, որպեսզի փոքր առ փոքր ընտելանան մոգական կրոնին, որպեսզի ովքեր ընդունեն այն, սիրով կատարած լինեն արքունի հրամանը: Որովհետև այս աշխարհը մի ծայրերկիր է. գուցե՝ երբ [ներանց] որևէ վնաս հասցնեն, նրանք էլ վեր կենան ցրվեն օտարություն: Իսկ երբ այս երկիրը մարդկանցից դատարկվի, այն ժամանակ քեզ էլ գլխովին մեծ վտանգ կհասնի արքունիքից»:

Մարզպանը պատասխան տվեց մոգպետին և ասաց. «Այդ բոլոր խրատներդ, որ ասացիր, ճշմարիտ են. բայց ինչ որ մենք սկզբում չհասկացանք, դու տեսար, և այժմ սաստիկ զղջացինք: Իսկ այժմ ինչ որ ասում եմ, արա՛ և քեզ լավ կթվա: Մի քիչ համբերություն ունեցիր և քո այս խորհուրդը ծածկի՛ր շատերից. բայց հայտնի՛ր այն մարդկանց, որոնց ես կասեմ, մինչև որ ես ուժ հավաքեմ, օգնական դորք կանչեմ, գուցե կարողանամ եկեղեցու այդ ուխտը երկփեղկել: Եվ եթե այդ այդպես անեմ, ախուհետև գիտեմ, որ արքայական հրամանն էլ կարող եմ կատարել»:

Եվ անմիջապես զորք հանեց Սյունյաց աշխարհից, իր

զորամասն ստվարացրեց՝ մոգերին ու մոգայեաին օգնության հասնելու համար: Եվ ապա սկսեց ասել. «Հապա դու Քիթուղթ ուղարկիր Դուռը, որ Աղվաճից աշխարհում գտնված տասը հազար այրուձին Հայաստան գա ձմեռն անցկացնելու համար. երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ոչ ոք չի կարողանա արհամարհել արքունի հրամանը»:

Մոգպետը պատասխան տվեց և ասաց մարզպանին. «Այդ խորհուրդը դարձյալ հակառակ է իմ խօսքերին, որովհետև եթե մենք բռնությամբ կռվենք այս երկրի հետ, ապա հրկիրը կքանդվի, մենք էլ պատուհասից շենք փրկվի, մեր անձերին վնաս [կլինի] և պետությանն էլ մեծ կորուստ»:

Բայց մարզպանն ամենևին չկամեցավ նրան լսել, որովհետև սրտանց էր ընդունել պարսկական կրոնը: Այնուհետև սկսեց ոմանց խաբել գույքով, ոմանց՝ հորդորական խոսքերով. բոլոր ռամիկներին էլ ահեղ խոսքերով սպառնալով՝ վախեցնում էր: Մշտապես շատացրեց սեղաճատան մթերքները և երկարացնում էր ուրախության ժամերը, գիշերներին երկարատևությունը մաշելով արեքցության երգերով ու լկտի պարերով. ոմանց համար սիրելի էր դարձնում երաժշտական կարգերն ու հեթանոսական երգերը, մեծամեծ գովեստներ էր տալիս թագավորի կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ դրամ և սրա-նրա գրպանը գաղտնի կաշառք էր խոթում, իբր լին պարգև ու պատիվ է տալիս. և մեծ նենգությամբ անմեղ մարդկանց հրապուրում էր և իր կողմը քաշում:

Իսկ երբ այս ամենը տեսան սուրբ եպիսկոպոսները, է՛լ ավելի ուժեղ կերպով ամրապնդվեցին իրենց միաբանության մեջ և հնարագետ իմաստությամբ բանակը երկու մասի բաժանեցին: Մանավանդ երբ հաստատ կերպով իմացան ու հասկացան, որ Սյունյաց անօրեն իշխանն ստացել էր այն օրհասական վերքն իր հոգու մեջ, խորշելով հեռացան և փախա՞ն նրանից:

Մի գիշեր ուկտի ամբողջ բազմությունը խորհուրդ կազմեց և զորքերի սպարապետին⁸¹ էլ կանչեցին խորհրդի. հարցրին, քննեցին և տեղեկացան, որ նրա դիտավորությունն առշաթծ է և մի փոքր անգամ չի թերացել Քրիստոսի սիրուց:

Եվ միաբան աղոթք անելով նրա համար, նրան կրկին ընդունեցին առաքինիների շարքը: Նրա միջոցով շատերին էլ գրավեցին նույն միաբանության մեջ, ովքեր առաջին միաբանությունից անջատված չէին. եկան հավաքվեցին և մեծ դորագունդ կազմեցին: Եվ է՛լ ավելի զատվեցին հեռացան մոգերից ու մոգպետից և անօրեն Վասակից:

Իսկ նա այնքան հիմարացրեց ու շվարեցրեց մոգպետի միտքը, որ նույնիսկ շթողեց, որ նա գործի հետևանքները հասկանա: Սկսեց մողեր բաժանել նախարարների տները և մեծ-մեծ ռոճիկներ նշանակել, կենդանիներ զոհել և լուսություն մտնել կնքված մարդկանց, որ զոհած միս ուտեն և արեգակին երկրպագություն տան: Երբ այսպիսի պիղծ խառնակությունն սկսեց շատանալ ամբողջ երկրում, այն ժամանակ մինչև իսկ փշտիպանների⁸² կանայք հանդգնեցին կիրակի օրը եկեղեցու ճրագները հանգցնել և հավատավոր կանանց⁸³ շորերը պատառոտել:

Այս աղմուկն ու վայնասուճը երբ տեսան միաբան սուրբ եպիսկոպոսները, ավետարանը ձեռներն առնելով գնացին և առանց հարցնելու մտան սպարապետի կայանը, որտեղ ժողովված էր Հայոց զորքը:

Իրենց ձայները բարձրացրին և ասացին. «Ձեզ բոլորիդ աղաչում ենք այս սուրբ ավետարանով. եթե մարդպանն ու մոգպետը ձեր խորհրդով են գործում այն անօրեն չարագործությունները, նախ մեր պարանոցները կտրեցեք և հետո ձեռք տվեք եկեղեցուն: Իսկ եթե նրանք առանց ձեր կամքի են կատարում այն չարագործությունները, թո՛ղ այսօր և՛ եթ դրա վրեժը պահանջվի նրանցից»:

Իսկ ովքեր գտնվում էին ներսում, սպարապետի կացարանում, ոտքի ելան, միաբան իրենց ձայները բարձրացրին առ աստված և ասացին. «Դո՛ւ, Տե՛ր, որ բոլորի սրտերը գիտես, քեզ ամենևին պետք չէ մարդկանց վկայությունը. եթե մենք սրտանց խոտորված լինենք քեզանից, այն դու ինքդ լավ գիտես. հենց այսօր էլ պատժի՛ր մեզ մեր մեղքերի համաձայն. իսկ եթե հաստատ ենք մնացել այս ավետարանի սուրբ ուխտին, դո՛ւ, Տե՛ր, մեր օգնականն եղի՛ր այսօր, և

ճշմարտության թշնամիներին տո՛ւր մեր ձեռքը, որպեսզի նրանց հետ վարվենք մեր կամքի համաձայն»:

Նրբ այս բանն ասացին, բոլորը գլուխները գետնին էին խփում, և ողջույն ստացան ավետարանից ու եպիսկոպոսներից:

Իսկ նախարարներից մեկը, որ այնտեղ պատահեց, նրանց խորհրդի մեջ էր. սա շմիաբանվեց նրանց հետ աթո մեծ վկայության գործում, և իսկույն տեղնուտեղը նրանց կողմից քարկոծվեց, և մեծ սարսափ ընկավ բոլորի վրա:

Այն ժամանակ բոլորն այնպես բորբոքվեցին զայրույթով, որ մինչև անգամ բոլոր տեսնողների երիկամները դուրս էին. նրանք ոչնչի տեղ դրին արքունի պարզենները և ոտնատակ տվին ահռելի հրամանները: Շտապով վազեցին դեպի իրենց զենքերը, ամբողջ գիշերը սպառազինվեցին՝ պատրաստվեցին և արևը ծագելուն պես զորքը երեք մասի բաժանելով՝ վրա տվին բանակին: Առաջին գունդն արևելյան կողմից, երկրորդ գունդն արևմտյան կողմից և երրորդ գունդը հյուսիսային կողմից շուրջանակի իրենց մեջ առան-փակեցին մեծաթիվ բանակը⁸⁴. շատերին կոտորեցին, է՛լ ավելի շատերին երևելի մարդկանցից կապեցին և ամուր բերդերում բանտարկեցին իրենց իշխանության տակ: Եվ բանակի կողոպուտը, թալանն ու ավարը մի տեղ ժողոված պահում էին իրր թագավորի հրամանով:

Իսկ երբ մարզպանին էլ ձերբակալեցին, նա երդումով միաբանվեց նրանց հետ, որ հաստատ կմնա ուխտին, զղջում էր, որ առաջ բաժանվել էր նրանցից: Ապաշխարելով ընկնում էր սուրբ եպիսկոպոսների ոտները, և աղաչանք-պաղատանք էր անում, որ շմերժեն ու չհեռացնեն նրան իրենցից: Երկուերեք անգամ անսուտ երդում տվեց սուրբ ավետարանի վրա բազմության առաջ, երդումը գրեց, կնքեց և կապեց ավետարանից. և աղաչում էր, որ աստված՝ վրեժխնդիր լինի [իրենից] և ո՛չ թե նրանք մարդկաբար սատկեցնեն իրեն:

Իսկ նրանք թեպետև հաստատ գիտեին նրա նենգավոր կեղծավորությունը, և թե խաբեությանմբ նորից դառնալու է էլի առաջվա մոլորությունը, ամենևին հոգ չտարան նրա վրա

ձեռք բարձրացնելու նախորդ հանցանքի համար, այլ նրա դատապարտությունը թողին սուրբ ավետարանին:

Իսկ նրանք, ովքեր եկել էին եկեղեցու սուրբ գանձերը կողոպտելու համար, իրենց անձերն ու ավարը ակամա դրին սուրբ եպիսկոպոսների և ամբողջ զորքի առաջ. և թագավորի հրամանը ջնջվեց-ոչնչացավ: Եվ աստծու զորությամբ հաջողություն գտնելով՝ տղամարդիկ և կանայք և ամբողջ ռամիկ բազմությունը աղաղակում և ասում էին գոհանալով. «Պատրաստ ենք հալածվելու և մեռնելու և ամեն տեսակ նեղություն ու չարչարանք կրելու այն սուրբ եկեղեցիների համար, որ ավանդեցին մեզ մեր նախահայրերը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի զալստյան զորությամբ, որով նորից ծնվեցինք մի հավատի հուսով, մկրտվելով Հիսուս Քրիստոսի անունով. նույն նմանությամբ կամենում ենք շարշարանքներով և արյունով նորոգել մեր անձերը: Որովհետև մեզ հայր ենք ճանաչում սուրբ ավետարանը, և մայր՝ առաքելական կաթողիկե եկեղեցին. թո՛ղ ոչ ոք իբրև շար անջրպետ մեջ ընկնելով՝ մեզ սրանից չբաժանի»:

Այնուհետև տները ծառայից ավելի չէր երևում, և ո՛չ էլ փափուկ մեծացած ազատը՝ տառապյալ գեղջուկից, և ո՛չ էլ մեկը մյուսից ավելի պակաս քաջության մեջ: Միևնույն հոժար սիրտն ունեին բոլորն էլ՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու տղա և Քրիստոսի անունով բոլոր միաբանվածները: Որովհետև առհասարակ [բոլորն էլ] միևնույն զենքով զինվորվեցին և Քրիստոսի հավատի պատվիրանի միևնույն զրահը հագան, ճշմարտության միևնույն գոտիով ամրացրին իրենց մեջքերը թե՛ տղամարդիկ և թե՛ կանայք:

Այնուհետև վեր ընկած էր մնում ոսկին, և ոչ ոք հատկապես իրեն համար արծաթ չէր վերցնում, և առանց ագահության արհամարհված, անարգված էին դարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հագուստները, Խշպես և ամեն մի գույք ոչինչ էր համարվում իր տերերի աչքում: Իրենց անձերի վրա նայում էին ինչպես մեռած դիակների վրա, և ամեն մեկն իր գերեզմանն ինքն էր փո-

րում. իրենց կյանքը մահ էին համարում, իսկ մահը՝ Պա-
վաստի կյանք:

Բայց շուտ-շուտ այս խոսքն էր լսվում. «Միայն թե քա-
ջությամբ մեռնենք, միայն թե անուանենք և հոգի ժառանգենք, որ
մեր մեջ կենդանի լինի Քրիստոսը, որի համար հեշտ է մյուս
անգամ նորոգել մեզ հողից, ինչպես և նախկին բոլոր մեռած-
ներին, և յուրաքանչյուրին հատուցանել իր գործերի համե-
մատ»:

Այս և սրանից էլ ավելին խոսելով և իրենց ու միմյանց
մխիթարելով՝ զինվորները մի անգամ էլ պատրաստեցին
իրենց զննքերը, և աղոթավորները շարունակում էին իրենց
աղոթքները, և պահեցողները ճգնում էին իրենց պահքի մեջ:
Պաշտոնյաների ձայները գիշեր-ցերեկ անպակաս էին սուրբ
սաղմոսները կարդալու մեջ. աստվածային կտակարանների
ընթերցումը երբեք չէր դադարում ոչ մի ժամ, այդպես էլ՝
մեկնիչների երկնավոր վարդապետությամբ մխիթարելը:

Այն ժամանակ նորից հարձակվեցին այն բերդերի և
ավանների վրա, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում գրա-
վել էին պարսիկները. կործանեցին-քանդեցին նրանց բնա-
կությունները: Նախ՝ մեծ Արտաշատը իր ավաններով. և
առան անմատչելի ամրոցները՝ Գառնի քաղաքը, Անին, Ար-
տազերսը և իրենց ավանները. Նրկայնորդն ու Արխնին և
իրենց ավանները, Բարձրաբողը, Խորանիստը, Մախանիս-
տը, ապահով Ողականը և սրանց հետ իրենց ավանները.
Արփանյալը, Վան ավանը, Նրա հետ նաև իր ավանները.
Պոյալն ու Կապուլտը, Որոտն ու Վաշակաշատը⁸⁵:

Այս բոլորն ամեն մեկն իր գյուղերով ու ագարակներով,
գորքերով ու զորագլուխներով նույն տարին առան ու կոր-
ծանեցին, և տղամարդկանց ու կանանց գերի տարան իրենց
գուլքերով և ստացվածքներով, թանկադին դանձերով ու
կահ-կարասիով: Տապալում-քանդում էին նրանց շենքերը և
հրկիզում էին կրակի պաշտամունքի տեղերը: Մաքրում էին
կռապաշտությունների պղծությունը և գրավում էին ատրու-
շանների սարք ու կարգը, բերում-գնում էին սուրբ եկեղե-
ղում և սուրբ քահանաների միջոցով նվիրում էին ի ծառա-

յություն տերունական սեղանի: Եվ անոտի պաշտամունքների փոխարեն, որ տապալեցին հեթանոսների բոլոր վայրերում, կանգնեցնում էին Քրիստոսի փրկական խաչը. ամենասուրբ սեղան էին շինում և սրբությամբ կատարում կենդանարար խորհուրդը, պաշտոնյաներ ու քահանաներ էին նշանակում այն տեղերում: Ամբողջ երկիրն առհասարակ ուրախանում էր հաստատուն հուսով:

Եվ մինչդեռ այս մեծ առաքինությամբ կատարյալ էին դարձնում իրենց նահատակության գործը, կարծես մի տեսակ աստվածային շնորհ էր երևում բոլորի վրա. որովհետև առանց հայոց զորքերից հրաման ունենալու՝ աշխարհի արևելյան կողմից ոմանք հարձակվեցին Ատրպատական⁸⁶ աշխարհի վրա և զանազան տեղերում մեծ վնասներ տվին՝ բազմաթիվ ատրուշաններ առնելով, ավերելով ու կործանելով:

Իսկ ովքեր դեպի մեծ ամրոցներն էին դիմում, երեսները խաչակնքելով հարձակվում էին զորքի վրա. այդպիսով երկու մեծ բերդերի պարիսպներ՝ դեռ ոչ ոք չմոտեցած՝ կործանվեցին՝ ընկան. այնպես որ երկրի բոլոր բնակիչները այդ մեծ հրաշքից զարհուրած՝ իրենք իրենց ձեռքով այրում էին կրակատունները. ուրանալով մոգության կրոնը՝ հավատում էին սուրբ ավետարանին:

Ուրիշ մեծ-մեծ հաջողություններ էլ էին կատարվում զորականների միջոցով. որովհետև ուր ամենեկին հույս չկար, թե որեւէ մեկը աստծու անունը կտա, այնտեղ մեծ արհավիրքներ էին թափվում նրանց վրա, և ամեն մարդ նոր ու զարմանալի տեսիլներ էր պատմում իր ընկերոջը: Նույնպես և աստղերը երկնքում սաստիկ լուսավոր ու պայծառ էին երևում, մի բան, որ նրանց առաջին բնությանը հատուկ չէր: Եվ այդ երկրի բոլոր տղաները խիզախում էին պատերազմող տղամարդկանց նման:

Եվ ահա շատ օրեր անցնելուց հետո եկավ հասալ Աղվանից հազարապետը նույն աշխարհի սուրբ եպիսկոպոսի հետ միասին, մեծ տագնապով շտապեցնում էր զորքին՝ ասելով. «Հոների աշխարհի կողմերը գտնված Պարսից զորքը հա

դարձավ այս կողմը, եկավ-մտավ մեր երկիրը. և շատ ուրիշ այրուծի էլ արքունիքից եկավ: Եվ բացի այս ամենից՝ հետ-ները բերել են նաև երեք հարյուր մոգ վարդապետներ, պառակտեցին աշխարհը և ոմանց իրենց կողմը գրավեցին և կամենում էին եկեղեցու վրա ձեռք բարձրացնել. թագավորի հրամանով ստիպում էին բոլորին և ասում էին. «Եթե հոժարակամ հանձն առնեք [մոգական] կրոնը, պարգևներ ու պատիվներ կստանաք նրանից, և արքունիքը կների ձեր հարկերը. իսկ եթե [ձեր] կամքով հանձն չառնեք այդ, մեզ հրամայված է գյուղերում և քաղաքներում ատրուշաններ շինել, և Վռամական կրակը⁸⁷ դնել նրանց մեջ և ձեր ամբողջ երկրի վրա մոգեր ու մոգպետներ կարգել օրենսդիր: Եվ եթե որևէ մեկը անհնազանդ գտնվի և դիմադրի, ինքը մահվան պատիժ կկրի, իսկ նրա կինն ու որդիները երկրից արտաքսվելով՝ արքունի [կալվածներում աշխատելու] կգնան»:

Իսկ Հայոց զորքը երբ լսեց այս դառն գույժը, ամենեկին չթուլացավ քաջությունից և չլքվեց, այլ դարձյալ ամբողջ երկրից համագունդ ժողով արին այն բոթաբեր պատգամավորների վերաբերմամբ, որոնք եկել էին նրանց մոտ: Եվ միաբանությամբ քաջալերելով՝ արձակեցին նրանց, որպեսզի միառժամանակ սուտ խաբեությամբ ետ պահեն նրանց իրենց շար կամրը կատարելուց, թույլ չտան իրենց եկեղեցու սուրբ տվատին դիպչելու. իսկ իրենք աստծու օգնությամբ խորհուրդ անելով մի ելք էին փնտրում գործի համար:

Այն ժամանակ մեծ նախարարներից մեկին Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ անունով, շտապով ուղարկեցին Արևմտյան երկիրը, որ Արևելքի չարամիտ թագավորի այս բոլոր մտադրությունները հայտնի, միառժամանակ պատմի նաև իրենց քաջությունները, որ կատարեցին գործով, ոտի տակ տալով ահեղ հրամանը, և մոգերին մեծապես սատկեցնելը, և նրանից օգնություն ու օժանդակություն խնդրի, և եթե նա կամենա, նրա ծառայության տակ մտնեն:

Եվ այս է այն գրության պատճենը, որ գրեցին Թեոդոս կայսրին.

«Հովսեփի եպիսկոպոս իմ բաղձաթիվ եպիսկոպոսակից-ներով և Հայոց ամբողջ զորքով, Վասակ մարզպան և Ներ-շապուհ Ռմբոսյան, սպարապետի հետ միասին և բոլոր մե-ծամեծ նախարարներով՝ մեծանուն Թեոդոս կայսրիդ շատ ողջուն հասնի մեր կողմից քեզ ու քո՝ բոլոր զորքերին, որ ձեր խաղաղասեր՝ մարդասիրությամբ տիրում եք ծովին ու ցամա-քին, և երկրավորներիցս չկա մեկը, որ դեմ գնա ձեր խոչըն-դոտներ շունեցող տերությունը:

«Ինչպես որ մենք էլ ունենք ձեր առաքինի նախնիների մասին անսուտ հիշատակարաններ, նրանք Նվրուպա նվաճե-լով՝ անցան և տիրեցին Ասիացիների երկրներին ևս Սերայի սահմաններից մինչև Գադերովնի⁸⁸ կողմերը, և ոչ ոք չգտնվեց, որ ըմբոստանար և նրանց ձեռքի տակից դուրս գար:

«Եվ այնչափ մեծ իշխանության մեջ մեծ ու սիրելի դաս-տակերտ էին անվանում Հայոց աշխարհը: Այս պատճառով էլ մեր նախնին՝ Տրդատիոսը, հիշելով ձեր առաջին սերը, որ մանկության ժամանակ իր հորն սպանող մարդախողխող հորեղբայրների ձեռքից փախցրած՝ փրկվել ու սնվել էր հույ-ների երկրում և ձեր օգնությամբ թագավորելով տիրեց իր հայրենի աշխարհին, սույնպես և Քրիստոսի հավատն ընդու-նելով Հռոմի սուրբ եպիսկոպոսապետից, լուսավորեց հյուսիսի խավար կողմերը, որ և ահա արևելքի խավարասեր որ-դիներն ուզում են խել, կորզել մեր ձեռքից:

«Եվ մենք հույս դնելով ձեր արիության ու քաջության վրա, բաներ կային, որ ընդդիմացանք նրանց հրամաններին, բայց է՛լ ավելի շատ բան կա, որին պատրաստվել ենք այ-սուհետև [ընդդիմանալու]: Գերադասեցինք մահն աստված-պաշտությամբ, քան կյանքն ուրացությամբ. եթե դուք էլ պաշտպանեք մեզ, ահա կրկին կյանքի հանդիպեցինք և ոչ թե մահվան: Իսկ եթե մի քիչ էլ դանդաղեք, գուցե այս կրա-կի բոցը ուրիշ շատ աշխարհների էլ հասնի»:

Եվ երբ ներկայացան մեծ թագավորին և կարդացին Հա-յոց աշխարհի աղաչական գրությունն ու նախնիքների հիշա-

տակարանները, շատ գրքեր մեջ բերին՝ կարդացին և նրանց մեջ էլ գտան նույն հաստատուն ուխտը:

Եվ մինչդեռ երանելի Թեոդոսը հարցուփորձ էր անում ամբողջ Սինկղիստոսին⁸⁹ և կամենում էր գործի համար մի հնար գտնել խաղաղությամբ և մեծ հոժարությամբ հոգ էր տանում, որ Արևելքի եկեղեցիները չհափշտակվեն անօրին հեթանոսների կողմից, այդ նույն ժամանակ շուտով հասավ նրա կյանքի վախճանը և օգնության գործը շարաշար խափանվեց:

Եվ նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոս կայսրը⁹⁰. սա իր խրատատու վատթար ծառանների շնորհիվ, այն է՝ Անատոլ սպարապետի և Եղփարիոս ասորու, — երկուան էլ անարգ ու վատթար, միևնույն ժամանակ և անաստված մարդիկ, — նրանց կողմն անցնելով թագավորը՝ չկամեցավ ուշադրություն դարձնել Հայերի միաբան ուխտին, որ իրենց ամբողջ ուժով ընդդիմադրել էին հեթանոսների շարությանը: Իսկ այս անարի մարդը ավելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել հեթանոսների հետ⁹¹ մարմնական խաղաղության համար, քան թե քրիստոնեության ուխտին պատերազմակից լինել: Այս պատճառով էլ շտապեց, դեսպաններ ուղարկեց Պարսից թագավորի մոտ նույն Եղփարիոսին և հաստատուն դաշն կնքեց նրա հետ՝ օգնություն ցույց շտալ Հայոց զորքի՞ն ո՛չ զորքով և ո՛չ էլ զենքով ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց-սրժավ, և նրանց հույսը կտրվեց մարդկային օգնությունից, դարձյալ սուրբ եպիսկոպոսներն սկսեցին քաջալերել իրենց և Հայոց զորքին: Թեպետև տեսնում էին իրենց սակավությունն ու երկու թագավորների միաբանությունը, բայց և այնպես ամենևին չէին վհատվում ու դողում, այլ նախկին ուխտադրության համաձայն խիզախում էին և ասում. «Պատրաստ ենք սպանելու և մեռնելու աստծու համար հեշտ է քիչ մարդկանցով շատերի գործ կատարել, և անարգների միջոցով՝ մեծամեծ բաներ անել»:

Թեպետև թագավոր չունեին իրենց առաջնորդ, և ո՛չ էլ

դրսից որևէ օգնական օտարներին, բայց լուրջ նախադաս-
ներն անձնական առաքինությամբ և սուրբ վարդապետների
մխիթարությամբ իրենց բոլոր զորքերի հետ միասին տմեն
մեկն իր տնից շտապով եկան, մի տեղ հավաքվեցին, նաև
ուրիշ շատ հեծելազոր, որոնք թագավորական տնից էին:

Եվ ամբողջ զորքը երեք գնդի բաժանեցին:

Առաջին գունդը տվին ներշնչող Ռմբոսյանին և ուղար-
կեցին նրան երկիրը պահպանելու: Աստուածատան անշխարհի
սահմաններին մոտիկ:

Երկրորդ գունդը տվին Հայոց Վարդան զորավարի ձեռքը,
որ անցնի Վրաց սահմանից Ճորա մարդպանի վրա, որ եկել էր
Լեզվանից եկեղեցիներն ավերելու:

Իսկ երրորդ գունդը հանձնեցին Սյունյաց Վասակ իշխա-
նին, որն իր ներքին մտադրություններով հեռացած չէր հեթա-
նոսների ուխտից:

[Նա] ընտրեց և իրեն հետ վերցրեց այնպիսի մարդիկ,
որոնց հավատի թուլությունը գիտեր:

Բագրատունյաց իշխանին իր զորքով:

Խորխոռունյաց իշխանին իր զորքով:

Ապահունյաց իշխանին իր զորքով:

Վահևունյաց իշխանին իր զորքով:

Պալունյաց իշխանին իր զորքով:

Գաբեղենից իշխանին իր զորքով:

Ուրծա իշխանին իր զորքով:

Եվ ուրիշ բազմաթիվ զորք էլ արքունի տնից իր կողմը
գրավեց, նույնպես և ուրիշ տոհմից մի քանի սեպուհների:
Եվ խորամանկ խաբեությամբ դարան էր մտնում իր երկրի
բերդերում, կեղծավորությամբ պատճառ բերելով, թե ճեպ-
ընթաց պիտի անցնի-հարձակվի Պարսից զորքի վրա՝ Աղ-
վաճից երկրից նրանց հալածելու համար:

Իսկ նա [իր] ամրաժածուկ թաքստոցից շտապով դեսպան-
ներ ուղարկեց Պարսից զորքերի մոտ, թե «Ահա քանդեցի
Հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա զորքը
բաժանվելով բաժանեցի: Առաջին գունդը հեռացրի Հերի և Զա-

րևանդի⁹² կողմերը. երկրորդ գունդը իմ ձեռքի տակ է. որոնց թույլ չեմ տա որևէ վնաս հասցնելու արքունական զորքին: Եվ էլի որքան պատերազմող մարդ որ կար այս աշխարհում, ցիրուցան արի այս երկրի զանազան կողմերը: Իսկ երրորդ գունդը Վարդանի հետ Աղվանք ուղարկեցի՝ փոքրաթիվ և ոչ թե բազմաթիվ: Համարձակ դուրս արի նրա առաջ և ամենեւին մի՛ վախենա նրա դեմ պատերազմի ելնելուց. գիտեմ, որ պարտութիւն պիտի կրեն քո մեծ զորութեան առաջ»:

Այս բանը գրեց և հասկացրեց մարզպանին, որի անունը Սեբուխտ էր: Իսկ նա, երբ լսեց Վասակից այս բոլոր խրախուսանքները և ստուգելով համոզվեց, որ Հայոց սպարապետը սակավաթիվ զինուոր է գալիս նրա վրա, այլևս չմնաց ճորա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիվ զորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրան Վրաց սահմաններին մոտիկ Խաղխաղ⁹³ քաղաքի հանդեպ, որ Աղվանների թագավորների ձմեռոցն էր: Անցավ սփռվեց իր ամբողջ զորքով, բանակ դրեց և դաշտի ամբողջ մեծութիւնը բռնեց. զինված ու լիովին սպառազեն դուրս եկան կռիւելու Հայոց զորքի դեմ:

Իսկ քաջ Վարդանը և նրա հետ գտնված ամբողջ զորքը. ևրբ տեսան հեթանոսների զնդի մեծ պատրաստութիւնը, նայեցին նաև իրենց սակավութեանը. թեև թվով նրանցից շատ ավելի քիչ էին, բայց ամենեւին չվախեցան նրանց մեծ բազմութիւնից, այլ բոլորը միասին իրենց ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրին, աղաղակում էին և ասում.

«Պատի՛ր, Տե՛ր, նրանց, ովքեր դատում են մեզ. կռվի ելիր նրանց դեմ, ովքեր ահա մարտնչում են մեր դեմ. քո զենքով ու ասպարով օգնի՛ր մեզ»: Թափահարիր և դողացրո՛ւ այս անօրենների գունդագունդ բազմութիւնը. ցրվի՛ր և ոչընչացրո՛ւ քո թշնամիների չար միաբանութիւնը այս քո փրկական մեծ նշանի առջև և մեր՝ սակավաթիւներին՝ ձեռքով քաջութիւն ու հաղթութիւն պարգևի՛ր այս անհամար բազմու-

* Սաղմ. ԼԴ 1—2.

թյան դեմ: Ո՛չ թե անօգուտ վաստակների սնոտի փառասիրությամբ պարծենալու համար ենք աղաչում, կամ թե ընչասեր ազահությամբ անցավոր հարստություն կողոպտելու, այլ որպեսզի ճանաչեն ու իմանան այն բոլորը, ովքեր չեն հնազանդվում սուրբ ավետարանի քարոզությանը, թե դո՛ւ ես կյանքի ու մահվան տերը, և քո՛ ձեռին է հաղթությունն ու պարտությունը: Իսկ մենք պատրաստ ենք մեռնելու քո սիրո համար. և եթե պետք լինի նրանց սպանել էլ, ճշմարտության համար վրեժխնդիր կլինենք»:

Այս ասելով՝ խումբ կազմեցին ու հարձակվեցին, և աչթևը ճեղքելով՝ ձախ կողմը գցեցին, բոլորին սրի ճարակ արին ամբողջ դաշտի վրա և փախցրին մինչև անտառի ամուր տեղերը՝ Լոփնաս գետի⁹⁴ խոր ձորերի մոտ: Այստեղ Բաղասական⁹⁵ թագավորի թագավորազներից ոմանք ետ դարձան, Հայոց նախարարներից մեկին ձիուց վայր գցեցին, Դիմաքսյան գնդից Մուշին սպանեցին և Գազրիկին վիրավորեցին:

Այնտեղ աչքը վեր բարձրացրեց Արշավիր Արշարունին, մոնչաց առյուծի պես և հարձակվեց վարազի նման, խփեց սատկեցրեց Լփնաց թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և նրա բազմաթիվ համհարզներին էլ նրա հետ սպանեց: Եվ այսպես առհասարակ յուրաքանչյուրն իր ախոյանին գետին էր գլորում: Եվ սաստիկ հանդուգն հարձակման պատճառով գետը թափածների թիվն ավելի շատ էր, քան թե ցամաքի վրա սրի անցրածներինը: Եվ ընկած դիակների բազմությունից գետի հստակ ջրերը արյուն դարձան, և նրանցից ոչ ոք չկարողացավ փրկվել և թաք կենալ դաշտերի խիտ անտառներում: Բայց թշնամիների զորականներից մեկը իր զենքերով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին՝ անցավ մեծ գետը, մազապուր պրծավ պատերազմից՝ գույժ տարավ մնացած բուն բանակին, որոնք փախան գնացին մեծ շահաստանը⁹⁶:

Այն ժամանակ Հայոց զորքերը պատերազմի մեծ գործն ավարտելով՝ սկսեցին դիակների կողոպուտը, հավաքեցին բանակի մեծ ավարը և կողոպտեցին ընկած դիակները. ժողովեցին շատ արծաթ ու ոսկի, արի մարդկանց և լավ երիվարների դենքերն ու զարդերը:

Դարձյալ ոչ պակաս քաջությամբ հարձակվեցին այն բերդերի և քաղաքների վրա, որ գրավել էին պարսիկներն Աղվանների աշխարհում, հզորապես մարտնչելով հրդեհում էին նրանց ամուր բերդերը. և մոգերի այն խմբերը, որոնց պատրաստել-բերել էին երկրում գայթակղություն գցելու համար, ո՛ր էլ գտնում էին ամուր-ամուր տեղերում, սրի ճարակ դարձնելով՝ թողնում էին երկնքի թռչուններին և երկրի գազաններին կերակուր: Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ զոհներից և եկեղեցիները փրկեցին-ազատեցին անտանելի նեղությունից:

Աղվանից նախարարներից ու բոլոր շինականներից շատերն էլ, որոնք աստծու անվան համար ցիրուցան էին եղել Կապկոհ լեռների⁹⁷ ամուր տեղերում, երբ տեսան այդ գործի հաջողությունը, որ աստված կատարում էր Հայոց զորագնդի միջոցով, նրանք նույնպես եկան-ժողովվեցին և խառնվեցին Հայոց զորքի հետ, և նրանց հետ միաբան ու հավասար մասնակցեցին քաջության գործին: Այնուհետև զնացին-արշավեցին Հոների պահակի⁹⁸ վրա, որ բռնությամբ գրավել էին պարսիկները. առան, քանդեցին պահակը և կոտորեցին ներսում բնակված զորքը և Դուռը հանձնեցին Վահանին, որ Աղվանների թագավորների ցեղից էր: Եվ այս բոլոր քաջագործություններն անելիս՝ նրանցից ամենեկին ոչ ոք չվիրավորվեց, բացի մեկ երանելուց, որ նահատակվեց մեծ պատերազմի մեջ:

Եվ տեղնուտեղը այն մարդուն, որին հանձնել էին Դուռը, հենց նրան էլ դեսպան ուղարկեցին Հոների երկիրը և Հոների երկրին գործակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ՝ նրանց հետ բանակցելու և դաշն կնքելու, որ հաստատման այդ միաբանության վրա: Իսկ նրանք երբ այս բոլորը լսեցին, շտապով եկան-հասան այնտեղ և իրենց աչքով տեսան Հաղթության գործը: Եվ չհապաղեցին երդումով դաշն կնքել իրենց օրենքով ու կարգով. ընդունեցին նաև քրիստոնյաների երդումը՝ հաստատ պահելու միաբանությունը նրանց հետ:

Երբ այս բանն ավարտեցին և իրենց համար մեծ ապա-

հովություն ձեռք բերին, և դեռևս նույն վայրում տեղավորված էին հանգիստ կերպով, Հայոց աշխարհից մի գուժկան հասավ, ճակատը վիրավորված ու օձիքը պատառուտված, [և պատմեց] ապստամբ Վասակի մասին. «Հեռացել է քրիստոնեություն ուխտից և ավերել Հայոց աշխարհի շատ տեղերը, մանավանդ արքունի ձմեռոցները, որոնք զորքի կայաններն էին, Գառնին և Նրամոսսը և Դրասխանակերտը՝ մեծ դաստակերտը, Վարդանաշատը և Օշական ամրոցը, Փառախոտը, Սարդյանքը, Զողակերտ ավանը և Արմավրի բերդը, Կուաշ ավանը, Արուճը, Աշնակը և ամբողջ Արագածոտնը, Արտաշատի նահանգը և նույնիսկ Արտաշատն⁹⁹ ամբողջովին, ինչպես և նրա շուրջը գտնված բոլոր գյուղերն ու ավանները՝ առել, ավերել և կրակ է տվել, և ձեր բոլորի ընտանիքները փախցրել-հեռացրել է իրենց բնակությունից: Ձեռք է տվել նաև սուրբ եկեղեցիներին. տարել է նաև եկեղեցու սեղանի սուրբ անոթները. գերել է քահանաների ընտանիքներին, իսկ նրանց կապել ու բանտ է դրել. և ինքը ասպատակ սփռելով ու տարածելով ամեն կողմ՝ ամբողջ երկիրն ավերում է: Եվ այն գունդը, որ Ասորպատականի կողմերում էր, չկարողացավ օգնության ձեռք մեկնել Միջնաշխարհին¹⁰⁰: Իսկ այնտեղ մնացած զորքը՝ փախուստ տալով այդ անօրենից՝ քաշվել է երկրի մի ծայրը և դեռևս պահում է Քրիստոսի սիրո միաբանության ուխտը ձեզ հետ: Իսկ նրանք, ովքեր նրա հետ էին, ոմանք փախան ամեն մեկն իր տեղը, բայց ավելի բազմաթիվ են նրանք, ովքեր մոլորվեցին և հետևեցին նրա ամբարշտությանը»:

[Հայոց զորքը] խիստ շտապով չվեց լայնադիրք՝ մեծ ավարով և անչափ հարստությամբ նորից Հայոց աշխարհը վերողառնալու համար. և անտրտում ուրախությամբ բարձր ձայնով երգում էին և ասում. «Գոհություն մատուցեք Տիրոջը, որովհետև նա բարի է, որովհետև նրա ողորմությունը հավիտենական է. ո՛վ ջարդեց մեծամեծ ազգերին և սպանեց հզոր իշխաններին, որովհետև նա բարի է, որովհետև նրա ողորմությունը հավիտենական է»*: Եվ այս սաղմոսը մինչև

* Սաղմ. ՃԺԷ՝ Հմմտ. Սաղմ. ՃԼԵ 17—18:

վերջը երգելով՝ կատարյալ աղոթքով փառք էին տալիս Սուրբ Ծրրորդությանը: Այնտեղ զորավարը խնամքով հոգում-կարգավորում էր զորքի դրությունը առաջապահներով, վերջապահներով ու կողմնապահներով, և երեսուն օրվա մեջ ողջ ու առողջ հասցրեց հայրենի երկրի սահմանները:

Լուր հասավ ուրացյալ Վասակին և նրա հետ եղած իշխաններին Վարդանի զորախմբի արիության ու քաջության մասին Աղվանից աշխարհում, ինչպես նաև հոների միաբանվելու մասին: Դեռ միմյանց չէին հանդիպել, նա մի գիշերից օգուտ քաղելով՝ փախավ-ընկավ իր երկրի ամրոցները, և այնպիսի տազնապի մեջ հեռացավ, որ Այրարատ գավառից վերցրած գերին ու ավարը, իրն էլ ակամա վրան ավելացրած, թողեց ու փախավ:

Եվ որովհետև ձմեռ ժամանակը վրա էր հասել, և պաշարները թշնամիների գունդն ավարել էր, [Վարդանը] չկարողացավ ամբողջ զորքը մի տեղում պահել ու մատակարարել, այլ սփռեց-տարածեց երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռը հանգստանալու համար: Պատվեր տվեց, որ կազմ ու պատրաստ լինեն զարնա պահին: Եվ ավագ նախարարների խմբից քչերին իրեն գործակից թողնելով՝ ուժեղացավ և գրավեց թագավորանիստ տեղերը:

Եվ գունդ-գունդ զորք էր ուղարկում Սյունյաց երկիրը. առնում ու ավերում էր շատ գավառներ. և այնպես նեղը լծեց [Վասակին] և նրա հետ եղած ամբողջ զորքին, որ սովի վտանգից անխտիր սատկած էշերի և ձիերի միս էին ուտում: Եվ շատ հարվածներ էր հասցնում ուրացյալին, այնպես որ սուրբ եպիսկոպոսների ժողովն ու քահանայության ամբողջ ուխտը դառն արտասուք էին թափում չարաչար տանջվածների վրա, որովհետև բոբիկ ու ոտքով էին քշում տղամարդկանց ու փափկասուն կանանց և շատ տղաներ քարերին խփելով սպանեցին-գցեցին ճանապարհների վրա:

Ծրր աստծու երկյուղածներն այս ամեն հաջողություններն ունեցան, բոլոր եպիսկոպոսներն ու երեցները հրաման արձակեցին ժողովրդին՝ ամբողջ Քաղոց ամիսը¹⁰¹ պահքով ու աղոթքով խնդրվածք անել աստծուն, և պատերազմների

հաղթության տոներ խառնել Քրիստոսի Հայտնության սուրբ տոներն, որպեսզի այս մեծ հիշատակը անխափան մնա աստվածային անանց տոնի հետ:

Եվ աստծու այս բոլոր այցելությունները, որոնք մեծապես երևացին Հայոց աշխարհի վրա, սուրբ եպիսկոպոսները պրեցին և ուղարկեցին Հույների երկիրը, մեծ քաղաքը՝ եկեղեցու սուրբ ուխտին, որպեսզի նրանք էլ աղոթք անեն և աստծուց խնդրեն՝ իր ինչպես սկսել ենք, այնպես էլ ավարտենք:

Եվ նախկին բռնված պարսիկներից մեկին [կապանքները] բաց արին ու բերին նախարարների առաջ. նրա հետ խոսում էին և ցույց էին տալիս այն բոլոր վնասները, որ եղան. թե՛ երկրների ավերվելը, թե՛ արքունի զորքերի ջարդվելը և թե՛ այն բաները, որ դեռ պետք է լինեին առաջիկայում: Եվ երբ այս բոլորը լրիվ հասկացրին նրան, երկու կողմերն էլ՝ թե՛ առաքինիները և թե՛ հետ կացածները՝ միաբանվեցին ու ամբաստանեցին, թե ինչպե՞ս զուր և անտեղի ստիպեց նրանց հայրենի կրոնից հրաժարվել, և ապստամբ Վասակի խաբեությունը, որը թագավորին խաբեց՝ որպես թե հայերը հանձն են առնում մոգությունը, մինչդեռ ոչ ոք նրան խոսք չէր տվել, այլ նա ինքն իրենից քծնելով խաբել էր:

Երբ այս ամենը լիովին հասկացրին, նրան պատգամավոր ուղարկեցին [թագավորի մոտ]՝ եղածն արդարացնելու և հնարքներ գտնելու, որ թերևս կարողանան իրենց եղբայրներին նեղությունից ազատել:

Բայց նրա մոտ անօրեն Վասակի գուժկաններն ավելի առաջ էին հասել, որ պատմեն արքունի զորքի գլխով անցած բոլոր աղետները, և ամբողջ մեղքը զցել էր եկեղեցու սուրբ ուխտի վրա: Որովհետև անօրենի կամքն հենց այն էր, որ եպիսկոպոսների միաբանությունն անջատի նախարարներից. բայց այն բանը դեռ չէր իմացել, որ բնություն մեջ պատահում է, որ հոգին ու մարմինն առժամանակ բաժանվում են միմյանցից, բայց ով որ աստծու սիրով է ուխտ կապել, այդ բանը չի կարող լինել:

Այդ, այն մարդը գնալով ձմեռոցի տեղը¹⁰², այս ամենը

պատմեց թագավորին, շարժեց-դողացրեց նրան, և նա իր բոլոր ուժը կորցրեց-թուլացավ. մանավանդ որ արևելքի պատերազմից կորագլուխ էր վերադարձել և ոչ թե բարձրագլուխ: Երբ իրեն մոտ հասած վերջին պատգամավորից ստուգեց ու հաստատեց ամեն ինչ, իր գործերի անհաջողության ամբողջ մեղքը խորհրդակիցների վրա գցեց: Եվ այն ժամանակ մարեց նրա բոցավառ բորբոքումը, որովհետև փակվեց շար խրատատունների բերանը, որոնք անդադար հորդորում էին նրան դժնդակ գործեր կատարել: Խոնարհվեց իր բարձր հպարտությունից և վայրենացած սիրտը մարդկային բնության փոխարկեց. նայեց ու տեսավ, որ ինքը լի է տկարությանմբ. հասկացավ, որ չի կարող կատարել այն ամենը, ինչ որ կամենում է. այդ պատճառով էլ ետ կացավ այն հանդուգն հարձակումից և վերջ տվեց մոլեգնոտ գոռում-գուշումին:

Եվ նա, որ ահագին ձայնով որոտում էր և է՛լ ավելի ահեղ հրամաններով դողացնում էր հեռավորներին ու մերձավորներին, սկսեց քաղցր և աղերսական խոսքերով խոսել բոլորի հետ և ասել. «Ես ի՞նչ մի վնաս եմ տվել կամ ի՞նչ հանցանք եմ գործել որևէ ազգի կամ ժողովրդի կամ առանձին անձի դեմ: Զէ՞ որ Արյաց աշխարհում ահա բազմաթիվ կրոններ կան, և յուրաքանչյուրի պաշտամունքը հայտնի է: Ո՞վ երբևիցե նեղեց-ստիպեց [ներանց]՝ մոգություն կրոնին դարձնելու համար. մանավանդ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ. ինչպես որ հաստատ ու հավատարիմ են մնացել իրենց հավատին, այնպես էլ մեր աչքում բոլոր կրոններից բարձր նրանք են երևացել: Եվ ոչ ոք չի կարող որևէ բիծ դնել նրանց ընտիր կրոնին, այլ զուգահավասար եմ համարում մեր մազգեզանց հավատին, ինչպես որ նրանք հարգված էլ էին մեր նախնիքների օրով, որը և ես ինքս էլ հիշում եմ իմ հոր¹⁰³ ժամանակից, որը նստած էր այս մեծ գահի վրա: «Երբ նա սկսեց հետազոտել և քննել բոլոր կրոնները և հաստատ կերպով վերահասու եղավ, ամենից վեհը գտավ բոլորի մեջ քրիստոնեական կրոնը. այս պատճառով էլ մեծարանքներով շրջում էին արքեպիսկոպոսն և նրանից առատուս-

ձեռք պարգևների ստանալով ուրախանում էին և ազատ-համարձակ շրջում ամբողջ երկրում: Նույնիսկ քրիստոնյաների գլխավորներին, որոնց եպիսկոպոս են կոչում, ընծաների և պարգևների էր արժանացնում: Եվ ինչպես հավատարիմ ոստիկանների՝ նրանց էր հանձնում հեռավոր մարզերը, և երբեք չէր սխալվում արքունի մեծամեծ գործերը [նրանց հանձնելով]:

«Իսկ դուք այս բաներից ոչ մեկը երբեք չհիշեցիք, այլ ամեն օր ականջներս ձափնափախեցիք՝ ամեն տեսակ շարունակյալ խոսելով նրանց մասին: Տեսեք, որ ինձ գործել տվիք այն, ինչ որ չէի ուզում և մեծամեծ վնասներ եղան երկու անհաշտ թշնամիների միջև եղած սահմաններում: Եվ մինչդեռ մենք դեռ հեռավոր ճանապարհին ենք և այս պատերազմի ոչ մի գործը գլուխ չենք հանել, դուք այստեղ իմ տան մեջ պատերազմ հարուցիք իմ դեմ, որի վերջն ավելի վատթար է լինելու, քան արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմ մինը»:

Այս ամենը և սրանից էլ ավելին էր խոսում բոլոր մեծամեծների հետ, և մեղքն ու հանցանքը պցում էր մոգպետի ու մոգերի վրա: Եվ բոլոր վզուրկներն ու պատվավոր նախարարները, որոնք նստած էին ատյանում և ականջ էին դնում նրա հեղհեղուկ խոսքերին, ամաչելով գլուխները կորացնում էին և գետնին էին նայում և չէին կարողանում գլուխները վեր բարձրացնել:

Բայց նրանցից մի քանիսը թագավորին հաճոյանալու համար այսպես ասացին. «Այո՛, քա՛ջ արքա, այդ այդպես է, ինչպես ասացիր, և այժմ կարող ես ամեն ինչ ճշմարտապես նվաճել. չկա այնպիսի մեկը, որ կարողանա քո կամքից դուրս գալ. որովհետև աստվածները քեզ այնպիսի [իշխանություն] են տվել, որ ինչ կամենում ես, կարող ես անել: Մի՛ սրտնեղիր ու տագնապիր ինքդ քո մեջ և մի՛ կոտորիր մեր բոլորիս սիրտը. գուցե գործերին վերջ տալու համար մի հեշտ հնարք գտնվի: Սիրտդ լայն պահիր և համբերությամբ թույլ տուր այդ մարդկանց նորից քրիստոնեա-

կան կրօնը պաշտելու, և դրանց միջոցով ապստամբներին հաժմության կրեբեսս:

Այս խոսքը հաճելի եղավ թագավորին. և անմիջապես իր առջև կանչեց իր զորքի մեջ գտնված ամեն ազգի պատկանող քրիստոնյաներին, որոնց բռնություններ արգելել էր, որ ոչ ոք չհամարձակվի իր ներկայությամբ աստծուն պաշտել: Որովհետև ովքեր ընդդիմացան, շարշարեց և արգելեց նրանց հայտնի պաշտամունք կատարել, ոմանց էլ ակամա երկըրպագել տվեց արեգակին և բոլոր զորականներին տրամության ու սգի մեջ գցեց:

Իսկ այն օրը նորից հրամայեց, որ համարձակորեն առաջվա պես հաստատ մնան քրիստոնեական կրօնի մեջ: Իսկ ովքեր հանցավոր էին, չէին կամենում անմիջապես, առանց մեծ ապաշխարության, գալ ու խառնվել քրիստոնեության շարքին, թագավորը հրամայում էր այդպիսիներին բռնությամբ վերցնել և տանել իրենց եկեղեցին: Եվ երեցներին էլ իրավունք տվեց, որ ինչպես գիտեն, իրենց կարգի համեմատ վարվեն: Ում ոռճիկը կտրել էր, կրկին սահմանեց ամեն մեկին, և ում բարձն ու աստիճանը խլել էր, հրամայեց վերադարձնել և նրանց չէր արգելում ամեն օր արքունիք մտնել. և ամեն բան, ինչ և ինչպես առաջ կարգված էր, կրկին այնպես կարգավորեց: Խոնարհվում և սիրով խոսում էր նրանց հետ նախկին սովորության համաձայն:

Եվ երբ այս ամենն արեց ու կարգադրեց, նրանց ներկայությամբ թողության հրովարտակներ ուղարկեց իր իշխանության ու տերության բոլոր կողմերը քրիստոնյաների վերաբերմամբ:

«Եթե մեկը կապանքի մեջ է, թող արքունի հրամանով արձակվի. և եթե մեկի գույքը հափշտակված է, թող վերադարձվի: Այդպես էլ հողերը — թե՛ հայրական, թե՛ պարգև ստացած և թե՛ փողով գնած — եթե որևէ մեկը խլել է, հրամայեցինք, որ վերադարձվեն»:

Եվ երբ նրանց տեղեկացնում էր այս ամենը, նրանցից խնդրում էր հավատարիմ վկայություն ուղարկել Հայոց երկիրը, և երդումով ուխտում էր նրանց առաջ՝ իր բոլոր մեծա-

մեծների հաստատություններ, թե «Ամենևին մտքովս չեմ անց-կացնի վրեժխնդիր լինել: Ինչպես առաջները ճշմարտությամբ պահում էիք ձեր կրոնը, այսուհետև ավելի՛ պահեցեք. միայն թե մեր ծառայությունից դուրս մի՛ գաք»:

Այս ամենը գրում և ցույց էր տալիս թե՛ Հայոց երկրին և թե՛ ուրիշ շատ աշխարհների, որոնք քրիստոնեական կրո-նին էին հետևում: Իսկ ինքը ծածուկ խորամանկությամբ շտապով դեսպանների ուղարկեց Մարկիանոս կայսեր մոտ: Եվ երբ ստուգեց-իմացավ, որ Հռոմնները հրաժարվել են քրիստոնյաներին օգնական զորքով և որևէ այլ բանով օժան-դակելուց, նորից դարձավ իր նախկին մուլար կարծիքին: Գոր-ծերի հաջողությունը վերագրում էր իր պաշտոնյաներին և մտքովն անց էր կացնում, թե առաջվա մտածածի համեմատ կկատարեն ամեն ինչ:

Իսկ հայերը թեպետև ստացան թագավորի խաբեբայա-կան սիրալիր գրությունը, որը երեսանց կյանքի ավետիս էր բերում, իսկ ներսից լի էր մահի դառնությամբ, զարմացած էին նրա թերակատար մտածմունքների վրա և ասում էին միմյանց. «Որքան լիրբ է նա իր խորամանկ խաբեբայու-թյամբ, որ երկու-երեք անգամ փորձ անելով՝ կշտամբվեց և չի ամաչում: Եվ տեղյակ լինելով մեր անքակտելի միաբա-նությունը՝ դեռևս լրբանում ու լկտիանում է. հետևներիցս ընկած՝ կամենում է վհատեցնել մեզ»:

«Բայց հավատա՞նք նրա հեղհեղուկ հրամանին. նրա ո՞ր բարեգործությունը տեսանք Պարսից աշխարհում գտնված բո-լոր եկեղեցիների վերաբերմամբ: Որովհետև ով որ ինքն իրեն համար շար է, ուրիշի համար չի կարող բարի լինել. և ով որ ինքը խավարի մեջ է շրջում, նա ուրիշին չի կարող ճշմար-տության լույսով առաջնորդել: Ինչպես որ անիրավությունից արդարություն չի լինի, այնպես էլ ստությունից ճշմարտու-թյուն չի լինի, նմանապես և խռովասեր մտքից՝ խաղաղու-թյան ակնկալություն»:

• «Բայց մենք, որ փրկված ենք աստծու զորությամբ և հաստատված Քրիստոսի տված հույսի հավատով, որ եկավ և մեր բնությունն ունեցող մարմին առավ սուրբ կույսից և

աճաճանելի աստվածությամբ միացած՝ իր մարմնով կրեց մեր մեղքերի շարշարանքը, և նույն մարմնով խաչվեց ու թաղվեց և հարուժյուն առնելով շատերին՝ երևաց, և աշակերտների ներկայությամբ բարձրացավ իր հոր մոտ, և նրստեց զորության աջ կողմը, հենց սրան ենք մենք ճշմարիտ աստված դավանում և նրան ենք սպասում, որ Հոր փառքով ու զորությամբ գալու է հարուժյուն տալու բոլոր ննջեցյալներին, և նորոգելու արարածների հնությունը, հավիտենական դատաստան անելու արդարների և մեղավորների միջև:

«Չենք խաբվի երեխաների նման և չենք մոլորվի անտեղյակ մարդկանց նման և չենք խաբվի ինչպես տգետներ, այլ պատրաստ ենք ամեն տեսակ փորձությունների: Եվ աղաչում ենք աստծուն և անդադար խնդրում նրա անչափ ողորմությունից, որ ինչով սկսել ենք, նրանով էլ ավարտենք՝ քաջությամբ և ո՛չ թե վախկոտությամբ: Որովհետև հիմա Արևելքն ու Արևմուտքն իմացան ձեր աստվածամարտ լինելը և մեզ դուր տեղն սպանելը, չնայած մեր բոլոր ծառայություններին: Մեզ վկա են երկինքը երկնավորներով և երկիրը երկրավորներով, որ մինչև իսկ մեր մտքերում էլ ամենևին չենք մեղանչել. և փոխանակ մեզ պարզենք տալու և բարիք անելու՝ կամենում եք մեր ճշմարիտ կյանքը խլել մեզնից. այդ անհնար բան է և այլևս չի լինելու:

«Իսկ այժմ հավատա՞նք նրա անարժան բերանին, որ շարաշար ստիպում էր ուրացություն [հանձն առնել]. այսօր առանց որևէ բարիք անելու նա կարո՞ղ է ավետիքի քարոզիչ լինել: Եվ նա, որ հայհոյում էր Քրիստոսին և հավատացողներին ստիպում էր ուրանալ նրան, այսօր չենք կարող նրա ակամա խոստովանությանն անմիջապես վստահել: Նա, որ երգվում էր իր սուտ ու սնոտի հավատով՝ եկեղեցու պաշտոնյաներին ամեն տեսակ շարշարանքների ենթարկելու, այժմ եկել է գողեգող շնորհակալություն է հայտնում, և դրանով կամենում է իր ամբողջ շարությունը մեզ վրա թափել: Ո՛չ դրան ենք հավատում և ո՛չ էլ այդ սուտ հրամանն ենք քնդում»:

Իսկ նա երբ հասկացավ, թե չեմ կարող քանդել միա-

բանվածների հաստատակամությունը, այն ժամանակ իր մոտից արձակեց դառնությամբ լցված ծերին¹⁰⁴, որի մեջ սատանան բույն էր դրել իր գորությամբ, և նա շատ արյունահեղություններ էր գործել. նրա ցանկալի կերակուրը մանկությունից սրբերի անարատ մարմինն էր, և նրա ագահության ըմպելիքը՝ անմեղների արյունը: Նրա շարության վրա ավելացրեց նաև իր մահաբեր հրամանը — բոլոր երկրներից կազմված գնդեր էր դնում նրա հետ, ինչպես և փղերի բազմաթիվ երամակներ էր ուղարկում նրա հետ:

Երբ [սա] հասավ Հայաստանի սահմանների մոտ, մտավ Փայտակարան¹⁰⁵ քաղաքը, և ամբողջ գործը սփռեց-տարածեց քաղաքի շուրջը՝ իբրև զգուշություն, իր շարահնար մտադրությունների համար պատրաստություն տեսնելու նպատակով: [Այս] հին շարաթույն վիշապը ամուր որջի մեջ մտած և մեծ կեղծավորությամբ իրեն անվախ ձևացնելով՝ հեռավորներին սաստում էր ահարկու ձայնով, իսկ մերձավորների վրա օձի նման ֆշշացնում էր սողալով: Սա ամբողջ Պարսից պետության իշխանն ու հրամանատարն էր, որի անունն էր Միհրներսես, և ամենևին ոչ մեկը չկար, որ համարձակվեր նրա խոսքից դուրս գալ: Եվ ո՛չ միայն մեծամեծներն ու փոքրերը, այլև թագավորն ինքը լսում էր նրա խոսքին, որը և հենց ձեռնարկել էր այն ձախողակ գործերը:

ՍՅՈՒՆՑԱՑ ԻՇԽԱՆԻ ԵՎ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մինչև այստեղ շատ էլ չէի վախենում պատմել մեր ազգի այն հարվածները, որ ճշմարտության արտաքին թշնամիները չարաչար կերպով հարուցին մեզ վրա. որոնցից քչերը մեզ ջարդեցին, և շատերը ջարդ կրեցին մեզանից, որովհետև դեռևս միաբան և ընկերակիցներ էինք: Թեպետև ոմանք ծածուկ նենգավոր երկմտության մեջ էին, սակայն արտաքինների աչքում միաբանությունն ահավոր էր երևում. ինչպես որ երկու-երեք տեղ չկարողացան էլ դեմ կանգնել [մեզ]:

Արդ՝ այստեղից արդեն, երբ ներս է սպրդում երկպառակությունը, միաբանությունը քանդվելու հետ հեռանում է նաև երկնավոր առաքինությունը, և անձնասիրությունն ավելանալով՝ խիստ շատանում է լացն ու ողբը: Որովհետև կտրվեցին՝ ընկան այն անդամները, որոնք առաջնեքում այս սուրբ մարմինն էին սլատկանում, ուստի մարդու լացը գալիս է իր առջև այդ դիակը տեսնելիս. է՛լ ավելի դառնությամբ է լրցվում [սիրտը] այն մարդու պատճառով, որ հոգով ու մարմնով առհասարակ դիակ է դառնում: Եվ եթե մի անձի վերաբերմամբ սյսսլես է, որքա՛ն ավելի կլինի մի ամբողջ ազգի վերաբերմամբ:

Բայց այստեղ մեր ողբը ո՛չ թե միայն մի ազգի համար

է, այլ [շատ] ազգերի ու երկրների. որ և շարունակելով կպատմեմ կարգով, թեպետև ոչ ուրախ սրտով: Ահա ականազրում եմ այն շատերի մասին, որոնք զրկվեցին իրենց ճշմարիտ կյանքից և ուրիշ շատերի էլ կորստյան պատճառ եղան, ոմանց միայն այս երեացող բաների, իսկ մյուսների՝ թե՛ երեացող և թե՛ աներևույթ: Եվ ամենից վատն այն է, որ նրանց բաց արած կորստյան դուռը միայն Աստված կարող է փակել, իսկ մարդու [կարողության] սահմանից անցել է և այլևս հնար չկա:

Այս անօրեն Միհրնեբսեհը, քանի որ առաջուց ստույգ գիտեր Վասակի ամբարշտությունը, այն ժամանակ էլ մարդ ուղարկեց և նրան իր մոտ կառչեց: Նա էլ, քանի որ առաջուց անջատվել ու բաժանվել էր Հայերի միաբանությունից, եկավ ներկայացավ նրան. և ապացուցում էր իր հավատարմությունը և Հայերի անիրավ ապստամբությունը: Դեռ այնպիսի բաներ էլ ավելացրեց ու պատմեց, որ հայերը բնավ չէին արել, և կամենում էր ընտանեբար հաճոյանալ անօրենին:

Իսկ նա թեպետև ներքուստ սաստիկ պախարակում էր նրան, բայց արտաքուստ պատիվ տվեց և երկրավոր մեծամեծ պարգևներ առաջարկեց նրան: Եվ խոստացավ նրան ավելի մեծ իշխանություն, քան թե ուներ, և նրա ուշքը դարձրեց այնպիսի սնոտի բաների վրա, որ իր իշխանությունից վեր էր, իբր թե նրան վայել է թագավորական վիճակի հասնել. միայն թե այս գործի հնարը գտնի, թե ինչպես պետք է քանդել Հայոց ուխտի միաբանությունը, և թագավորի կամքը կատարվի այն երկրում:

Եվ երբ ամեն բանի հանձնառու եղավ՝ նրա կամքի համաձայն վարվել, դառնացած ծերն էլ հասկացավ, որ նա թմրել ու ցնորվել և անջատվել է միաբանվածների հաստատությունից. իր տրտմած սրտում շատ մխիթարվեց և մտքով անցկացրեց, որ կկարողանամ բոլորին էլ այս ձևով որսալ դեպի անդյուտ կորուստը: Եվ իր հնարագիտությանն էր վերագրում խելացի գործունեությունը, և տեղյակ չէր այն բա-

նին, որ նա իր կամքով է իր անձը շոկել ու անշատել ստոր եկեղեցուց, հեռացել ու օտարացել Քրիստոսի սիրուց:

Որովհետև նա մոռացության էր տվել աստծու որդու գալուստը և չհիշեց սուրբ ավետարանի քարոզությունը, ո՛չ ըսպառնալիքներից վախեցավ և ո՛չ էլ ավետիսով մխիթարվեց: Ուրացավ այն ավազանը, որ հղացավ նրան¹⁰⁶ և չհիշեց ընկալուչ սուրբ հոգին¹⁰⁷, որ ծնեց Նրան: Անարգեց այն պատվական մարմինը, որով սրբվեց, և ոտնահարեց այն կենդանի արյունը, որով մեղքերի քաղություն ստացավ: Ջնշեց Երդեգրության գիրը և իր ձեռքով խորտակեց մատանու հաստատուն կնիքը¹⁰⁸, դուրս եկավ երանելիների թվից և շատերին ապստամբեցրեց իր հետ:

Կամակորության մեծ արկեց և դիվապաշտության որդեգիր մտավ, շարի անոթ դարձավ և սատանան նրան լցրեց ամեն տեսակ խորամանկությամբ: Իր ձեռքն առավ ինչպես վահան, և հագավ նրան ինչպես զրահ, և դարձավ նրա կամքի կատարյալ զինվորը: Հնարներով կռիվ մղեց իմաստունների դեմ և մեծ խորագիտությամբ՝ գիտությունների դեմ, հայտնի կերպով՝ անմեղների դեմ և ծածկաբար՝ խորագետների դեմ. ձեռնարկեց և շատերին դուրս հանեց Քրիստոսի գնդից և խառնեց դեբրի գնդերի հետ: Շատ ուրիշ տեղեր էլ գողաբար սողոսկեց և օձի նման ներս մտավ ամրացածների մեջ. և ցանկապատի մեջ ճեղքվածք առաջացնելով՝ հայտնաբերեց հափշտակեց-առավ ու դուրս հանեց բազմաթիվ ազատների և է՛լ ավելի բազմաթիվ շինականների, ինչպես և ուրիշ ումանց, որոնք միայն անունով էին քահանա:

Նրա գործակիցների անունները սրանք են¹⁰⁹.

Ռշտունյաց Արտակ անունով իշխանը.

Խորխոռունյաց Գաղիշո անունով իշխանը.

Վահևունյաց Գյուտ անունով իշխանը.

Բագրատունյաց Տիրոց անունով իշխանը.

Ապահունյաց Մանեն անունով իշխանը.

Գաբեղենից Արտեն անունով իշխանը.

Ակեայի Ընջուղ անունով իշխանը.

Ուրծի Ներսէն անունով իշխանը.

Պալուեյաց մյուս մասի Վարադշապուհ անունով իշխանը.
Ամատունեյաց մի սեպուհ Մանեն անունով:

Եվ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ արքունի տնից, որոնց ռաւանիկ են անվանում:

Եվ իր ամբողջ երկիրը լիովին ապստամբեցրեց և ուրանալ տվեց ո՛չ միայն բաղմաթիւ աշխարհականների, այլև շատերին եկեղեցու սուրբ ուխտից, մանավանդ սուտ երեցների միջոցով, որոնց ձեռքով գործում էր այն շարիքները. աճ է՝ մի երեց Զանգակ անունով, մի երեց Պետրոս անունով, մի սարկավագ Սահակ անունով, մի սարկավագ Մուշի անունով. սրանց ուղարկում էր անմեղ մարդկանց մոտ, խաբում էր ու մոլորեցնում. երդվում էին սուրբ ավետարանով և ասում, թե «Թագավորի կողմից ամենքին պետք է շնորհվի քրիստոնեությունը»: Եվ այսպես խորամանկ խաբելոթյամբ շատերին անջատում էին սուրբ միաբանությունից, տանում ու խառնում էին ուրացողների խմբերին:

Նա ժողովեց բոլոր գայթակղվածներին և մի մեծ զորագունդ կազմեց. նրանցից շատերի անունները մեկ առ մեկ գրեց և ցույց տվեց մեծ հազարապետին, ինչպես և իր արիությունն ու քաջությունը, մեծապես պարծենալով, թե ինչպես աշակերտեցրեց մոլար խաբելոթյանը. և այնպես ցույց տվեց, թե Հայոց զորքը բաժան-բաժան է եղել և պառակտված է:

Եվ երբ այս բոլոր շարիքները հաջողվեցին նրան, քանդեց նաև Վրաց աշխարհի միաբանությունը¹¹⁰ Հայերից, Աղվանիցն էլ յթողեց առաջ շարժվել. նույն ձևով ետ պահեց նաև Աղձնյաց երկիրը: Թուղթ գրեց նաև Հունաց երկիրը Վասակ անունով մի մարդու այն Մամիկոնյաններից, որոնք Հույների ծառայության մեջ են գտնվում, ցույց տալով [ամեն ինչ] հեղաշրջված և սուտ ու սխալ: Այս թշվառության ժամանակ այն մարդը Ստորին Հայքի¹¹¹ սպարապետ էր և Հոռոմների զորքերին հավատարիմ մի անձ Պարսից սահմանի վրա, և իր գործերով Աստծու օրենքներին հակառակ գործող մարդ էր: Այս Վասակն իրեն գործակից գտավ այն Վասակին այն

մեծամեծ շարիքների մեջ, որի համար երկուսը միաբանվեցին:

Նա գրում և շարունակ ապացուցում էր, իբր թե **ամբողջ Հայաստանը միաբանվել է իրեն հետ:** Այս միեկնույն գիրը ներքին Վասակը¹¹² մեծ զգուշությամբ ուղարկում էր կայսեր թագավորաճիստ քաղաքը, մինչև որ սուրբ եպիսկոպոսների միտքն էլ սառցրեց նրանցից և հույների ամբողջ զորքի մեջ էլ կասկած գցեց ուխտի վերաբերմամբ:

Մանավանդ որ այն սուտ քահանաների ձեռքով խաբում ու մոլորեցնում էր ինչպես ճշմարիտ մարդկանցով. ավետարան էր ուղարկում խաչի հետ միասին, և իր ամբողջ սատանայական ստույգունը ծածկում էր նրանցով: Իրեն և բոլոր ուրացողներին աստվածապաշտների կարգն էր դասում. իրեն ավելի հաստատուն էր ցույց տալիս, քան ամբողջ Հայոց զորքը. երգվում էր ու հաստատում և ցույց էր տալիս արքունիքից ստացած թողության բոլոր հրամանները:

Հույների երկրի կամքն էլ հենց այս էր— հաճությամբ լսել այս ամենը. բայց նրա [Վասակի] շնորհիվ է՛լ ավելի փոխվելով՝ նույն մտքի մեջ գլորվեցին:

Այսպես էր վարվում նաև աշխարհի բոլոր ամուր կողմերում, Տմորիքում¹¹³ և Կորդվաց աշխարհում, Արցախում և Աղվանքում, Վրաստանում և Խաղտյաց աշխարհում¹¹⁴. մարդիկ էր ուղարկում, պնդացնում էր, որ ո՛չ ոք նրանց հյուրընկալության արժանի չհամարի:

Եվ նրա մեծ շարության համաձայն էլ առավելապես ժամանակը հաջողեցրեց նրա գործերը, որովհետև Հայոց զորքին դրսից ոչ մի օգնող չեղավ, բացի այն հոներից, որոնց հետ խոսք էին կապել: Սակայն նրանց դեմ էլ հավաքեց Արյաց բազմաթիվ հեծելազորը, արգելեց և փակեց նրանց ելքի ճանապարհը. որովհետև նա ամենևին հանդիստ չէր տալիս Պարսից թագավորին, այլ ուղարկում-կանչում էր բազմաթիվ զորքեր ճորա պահակը, հավաքում էր այնտեղ Վրաց աշխարհի ամբողջ զորքը, ինչպես և Լփնաց և Ճղբաց զորքերը, Վատը, Գավը և Գղվարը, Խոսանը և Հեճմատակը, Փասխը, Փոսխն ու Փյուքվանը և Թավասպարանի¹¹⁵ ամբողջ

զորքը, լեռնայինն ու դաշտայինը, և լեռների բուրբ բերդերին, Ոմանց գույքով, մեծ պարգևներով և արքունի գանձարանից առատ-առատ պարգևներ բաշխելով, ոմանց էլ թագավորի հրամանով սպառնալով՝ տաճնապի մեջ էր գցում:

Նրա այս ամենն արեց ու ավարտեց թագավորի հրամանի համաձայն, ամեն օր գրում ու ցույց էր տալիս Պարսից մեծ հազարապետին, որ ծածկվել-թաք էր կացել Փայտակարան քաղաքում: Այնուհետև նա [Միհրներսեսհն] էլ համարձակվեց իրեն ցույց տալ շատ ազգերի. ոմանց ահ էր տալիս, և ոմանց էլ սիրով պարգևներ էր բաշխում: Իրեն մոտ կանչեց Վասակին և նրա հետ եղած բոլոր իշխաններին, շատ պարգևներ շնորհեց նրանց արքունի գանձարանից, նույնպես և այն զորքերին, որ նրան համամիտ էին: [Վասակը] նրա առջև տարավ նաև ուրացող երեցներին. ապացուցում էր, հաստատում և հայտարարում, թե սրանց միջոցով պիտի որսամ նրանց ու բաժանեմ միաբան ուխտից: Իսկ հազարապետը երբ այդ լսեց, շատ շնորհակալ եղավ երկուսից էլ և հուսադրեց նրանց. «Եթե հաղթությունը մեր կողմը լինի, մյուս քահանաների ունեցած-չունեցածը դրանց եմ շնորհելու, և դրանց մեծ ծառայության մասին հայտնելու եմ թագավորին»:

Եվ այսպես [Վասակը] շարժեց ու շփոթեց Հայոց աշխարհը, մինչև իսկ բազմաթիվ հարազատ եղբայրների բաժանեց միմյանցից. հորն ու որդուն միաբան չթողեց և խաղաղության մեջ խռովություն գցեց:

Նույնիսկ հենց իր երկրում նա երկու եղբորորդի ուներ առաքինության սուրբ ուխտի մեջ. նրանց մասին գրեց և հայտնեց արքունիքին և իրավունք ստացավ նրանց ստացվածքի վրա, նրանց հեռացրեց-քշեց երկրից, որպեսզի այլևս այնտեղ չվերադառնան: Հալածեց ու փախցրեց աշխարհի բոլոր միայնակյացներին, որոնք նախատում էին նրա անդարձ ամբարշտությունը: Ամեն չարիք արեց-պրծավ ճշմարտության դեմ. և ինչ էլ որ չէին իմանում անօրեն հեթանոսները, հասկացնում էր նրանց, նաև քրիստոնեության ուխտի վերաբեր-

յալ, թե ի՞նչ հնարքներով կարող է այն վերացնել Հայոց աշխարհից:

Երբ այս բոլոր շարագործությունները Միհրներսեհը տեսավ նրա մեջ, իր անձից ավելի հույսը նրա վրա դրեց: Հարցնում և ստուգում էր, թե ընդամենը քանի՞ մարդ կա Հայոց աշխարհում վարդանի գնդի մեջ: Երբ նրանից լսեց, թե վաթսուհին հազարից ավելի են, նաև տեղեկություններ պահանջեց յուրաքանչյուրի քաջության մասին, կամ թե՛ նրա՞նցից քանի՞ հոգի են սպառազեն, և կամ քանի՞ հոգի են առանց զենքի լուկ աղեղնավորներ. նույնպես և վահանավոր հետևակների մասին:

Եվ երբ լսեց բազմության թիվն ու համարը, է՛լ ավելի շտապեց իմանալ, թե քանի՞սն են քաջ զինվորների պարագլուխները, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրի դեմ երեքը պատրաստի, բացի բոլոր մնացած բաներից: Մինչև անգամ նրանցից ամեն մեկի դրոշներ¹¹⁶ մասին էլ էր տեղեկություն հարցնում, և թե զորքը քանի՞ գնդի են բաժանելու և նրանցից ովքեր պետք է հրամանատար լինեն, և ո՞ր զորագլուխը ո՞ր կողմից պետք է պատերազմի մեջ մտնի, և ի՞նչ են յուրաքանչյուր համհարզների անունները, և քանի՞ փողահար պետք է ձայն արձակեն գնդի մեջ: Արդյոք [ցցապատնեջներով ու խրամով շրջապատված] բանա՞կ պիտի դնեն, թե արձակ դաշտում տեղավորվեն. ճակատ առ ճակատ պիտի գործեն, թե համագունդ մի տեղի վրա պիտի գրոհ տան: Նրանցից ո՞րը պետք է տատանման մեջ մնա և կամ նրանցից ո՞րը ջանք թափի՝ իր անձը մահվան ենթարկելով:

Եվ երբ այս ամենի մասին տեղեկացավ նրանից, կանչեց բոլոր զորագլուխներին, նրա ներկայությամբ բոլորին հրաժան տվեց, որ բոլորը կատարեն նրա հրահանգները: Եվ ամբողջ զորքը զորագլուխների հետ միասին հանձնեց ավագներից մեկին, որի անունը Մուշկան Նյուսալավուրտ էր:

Իսկ ինքն այնտեղից ելավ-գնաց Արևելյան երկիրը. և ներկայանալով մեծ թագավորին՝ պատմեց նրան գործի բոլոր հանգամանքները, իր հնարագետ իմաստությունը և Պառակի խաբեքա ճար ու հնարները. թե ինչպես նա իր Պառ-

կին ամբարշտութիւնը կամեցաւ ծածկել նրանով, որ քան-
դեց-երկպառակեց Հայոց զորքը:

Երբ թագաւորն այս ամենը լսեց մեծ հազարապետի
բերանից, դառնացաւ ինքն իր մեջ և անսուտ երդմամբ
ասաց. «Եթե այն անօրենը ողջ ազատվի մեծ պատերազմից,
մեծ անարգանքով նրան պետք է խմացնեմ մահվան դառն
բաժակը»:

ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ ՊԱՐՄԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ԴԻՄԱԴՐԵԼԸ

Աստծու սերն ալելի մեծ է, քան ամեն երկրավոր մեծություն. և այնպես աներկյուղ է դարձնում մարդկանց, ինչպես հրեշտակների անմարմին զորքերը, ինչպես որ աշխարհի հենց սկզբից կարելի է տեսնել շատերին շատ անգամ և շատ տեղերում: Այն մարդիկ, որոնք աստծու սիրով ինչպես զենքով սպառազինված էին, ամենևին չխնայեցին և անարի վատասիրտների նման չվախեցան ո՛չ մահից, ո՛չ գուլթի հափշտակությունից, ո՛չ սիրելիների խողխողումից և ո՛չ էյ ընտանիքների գերությունից, հայրենի երկրից դուրս գալուց և օտար երկրում ստրկության մեջ ընկնելուց. նրանք բանի տեղ չդրին այս բոլոր շարշարանքները, միայն թե միաբան մնան աստծու հետ, որպեսզի միմիայն նրանցից չմերժվեն, և նրան իրենց մտքում գերադասեցին բոլոր տեսանելի մեծություններից: Եվ ուրացությունը մեռելություն էին համարում, իսկ աստծու համար մեռնելը՝ անանց կենդանություն. երկրիս վրա ծառայելը՝ իրենց կյանքի ազատություն, և իրենց անձերն օտարության մատնելը՝ աստծու հետ գտնվել:

Ինչպես որ այս ժամանակ մեր աչքերով տեսանք, որովհետև Հայոց աշխարհն էլ նույն նահատակությամբ նահատակվեց:

Որովհետև երբ մեծ Վարդանը տեսավ իր աշխարհի երկ-

պառակությունը, ամենևին չվախեցավ թերահավատությամբ, Թեպետև ստուգեց-իմացավ դեռևս իրեն հետ միաբանվածներին շատերի երկմտությունն էլ, այնուամենայնիվ ինքն իրեն սիրտ տվեց և իր զորքերին էլ քաջալերեց, քանի որ հենց ինքը դեռ գրաված էր պահում թագավորանիստ տեղերն այն նախարարների հետ միասին, որոնք շանջատվեցին սուրբ ուխտից: Հրաման տվեց ամբողջ զորքին հավաքվել Արտաշատ քաղաքը. այն ետ կացածների փոխարեն, որոնք գնացին Սյունյաց իշխանի հետևից, կարգեց նրանց եղբայրներին կամ որդիներին կամ եղբորորդիներին և ամեն մեկին տվեց նրանց զորքերը, որովհետև ամբողջ երկիրը դեռ նրա իշխանություն տակ էր:

Նվ նրանք բոլորը շտապով եկան-հասան պատերազմի վայրը, յուրաքանչյուրն իր զորքով ու ամբողջ պատրաստությամբ, նրանք և ուլբեր ի բնե հաստատ էին մնացել իրենց տեղում:

Ներշապում Արծրունին,
և Խորեն Խորխոռունին,
և ինքը սպարապետը,
և Արտակ Պալունին,
և Վահան Ամատունին,
և Վահևունյաց Գյուտը,
և Թաքով Դիմաֆսյանը,
և Արշավիր Արշարունին,
և Շմավոն Անձավացին,
և Տանատ Գնթունին,
և Ատոմ Դնունին,
և Խոսրով Գաբեղյանը,
և Կարեն Սահառունին,
և Հմայակ Դիմաֆսյանը,
և էլի մի ուրիշ Դիմաֆսյան՝ Կագրիկը,
և Ներսեն Քաջբերունին,
և Փարսման Մանդակունին,
և Արսեն Ընծայացին,

և Այրուկ Սղկունին,
և Վրեն Տաշրացին,
և Ապրսամ Արծրունին,
և արփունի Շահխոռապետը,
և Խորա Սրվանձապար,
և Քոյլանները, և Ակեացիները, և Տրպատունիները, և
Ռշտունիների զորքը, և արփունի բոլոր գործակալներն ամեն
մեկն իր զորքերի հետ միասին¹¹⁷:

Սրանք բոլորը համախմբված հասան պատերազմի գործի համար Արտազու դաշտը¹¹⁸, և նրանց ընդհանուր թիվը եղավ վաթսուներեք հազար մարդ ձիավոր և հետևակ:

Նրանց հետ եկան սուրբ Հովսեփը, սուրբ Ղևոնդ երեցը և բազմաթիվ այլ քահանաներ և է՛լ ավելի բազմաթիվ [հոգևոր] պաշտոնյաներ: Որովհետև նրանք էլ ամենեկին չվախեցան պատերազմի գալ նրանց հետ, քանի որ ո՛չ թե մարմնական էին համարում այն կոհվը, այլ հոգևոր առաքինության կոհվ. ցանկանում էին իրենք էլ քաջ զինվորներին մահակից լինել:

Սպարապետը նախարարների միաբանությամբ սկսեց խոսել զորքի հետ և ասաց.

«Շատ պատերազմներ եմ մղել ես, և դուք էլ ինձ հետ. տեղ կար, որ քաջաբար հաղթեցինք թշնամիներին, տեղ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ. բայց ավելի շատն այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված: Բայց այդ բոլորը մարմնավոր պարծանք էր, որովհետև անցավոր թագավորի հրամանով էինք մարտնչում: Ով փախչում էր, վատանում էր երևում աշխարհում և նրանից անողորմ մահ էր ստանում. իսկ ով քաջությամբ առաջ էր ընկնում, քաջ անուն էր ժառանգում և մեծամեծ պարգևներ էր ստանում անցավոր ու մահկանացու թագավորից: Եվ մեզնից ամեն մեկս էլ ահավասիկ շատ վերքեր ու սպիներ ունենք մեր մարմինների վրա, և ուրիշ շատ քաջություններ էլ են եղել, որոնց համար և մեծամեծ պարգևներ են ստացվել: Անարգ և անօգուտ եմ համարում այդ քաջությունները և ոչինչ բաներ՝ այդ բազ-

մաթիվ պարգևները, որովհետև բոլորն էլ ոչնչանալու են:

«Իսկ արդ՝ եթե մահկանացու հրամանատուի համար այնպիսի քաջ գործեր էինք կատարում, ինչքա՛ն ավելի ևս [պետք է կատարենք] մեր անմահ թագավորի համար, որ տերն է կենդանիների և մեռելների և բոլոր մարդկանց դատելու է իրենց գործերի համեմատ: Չէ՞ որ եթե խիստ շատ ապրելով ծերանամ, միևնույն է՝ այս մարմնից սլետք է բաժանվենք, որպեսզի մտնենք կենդանի Աստծու մոտ, որից այլևս չպետք է բաժանվենք:

«Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներ. մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր. բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և զորագլուխ, թող իմ խոսքերը ախորժալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից և ո՛չ էլ մահկանացու մարդու ահռելի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք. որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը. իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք:

«Մանավանդ ես չեմ մոռացել և հիշում եմ, թե ինչպես ես և ձեզանից ոմանք այն ժամանակ անօրեն իշխանին խաբեցինք-մոլորեցրինք, ինչպես մի անպիտան մանուկ տղայի, երբ երեսանց նրա ամբարիշտ կամքը իբր կատարեցինք, բայց Տերն ինքը վկա է մեզ, թե ծածուկ մտադրություններով ինչպե՛ս անբաժան ենք մնացել նրանից: Այս դուք ինքներդ էլ գիտեք, որ հնարներ էինք փնտրում ազատելու մեր սիրելիների, որոնք մեծ նեղության մեջ էին, որպեսզի նրանց հետ միասին մարտի մեջ մտնելով՝ կռվենք անօրեն իշխանի դեմ հայրենի աստվածատուր օրենքների համար: Եվ երբ նրանց չկարողացանք որևէ կերպ օգնել, թող անհնար լինի, որ մարմնավոր սիրո համար աստծուն մարդկանց հետ փոխանակենք:

«Իսկ արդ՝ երկու և երեք կոիվների մեջ ինքը Տերը մեծ գորությամբ օգնեց մեզ, այնպես որ քաջության անուն ժառանգեցինք և արքունի զորքը շարաշար շարդեցինք, մոգերին էլ անողորմ կերպով կոտորեցինք և կռապաշտության պղծությունը մի քանի տեղերից սրբեցինք, թագավորի անօրեն հրամանը ջնջեցինք-ոչնշացրինք, ծովի խռովությունն իջեցրինք, լեռնացած ալիքները դաշտացան, բարձրագեղ փրկուրն սպառվեց, գազանացած զայրույթը դադարեց: Նա, որ ամպերի վրայից էր որոտում, ընկճված՝ իր սովորական բնությունից էլ ցած իջավ՝ մեզ հետ խոսեցով: Նա, որ խոսքով ու հրամանով էր ուզում կատարել իր շարությունը սուրբ եկեղեցու վերաբերմամբ, այժմ աղեղով ու նիզակով ու սրով է կռվում: Նա, որ կարծում էր, թե մենք քրիստոնեությունն իբրև զգեստ ունենք հագած, այժմ չի կարողանում մեզ փոխել, ինչպես մարմնի գույնը [չի կարելի փոխել], գուցե այլևս չկարողանա էլ մինչև վերջը: Որովհետև սրա հիմքերը հաստատ կերպով դրված են անշարժ վեմի վրա, ո՛չ թե երկրի վրա, այլ վերևում՝ երկնքում, ուր ո՛չ անձրևներ են գալիս, ո՛չ քամիներ են փչում և ո՛չ էլ հեղեղներ հարուցանում: Եվ մենք էլ, թեպետև մարմնով երկրի վրա ենք, բայց հավատով երկնքում ենք հաստատված, որտեղ ոչ ոք չի կարող հասնել Քրիստոսի անձեռագործ շինվածքին:

«Հաստատ մնացեք մեր անդրդվելի զորավաճի վրա, որ երբեք չի մոռանա ձեր քաջագործությունները: Ո՛վ քաջեր, մեզ համար մեծ շնորհ է այս, որ աստված կատարեց մեր բնության միջոցով, որի մեջ և մեծապես երևում է աստծու զորությունը: Որովհետև եթե ուրիշներին կոտորելով աստվածային օրենքի համար՝ մեզ պարծանք ժառանգեցինք և մեր ազգատոհմի քաջ անունը եկեղեցուն թողինք, և վարձի ակնկալությունը Տիրոջից է, որ պահված է մեղքից ամեն մեկի համար իր սրտի հոժարության և կատարած գործերի համեմատ, ինչքա՛ն ավելի ևս, եթե մենք մեռնենք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի մեծ վկայությամբ համար, որ նույնիսկ երկնավոր հրեշտակներն են ցանկանում, եթե հնար լիներ: Եվ որովհետև այս պարգևները ո՛չ թե բոլորին է պատշաճ,

այլ ում համար պատրաստում է բարերար Տերը, մեզ էլ այս պատահեց ո՛չ թե մեր արդար գործերի համար, այլ աննախանձ պարգևատուի կողմից. ինչպես որ ասում էլ է սուրբ կտակարանում. «Ուր ավելի եղավ մեղքը, այնտեղ էլ ավելացան աստծու շնորհները»[•]:

«Եվ խիստ հարմար է գալիս մեզ այս պատգամը. ինչպես որ մեծ չափով ամբարիշտ երևացինք մարդկանց, կրկնապատիկ չափով արդարացած կերևանք մարդկանց ու հրեշտակներին և ամենքի հորը: Որովհետև չէ՞ որ այն օրը, երբ մարդիկ լսեցին մեր ամբարիշտ գործը, շատ արտասուք թափվեց սուրբ եկեղեցում, և է՛լ ավելի շատ՝ մեր սիրելիների մեջ: Մինչև անգամ մեր ընկերները զայրացած՝ սրով էին սպառնում մեզ և կամենում էին դառն մահով պատժել մեզ, և մեր ծառաները խրտնում-փախչում էին մեզանից: Հեռավոր մարդիկ էլ, որոնք լսել էին մեր քրիստոնեության անունը, տեղյակ չլինելով մեր մտադրություններին, ողբ ասելով՝ անդադար սուգ էին անում մեզ վրա և անգիտությանմբ շատ անարգական բաներ էին խոսում մեր մասին: Եվ ինչ որ ամենից մեծն է՝ կասեմ. ո՛չ միայն մարդիկ երկրի վրա, այլև հրեշտակները երկնքում իրենց երեսները շուռ տվին մեզանից, որպեսզի տխուր դժբերով շնայեն մեզ:

«Եվ ահա եկել-հասել է ժամանակը, որ ամեն մի կեղտ կոշված բան հեռացնենք մեզանից: Այն ժամանակ իբրև մի վշտալից սգավոր՝ հոգով ու մարմնով տրտմած էինք, այսօր երկուսով էլ զվարթացած ու զգաստացած՝ առհասարակ խելամիտ ենք դարձել. որովհետև բարերար տիրոջն էլ տեսնում ենք մեզ հետ իբրև առաջնորդ. մեր զորավարը մարդ չէ, այլ բոլոր մարտիրոսների զորագլուխը: Վախը թերահավատության նշան է. թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից. նրա հետ թող վախն էլ փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»:

Առաքինի զորավարն այս ամենը խոսեց ամբողջ բազմության առաջ. դարձյալ և նրանցից սրան-նրան ծածուկ քա-

[•] Հռովմ. Ե 20:

ջալերում էր ու սիրտ տալիս և բոլոր պակասություններն ու թերությունները լրացնում: Զորականներից ո՛րը ոչինչ չուներ, հոգում էր իր սեփականությունից և ընկերներից. ով զենք չուներ, զենք էր հայթայթում նրան, ում զգեստ էր պետք, զգեստ էր հագցնում, և ում ձի էր պետք, ձի էր տալիս: Եվ առատ պարենով ուրախացնում էր բոլորին, և ինքն իրեն զվարթ էր ցույց տալիս ամենքին: Եվ պատերազմական կարգի համաձայն՝ քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի գործերը շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ, որովհետև հենց ինքն էլ մանկությունից տեղյակ էր սուրբ կտակարաններին: Եվ ձեռքն առնելով Մակաբայեցոց քաջ նկարագիրը՝ կարդում էր, որ բոլորը լսեն, և հորդառատ խոսքերով նրանց հասկացնում էր գործերի հանգամանքները, թե ինչպես մարտնչելով կռվեցին աստվածատուր օրենքների համար Անտիոքացիների թագավորի դեմ: Թեպետև նրանք նույն պատերազմի մեջ իրենց մահը գտան, բայց նրանց քաջ անունն անմոռաց մնաց մինչև այսօր ո՛չ միայն երկրի վրա, այլև երկնքում: Հիշեցնում էր զորականներին նաև այն, թե ինչպես Մատաթիայի ազգատոհմը քակտվեց-անշատվեց նրա միաբանությունից, հնազանդվեցին թագավորի հրամանին, մեհյաններ շինեցին, պիղծ գոհեր մատուցին, աստծուց շեղվեցին, և մահվան պատիժ ստացան սուրբ միաբանվածների ձեռքով: Իսկ Մատաթին և նրա հետ եղածները ամենևին չվհատվեցին և չթուլացան, այլ է՛լ ավելի զորացան և երկար ժամանակ ձեռնամուխ եղան պատերազմի գործին: Այս պատմում էր և տեղյուտեղը դաշտում տեղավորում զորքը և բոլոր կողմերից հետզհետե կարգավորում այրուձին:

Մի քանի օրից հետո Պարսից զորագլուխը առաջ խաղաց ամբողջ հեթանոս բազմության հետ. եկավ-հասավ Հայոց երկիրը՝ Հեր և Զարեանդ գավառը: Այնտեղ՝ գավառում կանգ առնելով, բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնեշ շինեց, ցցապատերով փակեց, և ամեն պատրաստությամբ ամրացրեց ինչպես քաղաք: Նրա զորքերից մեծաթիվ գունդ բաժանվեց, ասպատակելով արշավեց և կամենում էր բազմաթիվ գավառներ կողոպտել:

Երբ այդ բանը լսեց Հայոց զորքը, բոլոր զորականների միջից ընտրեցին Ամատունյաց ցեղից մի սեպուհի Առանձար անունով, որ իմաստությամբ ու քաջությամբ լցված մի մարդ էր։ Սա երկու հազարով դուրս եկավ նրա դեմ, շարդեց-սատկեցրեց նրա զնդից շատերին, իսկ մնացածներին փախցրեց-հասցրեց նրանց բանակը։ Իսկ ինքը ողջ և առողջ վերադարձավ, և այն օրը մեծ ուրախության տոն եղավ Հայոց զորքի համար։

Ուրացյալ Վասակը մի անգամ էլ սկսեց իր առաջին կեղծավորության համեմատ հնարներ գործ դնել։ Վերևում հիշված սուտ երեցների հետ շրջում էր, նրանց միջոցով արքայի կողմից պատգամներ էր հայտնում, և երդմամբ հավատացնում էր, որ կարող են նորից քրիստոնեությունը պաշտել։

Եվ այս բանը շատ օրեր կատարելով՝ չկարողացավ միաբանությունը քանդել, մանավանդ եկեղեցու սուրբ ուխտը, որ զորքից հեռացած չէր։

Ինչպես երանելի Ղևոնդ երեցը հրաման առնելով իր սուրբ ընկերներից՝ մեծ Հովսեփից և բոլոր մեծամեծներից, քահանաներից և զորագլուխներից, բաց արեց իր բերանը և բարձր ձայնով ասաց [զորքի] պատգամավորների առաջ։

«Բոլորդ հիշեցե՛ք մեր առաջին հայրերին, որոնք նախքան Աստծու որդու ծնունդը [ապրել են] զանազան ժամանակներում։

«Որովհետև երբ շարը մեզ հեռացրեց ու դուրս գցեց աստվածային տեղից»¹¹⁹, անողորմ դատաստանի տակ ընկանք այն հանցանքի ու մեղքի համար, որ մեր ազատ կամքով գործեցինք անարժանաբար և գրգռեցինք արարչական զորության զայրույթն ու բարկությունը մեզ վրա, և ողորմած դատավորին դրդեցինք անաշառ կերպով վրեժ առնելու արարածներիցս, մինչև այն աստիճան, որ նա հրաման տվեց երկնային ծովին թափվել ցամաքի վրա, և երկրիս հաստատուն հատակները ծակծկվելով՝ հակառակ կողմից նույնը գործեցին*։ Վերևիներն ու ներքևիներն մեզ համար տան-

* Հմմտ. ՄՃՆՊ. է 11 և շար.

ջանքի գործիք դարձան, որ առանց բարեխոսի մեր հանցանքի վրեժն առնեն:

«Չէ՞» որ միայն արդար Նոյը կատարյալ գտնվեց մարդկային ազգի մեջ, որ իշեցրեց տերունական քասումի արտոմտությունն ու բարկությունը և սկիզբ դարձավ մարդկային ազգի աճելուն ու բազմանալուն: Նույնպես և Աբրահամը առաքինի գտնվեց իր փորձության ժամանակ և աստծուց ստացած պարգևները իր իսկ ձեռքով նորից նրան էր մատուցում. այդ պատճառով էլ աստված Նրան որպես օրինակ ընդունեց, որովհետև նրա մեջ տպավորված էր տեսնում աստծու որդու աներևույթ գալուստը, անըմբռնելի ըմբռնումը և անմահի զենումը, որ իր մահով խափանեց մահի իշխանությունը: Եթե ուրեմն մահը մեռնում է մահով, չվախենանք Քրիստոսին մահակից լինել, որովհետև ում հետ որ մեռնենք մենք, նրա հետ էլ կկենդանանաք:

«Հիշեցե՛ք, առաքինիներ՛ր, մեծ Մովսեսին, որ դեռ այրական հասակին չհասած՝ սուրբ նահատակության խորհուրդը տղայության հասակում երևաց նրան. և եգիպտացիների թագավորի տունը նրան ծառայություն էր մատուցանում և ակամա դայակությամբ սնուցանում նրան. և ժողովրդին նեղությունից փրկելու ժամանակ երկնքի ու երկրի միջնորդ եղավ, միեևուն ժամանակ նաև եգիպտացիների աստված անվանվեց: Որովհետև ուր սուրբ խորհուրդը զորացավ, իր անձով վրեժ լուծեց եգիպտացիներից, իսկ ուր աստվածային հայտնությունն եղավ նրա վրա, գավազանի միջոցով էր մեծամեծ հրաշքները գործում: Եվ իր ունեցած սուրբ նախանձախնդրության պատճառով սպանեց եգիպտացուն և ավազի տակ թաղեց. դրա համար էլ նրան մեծ անուն տվեց և ժողովրդին առաջնորդ կարգեց: Եվ գլխավորն այն է, որ արյուն թափելով արդարացավ և բոլոր մարգարեներից ավելի մեծ կոչվեց, ո՛չ միայն արտաքին թշնամիներին կոտորելով, այլև [իր] ազգակիցներին, որոնք անապատում աստծուն փոխանակեցին հորթի հետ:

«Եվ եթե նա հեռվից այդպիսի վրեժ էր լուծում աստծու

որդու գալստյան համար, մենք որ ականատես եղանք ու մեծապես վայելեցինք նրա շնորհների երկնավոր պարգևները, է՛լ ավելի պարտավոր ենք վրեժխնդիր լինել մոռալիս ժամանակի այս ճշմարտության համար: Նա մահվամբ իր անձը զոհեց մեր մեղքերի համար և մեզ արդարացրեց չափազանց ծանր դատապարտությունից. մենք էլ ուրեմն մահվամբ մեր անձը զոհենք նրա անմահ զորության համար, որպեսզի վրեժխնդիրներից ավելի պակաս չգտնվենք:

«Հիշեցե՛ք մեծ քահանա Փեննհեզին, որ սպանությամբ վերացրեց պղծությունը պատերազմի ժամանակ և քահանայությունը ցեղից ցեղ երդումով հաստատեց: Մի՛ մոռանաք նաև սուրբ մարգարե Նդիասին, որ չէր կարողանում դիմանալ Աքաբի կռապաշտությանը նայելիս, և արդար նախանձախնդրությամբ ութ հարյուր հոգուն իր ձեռքով սպանեց, և երկու հիսնյակին էլ անշնչ հրի կերակուր դարձրեց՝, և աստվածային վրեժը լուծելով՝ չոշափվող և ահեղ կառքով երկրից երկինք վերացավ: Դուք հասել եք է՛լ ավելի մեծ բախտի. որովհետև ձեզ համար այլևս կառք չի ուղարկվի, որ վերանաք, այլ կառքերի և երիվարների տերն ինքը հզոր զորությանմբ և սուրբ հրեշտակներով ընդառաջ գալով՝ ձեզ յուրաքանչյուրիդ թևեր կբուսցնի, որպեսզի նրա ուղեկիցներն ու քաղաքակիցները լինեք:

«Ել ի՛նչ կրկնեմ ձեր քաջ կտրիճության առաջ, քանի որ ինձնից ավելի տեղյակ և հմուտ եք սուրբ կտակարաններին: Դավիթը մանկության ժամանակ քարով կործանեց մսեղեն մեծ բլուրը¹²⁰ և ամենևին չվախեցավ հսկայի ահագին սրից. ցրվեց այլազգիների գնդերը և զորքը փրկեց մահվանից ու ժողովրդին՝ գերությունից. և եղավ Իսրայելի թագավորների անդրանիկն ու աստծու որդու հայր կոչվեց: Նա [այդպես] կոչվեց ժամանակի պետքի համար, իսկ դուք, սուրբ հոգուց ճշմարտապես ծնվածներդ, աստծու որդիներ եք և Քրիստոսի

* Ակնարկություն Նդիա մարգարեի կատարած գործերի, որոնք պատմված են Գ. Թագ. ԺԼ և Դ. Թագ. Ա. գլուխներում:

ժառանգակիցներ: Թո՛ղ ոչ ոք ձեր բաժինը ձեզնից չկտրի, և ձեզ օտար ու խորթ դարձնելով բաժնից զրկի:

«Հիշեցե՛ք Խարայելի բոլոր նախկին զորավարներին՝ Հեսուլին, Գեդեոնին, Նփթայային և բոլոր մյուսներին, որոնք ճշմարիտ հավատ ունեին. նրանք ջարդեցին-կոտորեցին հեթանոսների զորքը և երկիրը պիղծ կռապաշտությունից մաքրեցին: Եվ իրենց հաստատուն և արդար գործունեության համար, որ ամենևին չերկմտեցին իրենց մտքերի մեջ, արեգակն ու լուսինն՝ ականջներ չունենալով՝ լսեցին ու կատարեցին նրանց պատվերը. ծովն ու գետերը ճանապարհ բաց արին նրանց առաջ հակառակ իրենց սովորության: Եվ [Երիքով] քաղաքի բարձր պարիսպները լոկ ձայնից ընկան-կործանվեցին՝ արդարության օրենքների վրեժնդրության համար: Եվ բոլոր մյուսները, որոնք յուրաքանչյուրն իր դարում հավատի համեմատ քաջություններ կատարեցին, գովաբանվեցին մարդկանց կողմից, և աստված էլ նրանց արդարացրեց:

«Զէ՛ որ նույն Տերն է սկզբից մինչև այսօր և հետո էլ. հավիտյանս հավիտենից և բոլոր հավիտյաններից՝ էլ այն կողմը: Զի նորոգվում, որովհետև չի հնանում. չի մանկանում, որովհետև չի ծերանում. աստծու անհեղհեղուկ բնությունը չի փոխվում, ինչպես որ ինքն էլ ասում էր սուրբ մարգարեների բերանով. «Ես եմ, ես եմ, ես նույնն եմ սկզբից մինչև հավիտյան. իմ փառքը ուրիշին չեմ տա և ոչ էլ իմ քաջությունները՝ կուռքերին»*:

«Այս գիտենալով, եղբայրնե՛ր, շթուկանանք ու չվհատվենք, այլ պի՛նդ սրտով և հաստատուն հավատով հոժարակամ հարձակվենք այն թշնամիների վրա, որ վեր են կացել-գալիս են մեզ վրա: Մեր հույսը կրկնակի է երևում մեզ. եթե մեռնենք՝ կապրենք և եթե մեռցնենք՝ միևնույն կյանքն է կանգնած մեր առաջ: Հիշենք առաքյալի խոսքը, որ ասում է, թե՛ «Այն ուրախության փոխարեն, որ սպասում էր նրան, նա հանձն առավ համբերել մահվան, այն էլ՝ խաչի մահվան.

* Նաայի ԽԲ 8 և ԽԸ 11—12.

այդ պատճառով էլ աստված նրան ավելի ևս բարձրացրեց և այնպիսի մի անուն տվեց նրան, որ բոլոր անուններից Վեր է. որովհետև Հիսուս Քրիստոսի անվանը ծուներ պիտի դնեն բոլոր երկնավորներն ու երկրավորները և սանդարամետականները»^{*}։

«Որովհետև ով ճշմարտությամբ միացած է Քրիստոսի սիրո հետ, հոգու աչքով տեսնում է իմանալի արեգակի¹²¹ ճառագայթների անտեսանելի հստակ լույսը, որ ամեն ժամ և ամեն օր շատ ավելի պայծառ ծագելով երևում է բոլորին. և սրբատեսիլ ու մաքուր հայացքներն անպղտոր հստակությամբ դեպի ինքն է ձգում և թափանցեցնելով երկնքի միջով՝ մոտեցնում է անմերձեցալի պատկերին և զորավոր մտքով որոշում է երկրպագել միասնական զորության երեք մասերին։ Եվ արդ, ով աստվածային աստիճաններով ելած լինի և բարձրությամբ [աստվածային] արքունիքին հասած ու Նրա ամբողջ մեծությունը լիովին տեսած, միայն նա կժառանգի անանցանելի ուրախությունն ու անտրտում մխիթարությունը։

«Ո՛չ, իմ պատվական տերե՛ր, այսչափ վեր բարձրանալուց հետո՝ նորից այստեղ երկիր չընկնե՞ք ու թավալվե՞ք, այլ այդ նույն բարձրության վրա հաստատ կանգնած մնանք։ Եթե նայելու լինե՞ք դեպի ցած՝ երկիր, այն կտեսնե՞ք լի ամեն ապականությամբ և անսուրբ պղծություններով։ Որովհետև ի՞նչ աղետալի բաներ ասես, որ չեն գործվում այս ախտաբեր երկրայինների մեջ. աղքատների թշվառություններ և նրանց անթիվ շարշարանքներ. հարկահանների կողմից ծանր նեղություններ, բռնավոր ընկերների կողմից զրկանք և խոշտանգում, քաղց ու ծարավ մեր բնության կարոտության համեմատ։ Ձմեռվա սառնամանիք և ամառվա խորշակ, տարածամ հիվանդություններ ու մահաբեր ցավեր շարունակ տանջում են մարդկանց. անդադար վրա են հասնում երկյուղ արտաքիններից և արհավիրք ներքիններից. ժամանակից առաջ մահ են ցանկանում, բայց չեն գտնում. և շատերը կան,

* Փիլիպ. Բ 7—10.

որ հետամուտ են լինում ու փնտրում են, և երբ գտնում են՝ ուրախանում են: Իսկ ովքեր մեզ թվում է, թե հաջողված են հարստության մեջ և փափկակյաց ուրախությամբ են անցկացնում այս անցավոր կյանքը, մեծամտում-հպարտանում են այս աշխարհի դատարկ գործերով, հենց նրանք են, որ կուրացած՝ ճշմարիտ կյանքը չեն տեսնում: Իսկ արդ, ի՞նչ չարիքներ կան, որ չեն գործվում նրանց մեջ. հարստության հետ խառնված է աղքատների գույքի հափշտակությունը, սուրբ ամուսնության հետ վատթար պղծությունը: Ճշմարիտ կյանքից շեղված՝ ինչ որ վայելում են ընտրությամբ, նրանց էլ երկրպագություն են մատուցանում իբրև աստծու:

«Չէ՛» որ այս ամբողջ աշխարհը ամենքի արարչի ստեղծածն է, և ինչ որ նրանք պաշտում են ու պատվում, միևնույն նյութի մասն է, ապա ուրեմն մասերը մասերին են ծառայություն մատուցանում: Որովհետև եթե այս աշխարհի մի մասն ապականացու է, պետք է որ բոլոր մասերն էլ նրա հետ փշանան: Նաև այն մասերի մեջ էլ պետք է ընտրություն լինի. արդ, թե ո՞րն է լավը, այդ հայտնի է բոլորին, և ով որ կարող է հասկանալ, նա՛ է մասերի մեջ ընտիրը: Իսկ եթե այդ այդպես է, ապա ուրեմն հեթանոսների պաշտած ու երկրպագած բոլոր բաներից՝ երկրպագուներն ավելի գերազանց են, քան անբան տարերքը, որոնց նրանք շարաշար կերպով ծառայում են. և չեն պաշտում է աստծուն, որ մարդու կերպարանք առավ, այլ երկրպագում են արարածներին. նրանց մեղքերին քավություն չկա արդար ատյանում:

«Եկե՛ք դեն գցենք մոլորվածների խավարային խորհուրդները, նրանց համարենք բոլոր մարդկանցից ավելի խղճալի և ողորմելի. մանավանդ որ իրենց կամքով են կուրացած և ոչ հարկից ստիպված և երբեք չեն գտնի ճշմարիտ ճանապարհը: Իսկ մենք, որ բացահայտ աչքով տեսել ենք երկնավոր լույսը, թող չպատահի մեզ արտաքին խավարը: Որովհետև ովքեր խավարի մեջ էին, նրանց մոտ եկավ ճշմարիտ լույսը. նրանք կուրացած՝ զրկվեցին կյանքից: Իսկ դուք, որ հավատով ընդունեցիք, որդիներ եք և ոչ թե օտար:

ու խորթ մարդիկ, սիրելիներ եք և ոչ թե թշնամիներ, վերին իմանալի քաղաքի մասնակիցների և ժառանգորդների:

«Այնտեղ է մեր փրկության առաջնորդը. նա այստեղ բաջությամբ նահատակվեց և միևնույն բանը սովորեցրեց իր նիզակակից ու գործակից բոլոր առաքյալներին. նրանց հետ այսօր դուք էլ եք կրկին երևում, հավատով օրհնված՝ անհրեույթ թշնամու դեմ, որ զրահապատված կանգնած է դեմառդեմ իբրև սատանայական գործի ընկերակից: Այսպես թե այնպես, երկու կողմերին էլ պարտություն կպատճառեք, ինչպես որ ինքը Տերն էլ արեց աշխարհի նկատմամբ. թվաց, թե մեռավ, բայց նա այն ժամանակ տարավ հաղթության կատարյալ մրցանակը. ախոյանին տապալեց, պատերազմում ջարդեց, թշնամիներին ցրվեց, ավարը ժողովեց, գերիներին հետ դարձրեց, պարգևները բաշխեց իր բոլոր սիրելիներին՝ յուրաքանչյուրի առաքինության համեմատ:

«Դուք բոլորդ գիտեք, որ առաջվա ժամանակները, երբ դուք պատերազմ էիք գնում, թեպետև սովորությունն ունեիք քահանաներին միշտ բանակում պահել, բայց ճակատամարտի ժամանակ ձեզ հանձնելով նրանց աղոթքին, որևէ ամուր տեղ էիք թողնում նրանց. իսկ այսօր եպիսկոպոսները և երեցներն ու սարկավազները, սաղմոսերգուներն ու գրակարդացները, ամեն մեկը սահմանված կանոնով իբրև սպառազինված և սլատերազմի պատրաստված՝ կամենում են ձեզ հետ միասին հարձակվել ու ջարդել ճշմարտության թըշնամիներին: Եվ եթե նույնիսկ մեռնեն էլ նրանց ձեռքով, այդ բանից էլ չեն վախենալու, որովհետև ավելի սիրով մեռնել են ուզում, քան թե մեռցնել:

Կարծես թե կրկնակի աչքեր ստացած լինեն. հավատի աչքերով տեսնում են մարգարեների քարկոծվելը, իսկ մարմնի աչքերով՝ ձեռք քաշ սխրագործությունը: Մանավանդ որ ձեր մեջ տեսնում ենք երկուսն էլ. որովհետև դուք էլ տեսնում եք սուրբ առաքյալների շարչարանքները և բոլոր սուրբ մարտիրոսների սպանվելը, որոնց մահով հաստատվեց սուրբ եկեղեցին, և նրանց արյունը թափվելը պարծանք եղավ վերինների ու ներքինների համար: Արդ, մինչև երկրորդ գա-

լուստը նույն քաջագործութիւնն է կատարւում շարշարանք-
ներով»:

Այսքանը խոսեց այն գիշերը սուրբ Ղևոնդ երեցը և
փառք տալով՝ վերջացրեց ամեն ասելով: Եվ սեղան կանգ-
նեցնելով՝ ամենասուրբ խորհուրդը կատարեցին. պատրաս-
տեցին նաև ավազան, և եթե զորքի բազմութիւն մեջ չմկերտ-
ված մարդ կար, ամբողջ գիշերը մկրտեցին. և առավոտյան
սուրբ հաղորդութիւն ընդունեցին և այնպես լուսազգեստ
դարձան, ինչպես տերունական մեծ սուրբ զատիկին:

Եվ զորքի ամբողջ բազմութիւնը մեծ զվարճությամբ և
սաստիկ ուրախությամբ աղաղակեցին և ասացին. «Թող մեր
մահը արդարների մահվան հետ հավասարվի և մեր արյունը
թափվելը՝ սուրբ մարտիրոսների արյան հետ. թող աստծուն
հաճելի լինի մեր կամավոր զոհաբերութիւնը և իր եկե-
ղեցին թող հեթանոսների ձեռքը չմատնի»:

Սրանից հետո, երբ Պարսից բանակի զորավարը տեսավ,
որ մեջտեղն էլ պատգամավոր չմնաց նրանց խաբելու հա-
մար, և իր հույսն ու ակնկալութիւնը կտրվեց նրանց բա-
ժան-բաժան անելու անքակտելի միաբանութիւնից, այն
ժամանակ իր առջև կանչեց անօրեն Վասակին և նրա հետ
եղած Հայոց աշխարհի բոլոր ուրացած իշխաններին. հար-
ցուփորձ արեց նրանց և նրանցից սովորում էր հաղթութեան
հնարագիտութիւնը: Եվ երբ տեղեկացավ ամեն մեկի քաջու-
թիւնները, կանչեց նաև իր ձեռքի տակ եղած զորագլուխ-
ներից շատերին և հրամայեց իր առաջ բերել փղերի երա-
մակները. գունդ-գունդ բաժանեց այդ գազաններին և ամեն
մի փղի մոտ երեք հազար սպառազեն մարդ դրեց, բացի
մնացած ամբողջ զորքից:

Արքունի հրամանով խոսում էր նաև մեծամեծների հետ
և ասում. «Ամեն մեկդ հիշեցեք մեծ թագավորի պատվերը և
նպատակ դրեք քաջութեան անուն հանել. մահը գերադասե-
ցեք, քան թե վախկոտ կյանքը: Մի՛ մոռանաք այն յուզը¹²²,
պսակը, ուռերն ու առատաձեռն պարգևները, որ շնորհվում
են ձեզ արքունիքից: Ամեն մեկդ գավառների տեր եք և շատ

իշխանութիւնն ունեք. դուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջութիւնը, և ամեն մեկի անվեհերութիւնը. գուցե պարտութիւն կրելով՝ կենդանի-կենդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցե՛ք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցե՛ք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնաՀար լինիք արտաքին թշնամիներից և ներքին սիրելիների հետ միասին ողբաք:

Հիշեցնում էր նրանց նաև բազմաթիվ փախած ընկերակիցներին, որոնք թեև պատերազմից փրկվեցին, բայց սրով ստացան իրենց մահվան պատիժը. նրանց տղաներն ու աղջիկները և ամբողջ ընտանիքը տուն ու տեղից զրկվեցին և հայրենական բոլոր գավառները խլվեցին նրանցից:

Ասում էր այս բանը և սրանից էլ ավելի էր սաստկացնում արքունական հրամանը: Կարգավորեց ամբողջ զորքը և ճակատը տարածեց-երկարացրեց մեծ դաշտի երկարութեամբ: Եվ ամեն մի գաղանի աջ ու ձախ կողմը երեքական հազար սպառազեն պատրաստեց և ամենաընտիր քաջ զինվորականներին իր շուրջը ժողովեց. և այսպես Մատթան գունդն¹²³ ամրացրեց ինչպես մի հզոր աշտարակ և կամ մի անմատչելի բերդ: Նշաններ բաշխեց, դրոշներ արձակեց և հրամայեց, որ մեծ փողի ձայնին պատրաստ լինեն: Իսկ Ապարհացի գունդը և Կատշաց, Հոնաց և Գեղաց գնդերը¹²⁴ և էլի ուրիշ բազմաթիվ ընտիր-ընտիր զորականների մի տեղ ժողովեց և պատվեր տվեց իր զորքերի աջ կողմում¹²⁵ պատրաստ լինել ընդդեմ Հայոց զորավարի:

Իսկ քաջ Վարդանը առաջ գալով՝ հարցուփորձ արեց մեծամեծներին և բոլորի տված խորհրդի համաձայն զորագլուխներ նշանակեց:

Առաջին զորամասը հանձնեց Արծրունյաց իշխանին և նրան նիզակակից կարգեց Մոկաց մեծ իշխանին. և ուրիշ բազմաթիվ նախարարների այս երկուսին նիզակակից նշանակեց, և զորամասի ամբողջ բազմութիւնը այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Երկրորդ զորամասը հանձնեց Խորեն Խորխոռունուն, և

նրան նիզակակից կարգեց Ընծայինին¹²⁶ և Ներսէ՛ Քաջբե-
րունուն:

Երրորդ զորամասը հանձնեց Թաթուլ Վանանդացուն և
նրան նիզակակից կարգեց Տաճատ Գնթունուն, և շատ քաջ
մարդիկ էլ այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Ինըը վերցրեց շորորդ զորամասը և իրեն նիզակակից՝
քաջ Արշավրին և իր հարազատ եղբայր Համազասպյանին:

Այսպես կարգավորեց ու ճակատ կազմեց՝ սփռելով
դաշտի ամբողջ երեսին, Արյաց զորքի դեմուդեմը, Տղմուտ
գետի ափին:

Եվ երբ այս այսպես պատրաստվեց, երկու կողմերն էլ
սրտմտությամբ և մեծ բարկությամբ զայրացան և գազանա-
ցած զորությամբ միմյանց վրա հարձակվեցին. երկու կող-
մերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառն-
ված ամպերի միջից, և ձայների դղրդյունը շարժում էր
լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղավարտներն ու
զրահապատված զորականների զենքերը փայլում էին ինչպես
արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուաերների
շողալուց և բազմախուռն նիզակների ճոճվելուց կարծես
ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Որովհետև ո՞վ կարող
է պատմել ահավոր ձայների մեծ իրարանցումը, և թե ինչ-
պե՛ս վահանավորների թնդյունն ու աղեղների լարերի ճայթ-
յունը առհասարակ խլացնում էին բոլորի ականջները:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ի՛նչ մեծ տագնապ և ան-
շափ իրարանցման սրտնեղություն կար երկու կողմերում էլ,
երբ հանդուգն հարձակումով իրար էին բախվում. որովհե-
տև թանձրամիտները հիմարանում էին, և վախկոտները
վհատվում. քաջերը խիզախում էին, և անվեհեր կտրիճներն
աղաղակում: Եվ ամբողջ բազմությունը իրար գլխի խմբվե-
լով՝ գետն ամեն կողմից փակեցին, և գետի ղժվարությունից
վախեցած Պարսից զորքն սկսեց իր տեղում վիստալ: Իսկ
Հայոց զորքն անցավ գետը, և ձի նստած մեծ զորությամբ
հարձակվեց: Ուժգին թափով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից
էլ բազմաթիվ վիրավորներ գետին ընկած թալրտում էին:

Այս մեծ տազնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը և տեսավ, որ Պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները Հայոց զորքի ձախ կողմն ընկճեցին. նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և Պարսից զորքի աջ թևը ջարդելով՝ քշեց գազանների կողմը և շուրջը պտտելով կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տազնապ ու իրարանցում գցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց-ցրիվ եկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած՝ փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նիսալավուրտը և տեսավ, որ Հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտներում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գտնված Արյաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գնդի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուբորդ քարակույտերի:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան Նիսալավուրտը, սպասում էր Արտաշրի գազաններին, որը նրանց վրա նստած էր բարձր դիտանոցում, ինչպես միջնաբերդում և գալարափողերի բարձր ձայնով շտապեցրեց իր գնդերին և առաջամարտիկ զորքերով շրջապատեց նրան:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պսակը:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեց և Լրեկոյան դեմ դադարեց. շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան. մանավանդ որ ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրատված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կոտրատումն ու աղեղների խորտակումը. ուստի և չէին կարողանում ստույգ որոշել երանելիների սուրբ մարմինները. և սաստիկ խուճապ ու իրարանցում էր երկու կողմերի ընկածների համար: Իսկ ուլքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրուցան եղան ամուր ձո-

րերի լեռնադաշտերում. և երբ պատահում էին միմյանց, դարձյալ սպանում էին մեկմեկու: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եվ որովհետև ժամանակը գարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին հորդահոս արյունով: Մանավանդ երբ մեկը տեսնում էր ընկած բաղմաթիվ դիակների կույտները՝ սիրտը կտրատվում էր, և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմուռը, և ջարդվածների մռնչյունը, վիրավորների թավալուր սողալն ու շարժվելը, վախկոտների փախուստը, վհատվածների թաք կենալը, անարի մարդկանց սրտաբեկութունը, թուլասիրտների ճիչերը, սիրելիների ողբը, մեծավորների սուգը, բարեկամների վայնասունը: Որովհետև ո՛չ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև Հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք գլխավոր չկար մեջտեղում, որին հենված ժողովվեին մնացած զորքերը: Թեպետև ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մենողները, սակայն նրանք ցանուցիր եղան և քաշվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ գավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել չէր կարողանում:

Եվ սրանք են այն քաջ նահատակների անունները, որոնք այդ նույն տեղում վախճանվեցին.

Մամիկոնյանց ցեղից Քաջ Վարդանը հարյուր երեսուն և երեք մարդով.

Խորխոռունյաց ցեղից Կոռովի Խոբենը տասնինը մարդով.

Պալունյաց ցեղից Արի Արտակը հիսուն և յոթը մարդով.

Գնթունյաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը տասնինը մարդով,

Դիմաքսյանց ցեղից Խմաստուն Հմայակը քսանեցկու մարդով.

Քաջբերունյաց ցեղից Հրաշակետ Եսեսներ յոթը մարդով.

Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մարդով.

Հնժայնոց ցեղից Արդաւ Արսենը յոթը մարդով.

Սրվանձտյան ցեղից Հառաջադեմ Գաբեգինը երկու հարազատներով և տասնութը մարդով:

Այս երկու հարյուր ութսունյոթը նահատակները՝ ինը մեծամեծ նախարարների հետ՝ հենց այնտեղ վախճանվեցին։ Եվ թագավորական տնից և Արծրունյաց տնից և մյուս նախարարների տնից, բացի այս երկու հարյուր ութսունյոթ հոգուց՝ [դարձյալ ընկան] էլի յոթ հարյուր քառասուն հոգի, որոնք ամենքն էլ այն օրը մեծ պատերազմում իրենց անունները գրեցին կյանքի մատյանի մեջ։ Եվ այս բոլորը միասին լինում է հազար երեսունևեց մարդ։

Իսկ ուրացողների կողմից այն օրը ընկան երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ։ Նրանցից ինը հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի, և շատ խոր վշտացավ Մուշկան Նիսալավուրտը։ Մանավանդ երբ տեսավ, որ իր զորքի ստացած սաստիկ հարվածները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան հայերինը, նրա ուժն ու զորությունը կոտրվեց. ընկավ, և նրա սիրտը չէր հանգստանում, որ մտածի ու որոշում անի. որովհետև պատերազմն այնպես չվերջացավ, ինչպես ինքը կարծում էր։ Մանավանդ երբ նայում էր ու տեսնում իր կողմից ընկածների բազմությունը և հաշիվ էլ էր անում ու ախճան շատ էր գտնում իր զորքից ընկածները Հայոց զորքից ընկածների համեմատությամբ, առավել ևս այն երևելի մարդկանց պատճառով, որոնց անուն-անուն ճանաչում էր թագավորը,— այդ մարդը մեծ տաղնապի մեջ էր ընկնում։ Դեպքերն արդարությամբ գրել և հայտնել՝ վախենում էր թագավորից. բայց թաքցնել էլ չէր կարող, որովհետև այդպիսի մեծ կոիվը ծածկել չէր լինի։

Եվ մինչդեռ ինքն իրեն այս մտորումների մեջ էր և սրտնեղում էր, ուրացող Վասակը, որ զազանների մեջ թաք կացած ազատել էր իր անձը, սկսեց մխիթարել նրա վհատված միտքը և նենգությամբ նրան զանազան հնարներ էր սովորեցնում, թե ինչպե՛ս կարող է խաբեությամբ կռվել բերդերի դեմ։ Երդումներ էր կնքում թագավորի հրամանով և իր անձի վկայությամբ և այն խաբեբա երեցների միջոցով, որոնք նրա հետ էին. պատգամավոր էր ուղարկում նրանց և այնպես էր ցույց տալիս, թե ապստամբությունը ներված է, և կրկին իրավունք է շնորհված եկեղեցիները շինելու, և բոլոր կար-

գերը դարձյալ նորոգելու առաջվա սովորության համաձայն։
Թեպետև թագավորի հրամանն իսկությամբ էր տրված,—
ոբովհետև նրա զորությունը շատ կոտորվեց, ըստ որում նրա
երկու կողմերն էլ¹²⁷ ջարդվեցին,— սակայն Հայոց զորքը, որ
շատ անգամ վերահասու էր եղել Վասակի նենգությանն ու
խաբեբայությանը, շուտով չէր կարողանում հավատ ընծայել
նաև թագավորի հրամանին։

ԴԱՐՁՅԱԼ ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՍԱԿԻ ԱՆՕՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդ՝ այն ժամանակ [Վասակը] դարձյալ դրդեց Մուշկան-Նիսալավուրտին և Արյաց բոլոր մեծամեծներին. զորքը հետն առնելով հասավ այն ամրոցը, որտեղ ապաստան էին գտել Հայոց զորքերից մի գունդ սուրբ քահանաների հետ միասին, և սկսեցին պատերազմել բերդի շուրջը: Բայց երբ ոչինչ չկարողացան անել նրանց, կրկին ապաստանեցին երգումներին, որպեսզի դաշնադրությամբ ցած իջեցնեն նրանց առանց որևէ դավադրության, և երկու-երեք անգամ [նրանց] մոտ ուղարկեցին Ավետարանը: Թեպետև քահանաները համաձայնում էին իջնել ցած և ներկայանալ, բայց զորականներից շատերը չէին կարողանում հավատալ Վասակի սուտ դաշինքին, որովհետև Մուշկան-Նիսալավուրտն սկսեց հետե-վել Վասակի չարամիտ խրատին:

Հայոց քաջ զորականներից մեկը, Բակ անունով, որ փախչելով ընկել էր բերդը, բարձրանալով պարսպի վրա՝ սկսեց նախատել անօրեններին և հիշեցնում էր Պարսից զորագլխի առաջ այն բոլոր չարիքները, որ նա հասցրել էր Հայոց աշխարհին: Այս բանը շատերը լսելով՝ արդարացնում էին մեղադրանքները ո՛չ միայն Հայերի կողմից, այլ մանավանդ Պարսից զորքը: Այդ միևնույն մարդը նույն գիշերը ելավ-հեռացավ այն բերդից յոթ հարյուր հոգով, և չկարողացան բռնել նրան:

Իսկ ուձքեր ամրոցի ներսը մնացին, թեպետև ստույգ գիտեին նրանց խաբեբայական երդումները, բայց ներսում պաշար չունեին: Երբ ակամա ցած իջնելով՝ ներկայացան նրան, հրամայեց նրանցից սպանել երկու հարյուր տասներեք հոգու: Բոլորն աղաղակեցին և ասացին. «Շնորհակալ ենք քեզանից, մեր տե՛ր աստված. քանի դեռ շեն են եկեղեցիները, և շեն քանդված վկաների մատուռները, և միաբան ու առաքինացած է եկեղեցու սուրբ ուխտը, մեզ արժանի արիր այս երկնավոր կոչումին: Թո՛ղ մեր մահը հավասարվի քաջ նահատակների մահվանը, և մեր արյունը խառնվի ընկած վիրավորների արյան հետ, և տիրոջը հաճելի լինեն իր եկեղեցիները՝ այն բազմաթիվ կամավոր զոհերով, որոնք բարձրանում են այս սուրբ սեղանի վրա»: Այս ասելով՝ տեղնուտեղը նահատակվեցին երկու հարյուր տասներեք հոգին:

Իսկ այն ամրոցում գտնված սուրբ քահանաները, այս երանելի Հովսեփին ու Ղևոնդն իրենց բազմաթիվ ընկերներով, նրանք ևս իրենց պարանոցները մեկնեցին դահճապետի սրի առաջ, միևնույն խոսքերն ասելով, ինչ որ այն երկու հարյուր հոգին: Որովհետև այս երանելիները ո՛չ թե որևէ ակնկալություն ունեին մարմնավոր կյանքի համար, այլ իմաստությամբ հնարք էին փնտրում [զոհվելու] ամբողջ աշխարհի շինության համար: Ուստի և բողոքեցին արքունիք և ամբողջ մեղքը գցեցին անօրեն Վասակի վրա: Երբ այս լսեց Մուշկան-Նիսալավուրտը, չհամարձակվեց նրանց մահվան պատիժ տալ. այլ Հովսեփին ու Ղևոնդին ծեծել տալով՝ հրամայեցին զգուշությամբ պահել, որովհետև բողոքեցին արքունիք: Իսկ մյուս քահանաներին արձակեցին ամեն մեկին իր տեղը, հրաման տալով, որ աշխարհը շենացնեն և խաղաղացնեն:

Սակայն հայ մարդիկ, որ լավ հասկացել էին թագավորի և ուրացող շարամիտ Վասակի հեղհեղուկ հրամանները, բոլորովին չհավատացին այդ կեղծ ներմանը, այլ քաջալերում էին միմյանց և ասում. «Էլ ինչի՞ է պետք մեզ այս անցավոր աշխարհի կյանքը, և կամ ինչո՞ւ ենք արև տեսնում մեր սիրելիներից հետո: Որովհետև քանի որ մեր քաջ կտրիճներն

ընկան մեծ պատերազմում և բազմաթիվ վիրավորներ արյունաշաղախ տապալվեցին դաշտի մեջ, և բոլորի մարմինները թողուններին գեշ և գազաններին կերակուր դարձան, և մեր պատվական նախարարները թշվառության ու անարգանքի հասան, լքեցին իրենց իշխանությունները և հալածանքի ու նեղության մեջ են, երբ Հայոց բոլոր փափկասունները վըշտերի ու վտանգի և չսված ոչնչացման ենթարկվեցին, էլ ականջ չենք դնի այդ խաբեբայական հրամաններին և չենք ընկնի անօրեն իշխաններիդ ձեռքը»:

Այնուհետև յուրաքանչյուրը թողեց իր գյուղը, ավանն ու ագարակը: Հարսները դուրս եկան առագաստներից և փեռաները՝ սենյակներից, ծեծերն ընկած աթոռներից և երեսաները [ծնողների] գրկերից. երիտասարդներն ու կույսերը և տղամարդկանց ու կանանց ամբողջ բազմությունը գնացին բռնեցին անմարդաբնակ վայրերի ամրոցներն ու բազմաթիվ լեռների անպահով տեղերը: Ավելի լավ էին համարում գազանների նման քարանձավների մեջ բնակվել աստվածպաշտությամբ, քան թե ուրացությամբ փափուկ կյանք վարել իրենց տներում: Առանց տրտնջալու դիմանում էին խոտեղեն կերակուրներին և չէին հիշում իրենց սովորական խորտիկները: Այդ դարուփոսերը նրանք հավասար էին համարում [իրենց] բարձր շենքերի հարկերին, իսկ գետնանկողիները՝ նկարազարդ պատշգամբներին:

Նրանց մրմունջներն ու երգերը սաղմոսներն էին, իսկ կատարյալ ուրախությունը՝ սուրբ գրքերի ընթերցումը: Ամեն մարդ ինքն իր մեջ եկեղեցի էր և նույն ինքը քահանա. յուրաքանչյուր մարմին սուրբ սեղան էր, և նրանց հոգիները՝ ընդունելի զոհաբերություն: Որովհետև նրանցից ոչ մեկը հուսահատորեն չէր ողբում սրով ընկածներին, և ոչ ոք չէր հեծում ու հառաչում իր մերձավոր սիրելիների համար: Ուրախությամբ ընդունեցին իրենց մեծ գույքերի հափշտակությունը, և ամենևին չէին հիշում, թե երբևիցե ստացվածք են ունեցել: Համբերությամբ դիմանում էին և մեծ առաքինության մեջ տանում այդ քաջ նահատակությունը: Որովհետև եթե

բաց աչքերով շտեմներն խնդալից հույսը, չէին էլ կարող այնպիսի մեծ առաքինություն կատարել:

Որովհետև շատերը մեծ նախարարների ցեղից էին, հղբայրներ, որդիներ ու դուստրեր, իրենց բոլոր սիրելիների հետ միասին այդ ամուր վայրերում էին, ումանք, հաղտյաց անլույս երկրում և ուրիշ շատերը հարավային կողմերում՝ Տմորիքի անմատչելի ամրոցներում, մի մասն էլ Արցախի խիտ անտառներում, և ուրիշ ումանք այնտեղ Միջնաշխարհում տիրեցին շատ ամրոցների: Բոլորն էլ մեծ համբերությամբ տանում էին բազմաթիվ նեղությունների Քրիստոսի յիշո համար և միայն մի բան էին աղաչելով խնդրում աստծուց, որ սուրբ եկեղեցիների ավերվելը շտեմեն:

Բայց ինչպես որ շատ անգամ արդեն ցույց ենք տվել ամբարիշտ [Վասակի] չարամտությունը, հորդորում և ստիպում էր մոտիկ վայրերում գտնվող Պարսից զորքերին, որ թագավորի հրամանով նրանց օգնելու համար զորք գա: Եվ շատ հեծելազոր եկավ՝ ավելացավ սպանվածների տեղը, և զորքի թիվն էլի առաջվա չափ եղավ: Սրանք առաջ շարժվեցին դեպի Միջնաշխարհը և պատերազմ սկսեցին Կապույտ լեռան մեծ ամրոցների դեմ: Իսկ ներսում գտնվողները քաջությամբ՝ կռվելով ջարդեցին Պարսից զորքից շատերին և մնացածներին փախցրին-հասցրին բանակը: Իսկ նրանք դարձյալ անուշ խոսքերի դիմելով՝ ուզում էին խաբեություն մովաճել նրանց:

Երբ ոչ ոք չհավատաց ու չիջավ նրանց մոտ, որպեսզի չարաչար կերպով չմատնվեն թշնամիների ձեռքը, հարկ եղավ, որ երդումների պատճառով նրանց մոտ մի քահանա իջնի, որի անունն Արշեն էր: Սա խոսում էր նրանց հետ մտերմաբար ու աղերսելով, ապացուցում էր անմեղների փախուստի անվնաս լինելը, աշխատում էր շարժել ուրացող Վասակի գութը և պաղատելով հիշեցնում էր նրան քրիստոնեության առաջին ուխտը, որպեսզի նա թերևս մի քիչ մեղմանա անչափ դաժանությունից: Բայց նա ամենևին չսեց և ականջ չդրեց նրա բազմաթիվ խոսքերին, կասեց ու տարավ երանելուն և նրա հետ իջած մարդկանց: Մանավանդ երբ

տեսաձև, որ զորավարը նրա խրատին է հետևում, այնուհետև սկսեց շատ տեղեր ասպատակներ ուղարկել, և մարդկանց ինչ բազմություն էլ գտնում էին ամրոցներից դուրս, գերի տարան և ջահը ձեռքներն առած՝ շատ տեղեր կրակ տվին:

Իսկ ուլքեր Տմորիքի ամրոցներում էին, երբ լսեցին արքունի զորքի կատարած այս բոլոր շարագործությունները, էլ ամենևին օգտակար չհամարեցին ամրոցներում նստելու: Քաջությամբ դուրս եկան և հարձակվեցին ամրոցականների օգնությամբ, և հասնելով պարսիկների մոտակա երկիրը, անխնա կոտորելով՝ արյան նախճիրներ գործեցին, մնացածներին էլ գերի վերցնելով՝ տարան-գցեցին ամրոցները և ջահը ձեռքներն առած՝ այն երկրի շինությունները հրի ճարակ դարձրին:

Նույնպես և Խաղտյաց լեռներում գտնվածները՝ երբ տեսան, որ Պարսից զորքը հանդգնաբար և աներկյուղ դիմում է Հայոց աշխարհի ամրոցների վրա, նրանք էլ մեծ զորությամբ հարձակվեցին Տայքի ձորագավառի¹²⁸ վրա: Այնտեղ նրանք գտան արքունի զորքերից մի մեծ գունդ, որոնք ուզում էին այն երկրում ամրացած մարդկանց գերի առնել. նմանապես և կարծում էին, թե նախարարների գանձերն այնտեղ են, ուստի և անխնա հետախուզում էին այն վայրերը:

Այնտեղ տեսաճ, նաև, որ երկու գյուղերում այրել են եկեղեցիները. այս բանի սլատճառով է՛լ ավելի բարկացան ու նախանձախնդրությամբ լցվեցին: Հարձակվեցին, բախվեցին միմյանց և հզորապես հաղթելով՝ ջարդեցին Պարսից գնդի զորությունը. նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին քչեցին-փախցրին երկրից:

Եվ այնչափ հանդուգն հարձակումից միմիայն Հայոց Վարդան սպարապետի եղբայր երանելի Հմայակը՝ անձնազոհ քաջությամբ կռվելով՝ նահատակությամբ վախճանվեց միաբանության սուրբ ուխտի համար: Իսկ մնացած բոլորը ողջ և առողջ փրկվելով [կռվից]՝ հալածում էին փախստականներին:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց, թագավորի զորքը դադարեց անխտիր կերպով ամեն տեղ գործի մեջ խառնվելուց,

և մանավանդ զգուշանում էին եկեղեցիներին ձեռք տալուց, Նորից մի անգամ էլ սկսեցին հարցնել արքունիքին:

Նմանապես և ովքեր փախել-ընկել էին Արցախի անտառները, իրենց տեղերում ամենևին հանգիստ չմնացին, այլ շարունակ մարդ էին ուղարկում Հոնաց աշխարհը, զբ-զբում և հորդորում էին Հոների զորքին և նրանց հիշեցնում էին այն ուխտը, որ դրել էին հայերի հետ և անսուտ երգումով հաստատել: Նրանցից շատերին հաճելի էր թվում քաղց-րությամբ լսել այս խոսքերը: Նաև նրանց սաստիկ մեղա-դրում էլ էին, թե «Պատերազմի ժամանակ ինչո՞ւ պատրաստ-ված չեկաք»: Եվ թեպետ սկզբում չկարողացան միմյանց հետ համաձայնել, բայց հետո մեծ զորք հավաքեցին և անմիջա-պես հարձակվելով հասան Պարսից տերության սահմանները. և շատ գավառներ ավերելով՝ է՛լ ավելի շատ գերիներ տա-լան իրենց աշխարհը, և հայտնապես ցույց տվին թագա-վորին այն միաբանությունը, որ ունեին Հայոց զորքի հետ:

Իսկ երբ այս բոլորի լուրը հասավ Պարսից զորավարին, սրտմտեց ու զայրացավ և մեծ բարկությամբ մեղքը զցում էր անօրեն Վասակի վրա, որպես թե նա է այն բոլոր շա-րիքների սկիզբն ու առաջնորդը, որոնք գործվեցին: Եվ այն-տեղից վեր կացավ, առաջ խաղաց, գնաց-հասավ Պարսից աշխարհը. գրեց և ցույց տվեց թագավորին ամեն ինչ ստու-գությամբ և գործի մեղքը ուրացողի վրա գցեց:

Երբ թագավորը լսեց աշխարհի ամբողջ ավերածություն-նը և ստուգեց մեծ պատերազմի հանգամանքները, սիրտը կոտրվեց-իջավ մեծ-մեծ խրոխտալուց, և լռեց ու դադարեց մշտական խաբեբա մտադրություններից. հարցուփորձ Պր անում և քննում այդ անհանձար գործի վրիպման պատճառ-ները և ուզում էր իմանալ, թե «Ո՞վ կարող է այդ գործերի մասին իրեն ստույգ տեղեկություններ տալ»: Իսկ նույն Միհր-նէրսեհ հազարապետը, որ այնտեղ արքունի Դրանն էր և այդ անօրեն գործին գիտակ էր, առաջ եկավ և ասաց թագավո-րին. «Այդ բանը ե՛ս կասեմ քեզ, քա՛ջ թագավոր. եթե ուզում ես ստույգ լսել ճշմարիտը, կանչել տուր քրիստոնյաների գլխավորներին, որոնք Հայաստանում են. նրանք հոժաբու-

թյամբ կգան և ամեն բան քեզ կպատմեն արդարությամբ»:

Այն ժամանակ [թագավորը] Հայոց աշխարհի մարզպանությունը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատրորմիզդ անունով, որի իշխանությունը սահմանակից էր Հայոց աշխարհին և զորավարի գործակիցն էր նույն պատերազմում: Իսկ Մուշկան-Նիսավուրտին մնացած բոլոր զորքի հետ ուղարկեց Աղվանից, Լիֆնաց, Ճղրաց և Հեճմատականրի, Թավասպարների և Խիբիովան¹²⁹ երկրները և այն բոլոր ամրացները, որ ավերել էր Հոնաց գունդը՝ Հայերի հետ ոմնեցած դաշինքի պատճառով: Այդպես էլ՝ թագավորը սաստիկ տրուժեմ էր ո՛չ միայն երկրների ավերվելու և զորքերի ջարդվելու համար, այլ առավել ևս այն պահակի ավերվելու համար, որ շատ ժամանակներից ի վեր հազիվ էին կարողացել շինել: այդ պահակն այն ժամանակ հեշտությամբ առնվել էր ու քանդվել, և այլևս հույս չկար, թե այն կշինվի: Իսկ Վասակին գլխավոր քրիստոնյաների հետ միասին հրամայեց կանչել Դուռը:

Արդ, Ատրորմիզդ մարզպանը եկավ, Հայոց աշխարհը մտավ սիրով և խաղաղությամբ: Արքունի հրամանով իրեն մոտ կանչեց Ռշտունյաց սուրբ եպիսկոպոս Սահակին, որ նրանից տեղեկանա ամրաստանության հանգամանքները: Բայց նա, թեպետև ավերել էր մի ատրուշան և մեծ չարչարանքներ էր տվել կրակի սլաշտոնյաներին, ամենևին չլսեսեցավ դալ ներկայանալ հրապարակային ատյանին:

Նույնպես և Արծրունյաց տնից մի բարեպաշտոն Կրեդ մուշե անունով, որ Արծրունյաց երկրի առաջնորդ էր, նա էլ ավերել էր մի կրակատուն և կապանքներով ու տանջանքներով շատ չարչարանք էր տվել մոգերին: սա էլ ամենևին չվախեցավ, այլ հոժարովամ եկավ և ներկայացավ մարդսանին:

Երկու ուրիշ երանելի քահանաներ էլ, որոնց անուններն են Սամվել և Աբրահամ, սրանք էլ քանդել էին Արտաշատի կրակատունը, և ուրացող Վասակը նրանց առաջուց բռնել ու կապել էր տվել: սրանց էլ բերին առաքինի ընկերների մոտ:

Նույն տեղը բերին նաև մեծ Հովսեփին ու Ղևոնդին, Քաչաղին և Արշենին¹³⁰: Եվ երբ մարզպանը բոլորից լսեց ու տե-

դեկացավ, ամեն ինչ գրեց և ցույց տվեց արքունիքին ճշմարտությանը, ինչպես որ լսել էր Պապին Բեռլինից:

Բայց Վասակը թեպետև առաջուց էր հասել Դուռը և ամեն ինչ իր ուզածի պես էր պատմել վարդապետի և սուռ, սակայն չէր կարողանում իր անձն արդարացնել թագավորի առաջ, որը պատասխան տվեց նրան և ասաց. «Երբ որ քրիստոնյաներն էլ կգան, բոլորիդ միասին կլսեմ ատյանում»:

Իսկ որովհետև սուրբ քահանաներին կապանքներով էին տանում, երկու ամիս և քսան օրից հետո միայն հասան արքունի ձմեռոցը: Երբ մեծ հազարապետը լսեց, որ նրանց քաղաք են բերել, անձամբ այցելեց նրանց: Բայց թեպետև ամեն ինչ մանրամասնորեն լսեց նրանցից, սակայն չկարողացավ ձեռք տալ նրանց և շարժարել, որովհետև Հայոց նախարարներից շատերը դեռևս ուժով գրաված էին պահում աշխարհի ամուր տեղերը, և մարզպանը դեռևս երկյուղի մեջ էր: Դրա համար էլ հրամայեց զգուշությամբ պահել սրբերին և պատվիրեց աշխարհը սիրով նվաճել: Այդ պատճառով էլ հենց ինքը [մարզպանը] շրջում էր, ժողովում ու վերաշինում հաստատ խոստովներով:

Եպիսկոպոսներին էլ հրաման տվեց, որ ամեն մեկն իր իշխանությունն ստանձնի և նախկին սովորության համաձայն հայտնի կերպով պաշտոն կատարի, և ազատ համարձակ հրապարակ դուրս գա: Մինչև իսկ իրեն առջև կանչելով՝ ընծաների և պարզանների արժանացրեց նրանց: Եվ որովհետև զորականներն առել ու ավերել էին շատ գավառներ, ուստի հրամայեց երկրի հարկերը ներել. արքունի այրուծին էլ միառժամանակ թեթևացրեց: Հրամայեց նաև, որ միայնակյացները, որ փախել-անհետացել էին, գան և ամենքն իրենց տեղերը բռնեն:

«Աստվածապաշտության բոլոր կարգերը, ասում էր, հիմա էլ այնպես կատարեն, ինչպես որ կատարում էին առաջվա ժամանակները, նախնիքների օրով: Եվ եթե մեկը որևէ հեռու աշխարհ է գնացել, արքունիքից իրավունք եմ ստացել, ասում էր մարզպանը, որ, ազատ լինեն նրանք, թե՛ շինա-

կան, թե՛ եկեղեցական, ինչ կայք էլ թողած լինեն, թող գան
և յուրաքանչյուրն իր ունեցածին տեր կանգնի»:

Երդումներ էր կնքում ու ռուղարկում զանազան կողմեր:
Հենց շատերն էլ եկան հավաքվեցին, և ամեն մեկը իր կալ-
վածքին տեր դարձավ:

Նաև, որ ամենից մեծ բանն է, եթե որևէ մեկը բռնու-
թյամբ էր մոզություն ընդունել իր կամքի հակառակ, արքու-
նիքից հրովարտականեր ուղարկեց՝ նորից քրիստոնյա դառ-
նալու: Նվ թագավորը խոսում էր արքունիքում եղածների դեմ
հանդիման, թե՛ «Ուլքեր սիրով չեն ընդունում մաղղեզն կրո-
նը, այդպիսիների վրա աստվածներն էլ են զայրանում, և ես
էլ ամենևին շնորհակալ չեմ. և այսօր նույն հրամանն եմ
տալիս բոլորին՝ ամեն մարդու թողնել իր կամքի համաձայն
վարվելու. ով ինչ կամենում է, թող այն պաշտի. բոլորն էլ
իմ ծառաներն են»: Այս ասում էր և գրավոր հրաման տալիս
ամբողջ աշխարհին:

Երբ այս լսեցին ու տեսան շատերը, որոնք ցիրուցան էին
եղել հեռավոր տեղեր, եկան և տեր կանգնեցին իրենց սե-
փականությունը: Իսկ այն նախարարները, որոնք գտնվում էին
երկրի ամրոցներում կամ հեռավոր օտարություն մեջ, երբ տե-
սան երկրի շենանալը, մանավանդ եկեղեցու ապահովություն-
ը, նրանք էլ սիրտ առան և համարձակվեցին ներկայանալ
թագավորին: Ուստի և պատգամ ուղարկեցին երկրի մարզ-
պանին, որ նախարարների խոսքերը հայտնի արքունիքին:
Իսկ նա շտապով արքունիքի կողմից և արքունի հրամանով մի
հորդորական և ապահով դաշինքի գիր ուղարկեց Նրանց:
Իայց նրանք, թեպետև գիտեին տերություն դաժանությունը,
որ ամեն բանի մեջ կեղծ են, ուզեցին մասնակից լինել սըր-
բերի շարշարանքին. այնպես որ եթե մահ էլ սպասելու լինի
նրանց, ամենևին երկյուղ չլրեն և չվախենան:

Այս որ լսեց թագավորը, հրամայեց նրանց իրեն մոտ
կանչել ո՛չ թե կապանքներով, այլ արձակ ձեռներով ու ոտ-
ներով: Նրանք շուտով բերին իրենց կանանց ու որդիներին և
ունեցած գույքը հանձնեցին մարզպանի ձեռքը, և իրենք
շտապով գնացին արքունի ձմեռոցը:

Եվ մինչդեռ թագավորը այնտեղ ձմեռոցում էր, հրամայեց հարցուհորձի ատյան կազմել նրանց միջև: Եվ հագաբապետը նստեց, որ երկու կողմերին էլ լսի: Եվ երբ ամբաստանությունը երկար օրեր շարունակվեց, ուրացողների կողմը հանցավոր ճանաչվեց:

Որովհետև ցույց տվին այն թղթերը, որ Վասակը և բուլբուր նրա հետ եղածները տվել էին, թե նրա հետ միաբան են ապստամբության ուխտի մեջ. մի թուղթ Վրաց աշխարհը և մի թուղթ Աղվանից աշխարհը. նույնպես և Աղձնիք գրած մի թուղթ և մի գրություն Հունաց թագավորին և մի թուղթ էլ Անտիոքի մեծ սպարապետին: Այս բոլոր թղթերի վրա դրված էր Վասակի վավերական մատանին¹³¹. Նմանապես և նախառն էր մոգերի կատարածին Զարեհավանում: Պարսիկներից խլված շատ բերդերի վերաբերմամբ էլ նրա թղթերն ու հրամաններն էին մեջտեղ բերում, որովհետև նա էր այն ժամանակվա մարզպանը:

Ինչպես նաև մի նախարար, որի անունն Ատոմ էր, Գնունյաց ցեղից, որին նա պատգամավոր էր ուղարկել հույների մոտ, առաջ եկավ և մեղադրեց նրան մեծ ատյանի առաջ հենց այն հրովարտակով, որ նա տվել էր՝ կնքած իր մատանիով:

Նրան ամբաստանում էր նաև Մուշկան-Նիսալավորտը և իր սլատերազմակից ընկերների հետ միասին հայտարարում էր, թե պատերազմը վերջանալուց հետո էլ Վասակը շատ արյուն թափել տվեց. թե ինչպես սուտ երդումներով խաբւում ու ցած էր իջեցնում ամրոցներից. արքունի ծառաներից ու ազախիներին ոմանց կոտորում էր, ոմանց էլ գերի էր տանում: Եվ բացի այս բոլոր վնասներից՝ նա գող դուրս եկավ նաև երկրի այն հարկի վերաբերմամբ, որ արքունիք էր դնում:

Նույնպես և նրա ուրացող ընկերներից շատերը կային. որոնք բաց արին այն շարիքները, որ նա գործել էր Հայոց աշխարհի վերաբերմամբ: Նրա մասին հարցրին նաև այն մոգերին ու փշտիպաններին, որոնք եղել էին կապանքների մեջ և փրկվել և ապա բերվել արքունիք, և ասացին. «Դուր որևէ բան գիտե՞ք նրա շարագործության մասին»: Պատաս-

խան տվին և ասացին. «Այն բոլոր անցքերն ու շարժարանքները, որ անցան մեր գլխով, և այն բազմաթիվ հարվածները, որ թափվեցին արքունի գործի վրա, և Հայոց աշխարհի ավերն ու գերությունը, այլև արքունի հարկերի կորուստը, — այդ բոլոր շարիքների սկզբնապատճառն ու առաջնորդն այդ մարդը եղավ»:

Եվ մինչդեռ այս բոլոր ամբաստանությունները ախճան երկար օրեր լինում էին նրա վրա, առաջ եկան նաև նրա անդգականները¹³², որ ավելի առաջ էլ գանգատվել էին նրա վրա թագավորին, սկսեցին կարգով ցույց տալ և հայտնել, թե ինչպես նա բարեկամացել էր Հոն Հեռանի հետ Բաղասական թագավորի հետ միաբանած, այն ժամանակները, երբ այդ Հեռանը կոտորեց Պարսից գորքերին Աղվանքում, ասպատակելով հասավ Հունաց երկիրը և բազմաթիվ գերիներ ու շատ ավար տարավ Հոռոմներից, Հայերից, Վրացիներից և Աղվաններից. այնպես որ թագավորն ինքն էլ հասկացավ այդ մտադրություններն ու սսլանեց Բաղասական թագավորին: Իսկ Վասակն այն ժամանակ Հայոց մարզպանն էր և արքայի թշնամիներին խորհրդակից դուրս եկավ: Նրա անդգականները ցույց տվին և հայտնեցին, թե ինչպես իրենք հմուտ և տեղյակ էին նրա շար մտադրություններին, ամեն ինչ ցույց էին տալիս և հայտնում թագավորին, և էլի ուրիշ բազմաթիվ խորհրդակցություններ, որ կեղծությամբ էր վարում իր կյանքը ո՛չ միայն ընկերների վերաբերմամբ, այլև ամբողջովին հենց իրեն իսկ թագավորի նկատմամբ, որովհետև մանկությունից ի վեր երբեք արդարությունամբ չէր գործել:

Այն ժամանակ հազարապետը հրաման տվեց և ասաց. «Այստեղ բերեք նաև կապալներից, որոնք բանտումն են գտնվում»: [Կապանքներից] արձակեցին և բերին երանելիներից Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսին, սուրբ Հովսեփին և Ղևոնդ երեցին:

Երբ ատյանում խոսած բոլոր բաները հայտնեցին նրանց, Սահակ եպիսկոպոսը¹³³ պատասխան տվեց և ասաց. «Ովքեր հայտնի կերպով ուրացել են ճշմարիտ աստծուն, չգիտե՞ս թե ինչ են անում և կամ ինչ են խոսում, որովհետև

նրանց միտքը խավարած է. տերերին ծառայում են սուտ
 պատճառանքներով և ընկերների հետ էլ կեղծ ուխտ են կա-
 պում: Նրանք սատանայի դարաններ են, որովհետև հենց
 նրանց միջոցով է կատարում իր դաժան կամքը, ինչպես որ
 երևում է հենց այդ Վասակի վերաբերմամբ: Որովհետև քանի
 դեռ նա քրիստոնեության անունն էր կրում, կարծում էր, թե
 արտաքուստ ծածկում ու թաքցնում է իր ամբողջ շարությունը
 ձեւ, անգետ տերության առաջ, և իր ամբողջ նենգությունը
 քրիստոնեության մը էր ծածկում: Ուստի և դուք էլ նրան վրս-
 տահելով՝ մեծապես պատվեցիք դրան, ավելի քան արժանի
 էր: Դրա՛ն հավատացիք Վրաց երկիրը¹³⁴, հարցրեք այդ
 երկրին՝ արդյոք գո՛հ են դրանից: Դրա՛ն տվիք Սյունյաց
 իշխանությունը. իր ազգականներից լսեցե՛ք, թե ի՛նչ են
 պատմում դրա մասին: Դրան Հայոց մարզպան դարձրիք.
 այն, ինչ որ ձեր նախնիքները մեծ աշխատությամբ էին
 ձեռք բերել, դա մի տարվա մեջ կորցրեց ամբողջ երկիրը:
 Տեսա՛ր, որ երբ դրանից վերացավ աստծու պատվական
 անունը, որ կեղծությամբ էր կրում, բացեիրաց երեցավ դրա
 ամբողջ շարագործությունը: Որովհետև եթե իր աստծու մոտ
 սուտ դուրս եկավ, էլ այս մահկանացուներից որի՞ առջև
 պետք է դա արդար ճանաչվի:

«Արդ, այն ամբողջ ամբաստանությունը, որ այժմ հայտ-
 նի եղավ դրա մասին, չէ՞ որ դուք առաջուց արդեն լսել էիք.
 բայց թե ի՛նչ դիտումով ծածկեցիք, դուք ինքներդ էլ լա՛վ
 գիտեք: Ինձ այնպես է թվում, թե դա ձեզ սուտ հույսով է ու-
 րախացրել¹³⁵: Բայց ո՛չ դուք, ո՛չ դա և ո՛չ էլ ով ձեզանից
 հետո գալու է, այդ բանը չի կարող մեր մեջ տեսնել: Ուրեմն,
 վարվեցե՛ք, ինչպես կամենում եք. մեզ էլ ի՛նչ եք հարց-
 նում»։

Մեծ հազարապետը զարմացավ իր մտքում և ինքն իր մեջ
 քննում էր ատյանում ասված բոլոր խոսքերը: Որովհետև
 հասկացել էր, որ այդ մարդը իրավացի կերպով դատա-
 պարտվեց իր անարժան գործերի համեմատ. ուստի մտավ
 արքունիք և ատյանում ասված բոլոր խոսքերը հայտնեց թա-
 գավորին: Եվ երբ թագավորը լսեց և հազարապետից ստու-

գեց այդ մարդու մեղավորությունը, սաստիկ բարկացավ և խոր խոցվեց, բայց կամեցավ համբերությամբ նրան մեծ անարգանքի հասցնել: Տասներկու օր լուռ մնաց, մինչև որ ավարտվեց-պրծավ ամբաստանության հարցուփորձը:

Եվ մի նշանավոր օր հրամայեց բոլոր երևելի պատվավոր մարդկանց ընթրիքի կանչել: Կանչեցին նաև ուրացողին. և նա՝ արքունի նախկին կարգերի համաձայն՝ հագավ թագավորից ստացած պատվական հագուստը, կապեց նաև վարսակալը և գլխին դրեց ոսկեղեն խուլրը և մարգարտով ու թանկագին ակներով հյուսված կուսակուռ ոսկեծուլ կամա-րը կապեց մեջքին, գինդերը կախեց ականջներից և ման-յակը՝ պարանոցից, սամուլրի մուշտակը գցեց ուսերին և թագավորից ստացած բոլոր շքազգեստները վրան առնելով՝ գնաց արքունիք: Նա բուլորից ավելի շքեղ և երևելի էր երևում բազմության աչքին:

Իսկ Հայաստանից կամավոր կերպով եկած նախարար-ներին, որոնք անձամբ իրենց անձը փորձության էին տվել, և առաջուց տեղ հասած սրբերին բոլորին շղթայակապ էին պահում Արքունի Դռանը: Երբ նրան տեսան զարդարված ու շքեղացած և բազմաթիվ խմբով արքունիք գնալիս, իրենց մտքերում սկսեցին ծաղրել նրան և ասել. «Ո՛վ անխելք վա-ճառական, անմահ և անանց պատիվը տվիր և այդ անցա-վորը գնեցիր. և այդ էլ մոտ օրերս կորցնելու ես»:

Հասավ և նստեց ներսի դահլիճում, որ մեծամեծների ժո-ղովատեղին էր: Արդ՝ դուրս եկավ արքունի սենեկապանը, թագավորի կողմից հարցրեց նրան և ասաց. «Թագավորն [ինձ] ուղարկեց քեզ մոտ, թե՛ ումի՞ց ես ստացել այդ բոլոր պատվական շքազգեստները, ասա՛ ինձ շուտով, ո՞ր արդար ծառայություններիդ համար»: Եվ հիշեցրեց նրան ատյանում ասված այն բոլոր խոսքերը, որով դատապարտվել էր. նույն-իսկ այնպիսի բաներ էլ ասաց նրան, որ այնտեղ խոսված չէին: Որովհետև նա օրինավոր կարգով չէր ստացել Սյունյաց աշխարհի իշխանությունը, այլ նենգությամբ ու քսությամբ սպանել էր տվել իր հորեղբայր Վաղինակին և ինքը գրավել իշխանությունը ինչպես արքունիքի համար վարձատրության

տրժանի գործ կատարող¹³⁶, էլի ուրիշ շատ խոսքերով դա-
տապարտեցին նրան, և այդ բանին վկա էին բոլոր մեծա-
մեծները: Նա բոլորովին պապանձվեց, և ոչ մի ճշմարիտ
խոսք չգտնվեց նրա բերանում: Երբ երկու-երեք անգամ
կրկնեցին՝ հասկացնելով թագավորին ներսում, մահվան
վճիռ տրվեց նրա համար:

Արդ՝ դուրս եկավ դահճապետը, և շտապով մոտեցավ
բոլոր մեծամեծների առաջ, հանեց նրանից արքունիքից ստա-
ցած շքազգեստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցրեց:
Ոտներն ու ձեռները կապեցին և կնոջ նման մատակ ձի նըս-
տեցրին տարան և հանձնեցին այն զնդանը, որտեղ բոլոր
մահապարտներն էին գտնվում:

Իսկ Հայոց նախարարներն ու սուրբ եպիսկոպոսները
երեցների հետ միասին, թեպետև մեծ պատուհասի մեջ էին,
ամենևին չէին հիշում այն նեղությունները, որ անցել էին
նրանց գլխով և կամ որ սպասվում էին ապագայում էլ, այլ
զարմացել էին այն մեծ հայտնության վրա, որ աստծուց
եղավ: Մխիթարում էին միմյանց և ասում. «Քաջությամբ
պատերազմեցինք, է՛լ ավելի մեծ համբերությամբ տառնեք
չարչարանքները: Մեր սուրբ հայրերից լսել ենք, որ բոլոր
առաքինություններից գլխավորը համբերությունն է, և կա-
տարյալ աստվածպաշտությունը՝ երկնավոր իմաստությունը:
Իսկ այս բանը ոչ ոք չի կարող առանց չարչարանքի ձեռք
բերել: Իսկ երբ չարչարանքը երկարաձգվում է, այն ժամա-
նակ շատանում է նաև պարզեն ու վարձահատուցումը: Եթե
ուրեմն այդ այդպես է, աստծուց միմիայն ա՛յս խնդրենք,
որ կարողանանք բոլոր փորձություններին դիմանալ. և Տերն
ինքը կգտնի մեր փրկության հնարը»:

«Մենք լսել ենք Քրիստոսի քառասուն զինվորների դա-
տաստանը, որոնք շատ հարվածներ ու տանջանքներ կրեցին:
Նրանցից մեկը շտապեց-զնաց բաղանիք և զրկվեց պսակից.
Իսկ երեսուներեք համբերությամբ յահատակվեցին և
հասան այն ավետիքին, որ ցանկանում էին: Իսկ մեր այն
բնկերակիցը, որ առաջուց բաժանվեց մեզանից, ահա օա-
տանայի գործակիցը դարձավ: Հոգին մարմնից դեռ դուրս

չեկած՝ ընդունեց Գեհենի տանջանքների առհավատչան, որ ո՛չ միայն սրբերի համար է ողբալի, այլև բոլոր գազանաբա-
րո մարդկանց»:

Այս ասում էին և շատ արտասուք թափում կորուսյալի վրա. և միաժամանակ հոգևոր երգեր էին երգում և ասում. «Հավ է տիրոջ վրա հույս դնել, քան մարդկանց. Հավ է տի-
րոջ վրա հույս դնել, քան իշխանների. բոլոր ազգերը շրջա-
պատեցին ինձ, և տիրոջ անունով հաղթեցի նրանց»*: Քա-
ջալերում էին միմյանց և ասում. «Քանի որ այս բանը գի-
տենք, եղբայրեն՛ք, չվախենանք այս անաստված հեթանոս
ազգից, որ զայրացած ժամանակ մեղուներից շատ ավելի
վատ են, որովհետև նրանց զայրույթն էլ սատակումն է լի-
նելու իրենց անձերի համար: Իսկ մենք Տիրոջ անունը կան-
չենք և ետ մղենք բոլորին»:

Իսկ ուրացող Վանակը նայում էր սուրբ կապվածների
միաբանությունը, որոնք մեծ ուրախությամբ ընդունում էին
շարժարանքները և ավելի զվարթ ու պայծառ էին երևում,
ինչպես և առաջ արքունիքում. նայում և կարոտում էր, բայց
ոչ ոք նրան չխառնեց նրանց հետ, այլ առանձին էին պահում
միևնույն կապանքներով: Եվ օր-օրի վրա բերում, ինչպես գեշ
զցում էին մեծ հրապարակը, նախատում ու ծաղրում էին և
ամբողջ բանակի առաջ խաղք ու խայտառակ անում նրան:
Կողոպտեցին-խլեցին ինչ որ հետն ուներ և ոչինչ չթողին.
այնպիսի խայտառակ աղքատության մեջ զցեցին, որ նրա
ծառանքները մինչև իսկ հաց էին մուրում և բերում նրան: Եվ
երկրի հարկերի այնպիսի ծանր պարտք դրին նրա տան վրա,
որ նույնիսկ հայրերի ու պապերի և իր ունեցվածքն ու կա-
նանց զարդերն էլ վրան դրեց, տվեց ու տուժեց, բայց չկա-
րողացավ արքունի պարտքը վճարել: Այն տեղը հասցրին, որ
նույնիսկ հարցնում էր՝ «Մեր նախնիքների գերեզմաններում
արդյոք որևէ գանձ մնացե՞լ է»: Եվ եթե գտներ, կհաներ և
տուգանք կտար իրեն և ընտանիքի համար. ինչպես որ շատ
մարդիկ էլ տույժի փոխարեն [գերի] գնացին¹³⁷:

* Սաղմ. ճԺԷ 8—10.

Նվ երբ այսպես ամեն կողմից հարվածներ կրեց ու տկարացավ, հենց այնտեղ կապանքների մեջ դժնդակ ցավների մեջ ընկավ: Նրա փորը եփ եկավ, նրա ծոցը ճզմվեց ու տրորվեց, և նրա թանձրամսությունը հալվեց-քամվեց: Որդերը եռացին նրա աչքերի միջից և ցած թափվեցին քթածակերից: Նրա ականջները ծանրացան, և սաստիկ ծակծկվեցին նրա շրթունքները: Նրա բազուկների շիկերը քայքայվեցին և ոտների կրունկները դեպի ետ ծռվեցին: Մահվան հոտ փչեց նրանից և նրա ձեռնասուն ծառաները փախան նրանից: Մի-միայն լեզուն կենդանի մնաց նրա բերանում, բայց խոստովանություն չերևաց նրա շրթունքների վրա: Ճաշակեց հեղձամղձուկ մահը և անհուն դառնությամբ դժոխք իշավ: Նրան անարգեցին իր բոլոր սիրելիները, իսկ բոլոր թշնամիները լկշտացան նրան հասած այդ սաստիկ հարվածներից:

Նվ նա, որ հանցագործությամբ ուզում էր Հայոց աշխարհի վրա թագավոր լինել, նրա գերեզմանի տեղն էլ չգտնվեց. որովհետև մեռավ ինչպես շուն և քարշ տրվեց ինչպես էշ:

Նրա անունը չհիշվեց սրբերի շարքում, և նա չհիշատակվեց եկեղեցում սուրբ սեղանի առաջ: Ոչ մի շարիք չթողեց, որ չգործեր իր կյանքում, և մեծամեծ շարիքներից ոչ մեկն էլ չմնաց, որ նրա գլխով շանցներ մահվան ժամանակ:

Այս հիշատակարանը գրվեց նրա մասին՝ նրա հանցանքները կշտամբելու և նրան մեղադրելու համար, որպեսզի ամեն մարդ, որ լսի և իմանա այս բանը, նզովք կարդա նրա հետևից և նրա գործերին ցանկացող չլինի:

ԴԱՐՉՅԱԼ ՆՈՒՅՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ ԶԱՐԶԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդ, նույն թագավորի իշխանության տասնևվեցերորդ տարում¹³⁸ նորից մեծ բարկությանը վեր-կացավ գնաց Քուշանների աշխարհը պատերազմելու։ Եվ գնալով Վրկանից¹³⁹, անցավ Ապար աշխարհը, հրամայեց նախարարներին ու քահանաներին նույն կապանքներով պահել Նյուշապուհ¹⁴⁰ քաղաքի դղյակում։ Իսկ երանելի կապյալներից երկուսին իրեն հետ տարավ։ Որտեղից որ անցնում էր, սարսափ էր տարածում բոլոր քրիստոնյաների վրա։

Երբ այդ տեսնում էր Բել անունով մի հոն, որ խայլանդուրների երկրի թագավորների ցեղից էր, և գաղտնի կերպով հակված էր քրիստոնյաների կողմը և սիրով ու հոժարությամբ սովորում էր նրանցից ճշմարտությունը, և իր կամքով հնազանդվել էր թագավորի իշխանությանը, անշափ դառնալով էր իր սրտում, երբ տեսնում էր սրբերին շարշարվելիս, եվ երբ էլ ուրիշ ոչ մի օգնություն չկարողացավ անել, փախավ-գնաց Քուշանների թագավորի մոտ։ Գնաց և պատմեց երանայն բոլոր շարշարանքները, որ թագավորը բերեց Հայոց աշխարհի գլխին։ Երանեկացրեց նրան Նաև, որ հոնաց պահակը քանդված է։ Հայտնեց նաև, թե երկպառակություն կա զորքի մեջ, թե շատ ազգեր արգեն հեռացել են թագավո-

րի բարեկամութիւնից. հասկացրեց նրան նաև, թե Արշակ
աշխարհը ևս տրտնջում է:

Այս որ լսեց Քուշանների թագավորը, ամենևին կասկած
չտարավ այդ մարդու վրա և իր մտքում էլ նրան լրտես չհա-
մարեց: Որովհետև մի քիչ առաջ նա լսել էր [այդ բաները],
դարձյալ երբ Բելից այն էլ ստուգեց, թե վեր է կացել գալիս
է Քուշանների աշխարհի վրա, շտապեց շուտով զորք ժողո-
վեց, գունդ կազմեց, որպեսզի հզոր զորութեամբ դուրս գա
նրա դեմ: Եվ թեպետ դեմուդեմ պատերազմել չէր կարող
նրա դեմ, բայց զորամասերի թւերի վերջապահների վրա
հարձակվելով՝ մեծ հարվածներ էր հասցնում արքունի զորքե-
րին: Եվ այնպես նեղեց ու շփոթեցրեց նրանց, որ սակավա-
թիվ զորքով ձախորդութեան մեջ գցելով նրանց՝ ետ դարձ-
րեց և ասպատակով հետևից ընկած՝ ավերեց արքունի
բազմաթիվ գավառներ, իսկ ինքն այնտեղից ողջ-առողջ վե-
րադարձավ իր երկիրը:

Երբ թագավորը տեսավ, որ անարգանքով ու խայտառա-
կութեամբ եմ վերադարձել այս պատերազմից, մի քիչ իջավ
հպարտութիւնից և հասկացավ, որ այդ բոլոր չարիքներն
առաջացան զորքերի երկպառակութիւնից: Եվ մեծ սրտնեղու-
թիւնից չգիտեր, թե ո՛ւմ վրա թափի այն դառն թույնը: Իսկ
մեծ հազարապետը սաստիկ երկյուղի մեջ էր, որովհետև ինքն
էր այն բոլոր չարիքների պատճառը, որ գործվեցին:

Սկսեց խոսք դնել մոգպետի և մոգերի բերանը, որոնք
ներկայանալով թագավորին՝ ասացին նրան. «Քա՛ջ թագա-
վոր, մենք մեր կրոնից արդեն գիտենք, որ մարդկանցից ոչ
ոք չի կարող կանգնել քո մեծ զորութեան դեմ. բայց աստ-
վածները մեզ վրա բարկացել են քրիստոնյաների պատճա-
ռով, որոնք մեր կրոնին դեմ են, որովհետև մինչև այսօր
նրանց կենդանի ես պահել»: Եվ հիշեցնում էին նրան նաև,
թե ինչպես նրանք բանտում անիծում էին քեզ: Ուրիշ շատ
հայհոյութիւններ էլ էին խոսում այն սրբերի մասին և ամեն
որ աշխատում էին աչքից գցել տալ և թագավորի միտքը
դողդուղ գայրացնում էին, մինչև որ շտապեց շուտով թափել
այն անմեղների արյունը:

Հրաման տվեց այն երկուսի մասին, որ այնտեղ բանակում իրեն մոտ էին — Սամվելի և Աբրահամի մասին — որպեսզի գաղտնի կորցնեն նրանց: Իսկ ովքեր քաղաքի զղյակում էին, բանակից տասնևհինգ օթևանի շափ հեռու էին: Հրամայեց համբարակապետին, որի անունը 'Իենշապուհ էր, որ իրենից առաջ գնա այն քաղաքը, ուր գտնվում էին Տիրոջ սուրբ քահանաները և իրավունք ունենա շարաշար տանջանքներով դատել և հարցուփորձ անել նրանց, և սրով սպանել:

Բայց դեռ առաջ՝ Թագավորի հրամանից շատ ավելի էր շարշարել նրանց այն մոգպետը, որին հանձնված էին նրանք. որովհետև նա Ապար աշխարհի դենպետ իշխանն էր և ավելի ջերմեռանդ էր մոգություն մեջ. նաև շատ գիտուններից ավելի տեղյակ էր զրադաշտական կրոնին: Այլև, որ մեծ պարծանք էին համարում իրենց մոլորության կարգի համեմատ, Համակդեն¹⁴¹ անուն էին տալիս նրան. գիտեր նաև Ամպարտաշը¹⁴², սովորել էր նաև Բոզպայիտը¹⁴³, Ժանոթ էր նաև Պահլավիկին ու Պարսկադենին¹⁴⁴: Որովհետև այս հինգ կեղտերն են, որոնց մեջ բովանդակված է մոգության ամբողջ կրոնը. բայց բացի սրանցից՝ մի ուրիշ վեցերորդն էլ կա, որին Պետմոգ¹⁴⁵ են կոչում:

Ինքն իր մեջ կարծում էր, թե ամբողջ գիտությամբ ճոխացած է. երանելիների վրա այնպես էր նայում, թե նրանք տղիտության պատճառով մոլորված են մեր մեծ գիտությունից: Մտքում մի սնոտի հույս դրեց՝ անդադար շարշարել նրանց, որպեսզի մարմնի նեղություններին չդիմանալով՝ թերևս նրանցից որևէ աղաչական խոսք լսեմ: Այս պատճառով էլ քահանաներին զատեց ու բաժանեց նախարարներից և հեռացրեց նրանցից, և զցեց մի խոնավ ու խալար ներքնատուն: Եվ պատվիրեց վեց մարդուն պահպանել երկու գարիհաց տալ և դորակ ու կես ջուր, և ամենևին ոչ ոքի չէր թողնում մոտենալ բանտի դռներին:

Եվ երբ քառասուն օր սրանով տանջում էր նրանց և նրանցից թուլության խոսք չլսեց, ուրիշ բան անցավ մտքով, չլինի թե իր ծառաներից մեկը գաղտնի բան ստացած լինի

ներանցից և ծածուկ կերակուր լինի տանելիս նրանց: Ինքը գնաց, կնքեց բանտի երդիկն ու դուռը, և նշանակված պարենը իր հավատարիմ մարդկանց ձեռքով էր հասցնում նրանց. այս բանն արեց տասնհինգ օր:

Իայց և այնպես երանելիներն ամենեկին իրարանցման ու տուգնապի մեջ չընկան, այլ մեծ համբերությամբ կրում էին շարշարանքները և անդադար սաղմոսներ երգելով՝ կատարում էին ամենօրյա պաշտամունքը. և աղոթքը վերջացնելուց հետո զվարթ հոգով գոհանալով՝ մի քիչ պառկում-հանգրստանում էին չոր գետնի վրա:

Իսկ կալանավորվածների վրա նշանակված պահապանները սաստիկ զարմացել էին նրանց չհիվանդանալու և առողջություն վրա, երբ լսում էին նրանց ձայների անդադար հնչումը: Այդ պատճառով ծածուկ պատմեցին մոգպետին և ասացին. «Այդ մարդիկ առանց մեծ զորության չեն. որովհետև եթե պղնձի մարմիններ էլ ունենային նրանք, այնտեղի խոնավությունից արդեն քայքայված պիտի լինեին: Շատ ժամանակ է, որ այս բանտի պահպանությունը մեզ է հաճնված. չենք հիշում, որ կապվածներից որևէ մեկը մի ամիս ժամասուկ ապրած լինի այդ տան մեջ: Արդ՝ մենք ասում ենք քեզ. եթե նրանց վերաբերմամբ մահվան հրաման ես ստացել և կսպանես, դու գիտես. իսկ եթե ոչ՝ քեզ հաճնարարված է պահել նրանց և ոչ թե պատժել, ապա կալանավորները սաստիկ վտանգի մեջ են: Մենք ինքներս էլ ահուգողի մեջ ենք և խիստ վախենում ենք, երբ տեսնում ենք այնպիսի անտանելի նեղությունները»:

Երբ այս լսեց մոգպետը, կեսգիշերին ինքը վերկացավ, գնաց բանտի երդիկը: Եվ գիշերային մթության մեջ ներս նայելով այն միջոցին, երբ նրանք պաշտամունքից հանգչում էին, տեսավ, որ յուրաքանչյուր կապվածի անձը բորբոքվում էր անշեջ վառված կանթեղի նման: Մեծ սարսափի մեջ ընկալվել և ասում էր իր մտքում. «Ի՞նչ է այս մեծ հրաշքը. ուրիմն մեր աստվածները եկել-իջել են այս բանտը, և նրանց փառավորությունն է վառված-բորբոքվում: Եվ եթե նրանք սրանց շմոռենան, անկարելի է, որ սոսկական մարդը այսպիսի

պայծառ լույսով լուսավորվի: Ես այսպես էի լսել այս կրոնի մասին, թե սաստիկ հիմարության պատճառով մոլորված են և սուտ կերպարանքներ են ընդունում տգետ մարդկանց աշքում. գուցե այս տեսիլն էլ այդպիսի մի բան էր, որ երեվաց ինձ»:

Էլ չէր կարողանում առհասարակ հասկանալ այդ տեսիլը: Մինչդեռ այսպիսի մտածմունքի մեջ էր, սրբերը Նորից ամեն մեկն իր գետնանկողնից վեր կացավ և սկսեցին սովորական պաշտամունքը: Այն ժամանակ մոգպետն ստուգեց և իմացավ, որ իրեն երեցածը մի խառնափնթոր տեսիլ չէր, այլ հենց նրանց անձերից էր բխում լուսավորությունը: Այն ժամանակ նորից սարսափեց և ասաց. «Կալանավորներից ո՞ւմ վրա է տեսնվել այսպիսի հայտնություն. ես ոչ մեկն էլ չգիտեմ և ո՛չ էլ լսել եմ նախնիքներից»: Եվ որովհետև չափազանց հուզվեց այն մեծ հրաշքից, ուստի ամբողջ մարմնով դողում էր և մինչև առավոտ թմրած ու կիսամեռ մնաց [բանտի] կտուրի վրա և լույսը բացվելու ժամանակ ինչպես մի երկար ժամանակվա հիվանդ վեր կացավ-գնաց իր բնակարանը, բայց իր տեսածը ամենևին չհամարձակվեց պատմել որևէ մեկին:

Իր մոտ կանչեց պահապաններին և ասաց Նրանց. «Գնացեք. կապվածներին տեղափոխեցեք մի ավելի չոր վերնատուն, և այնտեղ նրանց զգուշությամբ պահեցեք, ինչպես որ ասացիք»: Այն դահիճներից մեկը, երբ լսեց մոգպետի հրամանը, շտապեց գնաց՝ իբրև մի մեծ ավետիս տալու նրանց. «Հրամայեց, ասում է, որ դուք տեղափոխվեք մի ավելի չոր վերնատուն. դե՛հ, շուտ եկեք և մի՛ ուշանաք. որովհետև մենք էլ պաղատեցինք՝ ձեզ տառապանքներից [ազատելու] համար»:

Իսկ սուրբ Հովսեփն սկսեց մեղմաբար խոսել դահճի հետ և ասաց. «Գնա՛ և ասա՛ ձեր անխելք առաջնորդին. դու չե՞ս լսել մեր Տիրոջ ապագա գալստյան մասին և կամ այն հրաշակերտ շինվածքների մասին, որոնք սկզբից պատրաստ պահված են մեզ համար. այդ պատճառով էլ հեշտությամբ ենք դիմանում այս մեծ նեղությանը այն հույսի սիրո հա-

մար, որ տեսնում ենք: Դու լավ արիր, որ խղճացիր [մեր] այս մարմնավոր նեղության համար. բայց մենք ամենեին չենք ձանձրացել իբրև մի անասաված մարդ, որի մտքում ոչ մի այլ հույս չկա, քան այն, ինչ որ երևում է: Բայց մենք մէր Քրիստոսի սիրո համար շատ ուրախ ենք այս բանի վրա. և այս նույնիսկ կատարյալ պարզե ենք համարում, որպեսզի այս ժամանակավոր վշտերի շնորհիվ անժամանակ երանությունները ժառանգենք:

«Եթե շինվածքների ցանկացող լինեինք, երկնքում առանց մարմնավոր ձեռագործի շինվածքներ ունենք, որոնց մոտ ձեր արքայական պալատները [բան] չին երևա: Նույնպես էլ զգեստների, փառքի և անախտ կերակուրների վերաբերմամբ. այս բանը եթե մեկը կամենա ձեզ ասել, ձեր տկարամտությունը չի կարողանա լսել. որովհետև վաղեմի կուրուքյունից չէր տեսնում և չէր լսում ու չէք հասկանում, այդ պատճառով էլ մեզ պատժում եք զուր ու անիրավ և անողորմ՝ առանց հանցանքի: Բայց մեր թագավորն առատաձեռն է և բարերար, և նրա արքայության դուռը բաց է. եթե մեկը կամենա դիմել այնտեղ, թող համարձակ դիմի. դեպի ապաշխարություն դարձողներից և ոչ մեկին երբեք չար աչքով չի նայում:

«Բայց այն դուրուքյունների համար, որ դու հրամայեցիր տալ մեզ, մենք մեր աշխարհում հնարավորություն ունենք քո թագավորի ձեռքը չընկնելու, ինչպես և ուրիշները. որոնք ազատվեցին այսպիսի փորձանքներից. բայց ինչպես որ հոժարակամ եկանք, կարծես գիտենալով այս վիշտն ու վտանգները, և բոլորովին չվախեցանք այսպիսի նեղություններից, այդպես էլ կամենում ենք, որ է՛լ ավելի ծանրացնես դրանք մեզ վրա, մինչև որ քո չար կամքը հագնեա մեր վերաբերմամբ: Որովհետև եթե մեր աստվածը, որ երկնքի ու երկրի և բոլոր երևացող ու աներևույթ բաների արարիչն է, իր բարերարության ու սիրո պատճառով խոնարհվեց-իջավ մարդկային ազգի մոտ և չարչարելի մարմին հագավ, ամեն տեւակ առաքինություն կատարեց և ավարտեց նախախնամության բոլոր գործերը, մատնվեց խաչահանների ձեռքը, մահով մեռավ ու գերեզմանի մեջ դրվեց, և իր աստվածու-

թյան զորությամբ հարություն առնելով երևաց իր աշակերտներին և ուրիշ շատերին, և վերացավ երկինք իր հոր մոտ, և նստեց հայրենի աթոռի աջ կողմը և մեզ երկնավոր զորություն շնորհեց, որպեսզի նրա անմահության համաձայն՝ Քննք էլ մեր մահկանացու մարմնով կարողանանք չորչարակից լինել նրա անմահ մեծությանը. և նա մեր մահն այլևս թահկանացու մահ չի համարում, այլ իբրև անմահների՝ հատուցանում է մեզ մեր աշխատությունների վարձը,— արդ՝ մենք փոքր բան ենք համարում մեր այս չարչարանքները այն սիրո փոխարեն, որ նա ցույց տվեց մարդկային ազգին»:

Երբ մոգպետն այս բոլոր խոսքերը լսեց դահճապետից, հուզվեց, նրա միտքը պղտորվեց, և քունը նրա աչքերից փախավ շատ գիշերներ: Իսկ մի օր երեկոյան պահին վեր կացավ, դնալ նրանց մոտ միայնակ ու մնջիկ և սպասավորներից ոչ ոքի հետը չվերցրեց: Եվ երբ հասավ տան դռանը, մի ծակով ներս նայեց և տեսավ էլի առաջին տեսիլքի նման. բայց նրանք անդորր քնած էին: Մեղմորեն կանչեց եպիսկոպոսին անունով, որովհետև նա լավ գիտեր պարսկերեն: Նա դուրս եկավ և հարցրեց. «Ո՞վ ես դու»:— «Ես հենց ինքն եմ, ասաց, ուզում եմ ներս մտնել և ձեզ տեսնել»:

Եվ երբ մտավ սրբերի մեջ, նշանն այլևս չերևաց նրան, և պատմեց նրանց, թե ինչպես իրեն երկու անգամ հրաշք երեվաց: Ղևոնդ երեցը պատասխան տվեց և ասաց. «Աստված, որ ասաց, թե խավարի մեջ թող լույս ծագի, որ և ծագեց և իմաստությամբ լուսավորեց աներևույթ արարածներին, նույն զորությունն այսօր էլ ծագեց քո խավարած մտքի մեջ, և քո կուրացած հոգու աչքերը բացվեցին, և տեսար աստծու շնորհքի անշեշ լույսը. շտապի՛ր, մի՛ ծուլանար. գուցե նորից կուրանալով՝ խավարի մեջ խարխափես»:

Եվ երբ այս ասաց, բոլորը ոտքի կանգնեցին, ասելով քառասուներկուերորդ սաղմոսից. «Ուղարկի՛ր, Տե՛ր, քո լույսն ու քո ճշմարտությունը, որ նրանք առաջնորդեն ու տանեն մեզ սուրբ լեռը և քո հարկերը»*: Իսկապես որ, Տե՛ր,

* Սաղմ. եմ 3.

ճշմարտությամբ առաջնորդեցիր այս մոլորվածին և բերիր դեպի քո անանցանելի ուրախությունը և անմերժելի հանգիստը: Ահա՛ այս օրը նման է քո սուրբ շարչարանքներին. ինչպես որ մահապարտ ավազակին փրկեցիր երկրորդ մահից և նրանով բաց արիր Ադենի¹⁴⁶ կողպած դուռը, այնպես էլ գտար նաև այս կորուսյալին. սա, որ շատերի մահվան պատճառ էր, այժմ սրան դարձրիր կյանքի պատճառ մեզ և իր անձի համար: Շնորհակալ ենք քեզանից, աստված, շնորհակալ ենք և ձայնակցում ենք սուրբ մարգարեին. «Ո՛չ թե մեզ, Տե՛ր, ո՛չ թե մեզ, այլ քո անվանը փառք տուր՝ քո ողորմության և ճշմարտության համար. որպեսզի հեթանոսների մեջ երբեք չասեն, թե տ՛ւր է նրանց աստվածը. ինչպես որ այսօր էլ հայտնի եղավ քո մեծ զորությունը այս անսանձ խավարասեր ազգի մեջ»^{*}:

Իսկ նա, որ ձրի գտավ աստծու տված շնորհները, նա էլ սկսեց ինքն իրեն ասել. «Տերն է իմ լույսն ու կյանքը, ես ումի՛ց պիտի վախենամ. Տերն է իմ կյանքի ապավենը, ես ումի՛ց պիտի դողամ»^{**}: Որովհետև ստույգ գիտեմ, որ այսուհետև իմ թշնամիները բազմաթիվ են և ուզում են մոտենալ ու ուտել իմ մարմինը. բայց դու, բոլորի Տե՛ր, եկար բոլորին կյանք տալու համար, որպեսզի ետ դառնան և ապրեն քո մարդասիրության առաջ: Ինձ մի՛ ջոկիր այս սուրբ գառներից, որոնց խառնվեցի, որպեսզի քո փարախից դուրս գալիս շար գազանը նորից չպատառոտի ինձ: Տե՛ր, մի՛ նայիր իմ բազմամյա ամբարշտություններին, որպեսզի ճշմարիտ կյանքիցդ շփոթվեմ և կրկին անգամ շատերին կորստյաճանապարհը սովորեցնեմ, այլ որոնց մահվան պատճառ եղա, նրանց համար էլ կյանքի պատճառ դառնամ: Սատանան, որ ինձնով խրոխտացած պարծենում էր այս բազմաթիվ կորուստյան մատնվածների մեջ, թող ինձնով զլխիկոր ամաչի իր աշակերտների մեջ»:

Այս ասելուց հետո հենց նրան էլ թույլ տվին աղոթքը

* Սաղմ. ՃԺԵ 1 հմտ Սաղմ. 2Ը 9—10 և Հովել Բ 17.

** Սաղմ. ԻՁ 1.

ավարտել, և նրա հետ միասին հանգստացան միևնույն երրորդ պահը, և այդպես խաղաղ քնի մեջ մնացին բոլորը մինչև առավոտյան ժամը:

Իսկ նա ոտքերի վրա կանգնած՝ չքնեց, այլ ձեռքները վերև բարձրացրած՝ աղոթում էր: Եվ միևնույն աչքերը երդիկին սևեռած նայում էր երկինք, հանկարծ տունը լույսով լցվեց. և նրան մի լուսեղեն սանդուղք երևաց, որ դրված էր երկրից մինչև երկինք. և խումբ-խումբ զորքեր վեր էին բարձրանում. և բոլորի տեսքը նոր էր ու չքնաղ, ահավոր ու սքանչելի, ինչպես հրեշտակների տեսքը: Տեսած բոլոր խմբերի թիվն ու համարն էլ մտքում ունեւր. կար, որ հազար էր, կար, որ երեսուներեք էր, կար, որ երկու հարյուր և տասներեք էր: Եվ այնքան շատ մոտեցավ, որ մինչև անգամ ճանաչեց նրանցից երեքին՝ Վարդանին, Արտակին և Խորենին: Նրանք իրենց ձեռքերին ինն պսակ ունեին. միմյանց հետ խոսում էին և ասում. «Ահա եկավ-հասավ ժամանակը, որ սրանք էլ խառնվեն մեր խմբին, որովհետև մենք էլ հենց սրանց էինք սպասում և սրանց համար ենք բերել առհավատշյա նվերը. իսկ որին չէինք էլ սպասում, եկավ-երևցավ և խառնվեց, և դարձավ ինչպես Քրիստոսի զինվորներից մեկը»:

Այս չքնաղ տեսիլը երեք անգամ երևաց երանելի մարդուն: Քնից զարթնեցրեց սրբերին և ամբողջ տեսիլը կարգով պատմեց նրանց:

Իսկ նրանք վեր կացան, աղոթքի կանգնեցին և ասում էին. «Տե՛ր, տեր մեր, ի՞նչ սքանչելի է քո ամուսնը ամբողջ երկրի վրա. քո մեծ վայելչությունը բարձրացավ երկնքից էլ վեր. ծծկեր մանուկների բերանից օրհնություն հաստատեցիր, որ ոչնչանա թշնամին ու հակառակորդը»*: Որովհետև սրանից հետո այլևս չպետք է ասել՝ «Կտեսնեմ երկինքը, որ քո մատների գործն է»**, այլ թե՛ քեզ կտեսնեմ երկնքի ու երկրի տեր. ինչպես որ այսօր իսկ երևացիր քո սուրբ զորականների միջոցով այս հեռավոր օտարին, որ իր կյանքի ակնկալությունից ձեռք էր քաշել:

* Սաղմ. Ը 2—3.

** Սաղմ. Ը 4.

«Ահա դու, Տե՛ր, քո ողորմությամբ պսակեցիր սիրելի-
ներդ, և քո գթասրտությամբ ելար այս կորածին փնտրելու,
դարձրիր և խառնեցիր քո սրբերի դասին: Սա ո՛չ միայն
երկինքը տեսավ, որ քո մատների գործն է, այլ տեսավ եր-
կինքն ու նրա բնակիչներին, և մինչդեռ այս երկրի վրա է,
խառնվեց քո բյուրավոր հրեշտակների գնդերին: Տեսավ նաև
նահատակված արդարների հոգիները, տեսավ նաև աներևույթ
պատրաստությունների փառքի նմանությունը, տեսավ նրանց
ձեռքին նաև անկասկածելի գրավականը¹⁴⁷, որ պատրաստ-
ված պահվում է ճարտարապետի ձեռքում: Երանի՜ սրան այս
սուրբ տեսիլքի համար, և երանի՜ է մեզ, որ սա մոտեցավ
մեզ. որովհետև սրա միջոցով հաստատապես իմացանք, թե
քանի որ սրան այսպիսի սքանչելիքներ են հայտնվում, քո
անսպառ բարություններից սա մեծ բաժին ընդունեց: Քո
պարգևներն անսպառ են, Տե՛ր, և առանց խնդրելու տալիս
ես՝ ում կամենում ես՝ քո հորդաբուխ և աննախանձ առատու-
թյամբ: Եվ քանի որ շխնդրողներին էլ չես մերժում այն, բա՛ց
մեզ, Տե՛ր, քո ողորմության դուռը, որ մեր մանկությունից
քո սրբերի բարեմասնության ցանկացող ենք եղել: Քո այս
նորագույն ձեռակերտին բարեխոս ենք դարձնում մեր անձե-
րի համար. մեր հավատի նավը թող շրնկղմվի մեղքերի ալե-
կոծված ծովի մեջ»:

Եվ այսպես երկար աղոթք անելով՝ հորդ և առատ արտա-
սուր էին թափում իրենց անձերի համար: Գթություն էին
հայցում բարերարից, որ լսելի լինի նրանց պաղատանքների
ձայնը և հաստատուն մնան իրենց վիշտ ու նեղությունների
մեջ, որպեսզի շրկվեն այն ցանկալի պսակներից, որ ոմնեին
սրբերն իրենց ձեռքին, ինչպես և ազդարարվեց նրանց սուրբ
հոգու կողմից, որովհետև մոտեցել էր նրանց կանչվելու ժա-
մանակը, որ գնան և աներկյուղ հանգստանան այն կասկա-
ծելի ակնկալությունից, որին դիմանում էին մեծ տառապանք-
ներով, որպեսզի փոքրիկ առհավատչայով հասնեն երկնա-
վոր մեծությունը, որին ցանկացող էին ի վաղուց հետո:

Եվ որովհետև հենց ինքը մոգպետը այն աշխարհի իշ-
խանն էր, և նրան էին հանձնված այն քաղաքի կալանավոր-

ներք, ուստի և առավոտյան համարձակ կերպով հանեց-տա-
րավ կալանավորներին իր ապարանքը: Լվաց ու սրբեց նրանց
բանտի աղտեղություններից, վերցնում էր սրբերի լվացաջու-
րը և ածում իր մարմնի վրա: Իր տան մեջ ավազան սարքեց
և նրանցից սուրբ մկրտություն ընդունեց, հաղորդվեց մեր
տեղ Հիսուս Քրիստոսի կենդանարար մարմնին և քավիչ ար-
յանը: Բարձր ձայնով աղաղակում էր և ասում. «Այս մկր-
տությունը թող իմ մեղքերի լվացումն լինի ինձ համար, և
սուրբ հոգով վերստին ծնունդ ու նորոգություն, և անմահ
խորհրդի ճաշակումը երկնավոր որդեգրության ժառանգ
դարձնի ինձ»: Նրանց առջև մարմնավոր կերակրի սեղան էլ
բաց արեց, և նրանց մխիթարության բաժակ մատուցեց, և
նրանց հետ միացավ օրհնված հացն [ուտելուն]:

Բայց թեպետև ինքը հասավ երկնավոր բարիքներին և
երկյուղ չունեւ մարդկային հարվածներից, սակայն սաստիկ
կասկածի մեջ էր հարազատների վերաբերմամբ, որ չլինի, թե
ժատնվեն իբրև արքունի գործերի մեջ վնասակար մարդիկ:
Այդ պատճառով գիշերով ծածուկ կանչեց նաև այն նախա-
րարներին, որոնք կալանավորված պահվում էին նույն քա-
ղաքում, և մեծամեծ ծախսեր արեց: Եվ բոլորը մեծ ուրախու-
թյան մեջ էին այն նոր հրաշքների համար, որ երևաց նրանց:
Ամենևին չէին հիշում, թե որևէ նեղություններ էին անցել
իրենց գլխով:

Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերը մտները բերին
մի երեցի¹⁴⁸, որ նրանց հետ միասին սուրբ կապանքների մեջ
էր. որովհետև նա շինական մարդկանց մեջ էր ապրել և
ավելի տգետ էր սուրբ գրքի մխիթարության կողմից: Նրան
հրամայեցին նստել սեղանի գլխին. պատասխան տվեց
նրանելին և ասաց. «Այդ ի՞նչ բան է, որ դուք գործում եք,
և կամ ինչո՞ւ եք ինձնից թաքցնում ձեր գաղտնի խորհուրդ-
ները: Ես ձեր կրտսերներից էլ ավելի նվաստ եմ և ձեր աշա-
կերտներից փոքրներից էլ ավելի տգետ. ինչպե՞ս կարող եմ
դիմանալ այդ բանին: Հենց այս էլ ինձ համար մեծ բան է,
որ այսօր հաղորդակից եմ ձեր սուրբ կապանքներին: Եթե
ինձ արժանի եք համարում ձեր սեղանին, ամեն մեկդ ձեր

տեղը բռնեցեք սեղանի շուրջը և ինձ էլ հրամայեցեք իմ տեղը նստել»։ Եվ սուրբ եպիսկոպոսը մյուս բոլոր սրբերի հետ միարան հարկադրեցին և բոլորից վերև բազմեցրին նրան։

Եվ երբ բոլորը բազմեցին սեղանի շուրջը և ուրախ-զվարթ ճաշակեցին կերակուրը, ոտքի կանգնեց սուրբ Հովսեփը և սկսեց ուրախության աղոթք մատուցանել և ասել այսպես.

«Բոլորդ էլ ուրախ եղեք Քրիստոսով. որովհետև վաղն այս ժամին արդեն մոռացած կլինե՞ք այն բոլոր նեղություններն ու շարժարանքները, որ կրեցի՞նք, եվ մեր այս փոթորիկ աշխատության փոխարեն բազմապատիկ հանգիստ ենք ընդունելու և այս բանտի խավարային զնդանի փոխարեն մշտնելու ենք երկնքի լուսավոր քաղաքը, որպիսի քաղաքի քաղաքապետը ինքը Քրիստոսն է, այն ասպարեզի հանդիսապետը, որի մեջ նախ ինքն առաքինացավ՝ հաղթության նշանն առնելով։ Եվ այսօր նույն Տերն է, որ հաջողում է մեր գործը՝ նույն նշանն ընդունելով մեր անձերի փրկության և մեծափառ սուրբ եկեղեցու պարծանքի համար։ Եվ ինչպես որ դուք այս եղբորը տեսաք մեր սեղանի զխի՛ն, այնպես էլ վաղը ամենից առաջ սա է ընդունելու պսակն իր նահատակության միջոցով։ Որովհետև ահավասիկ եկել-հասել և մոտեցել է մեզ մեր կյանքի թշնամին և Քրիստոսի ծառաներիս սուրբ շարժարանքները պսակողը»։

Երբ այս ասաց, քաջալերման խոսքեր լսեց նրանից¹⁴⁹, որով բոլորն էլ շատ մխիթարվեցին։

Նա ասաց. «Ձեր սուրբ աղոթքներով թո՛ղ այդպես անի ինձ քրիստոս և քո ասածի նման կատարի իմ կյանքի վախճանն այս աշխարհից։ Եվ ահա քո ասելուն պես՝ ազդում եղավ հոգուս, և ես հիշեցի Քրիստոսի մարդասիրությունը, որի այս աշխարհը գալն էլ հենց մեր մեղքերի համար եղավ։ Թո՛ղ գթա ինձ, ինչպես ավազակին խաշվելու ժամանակ. ինչպես որ նրանով փակված դրախտի դռները բաց արեց, և առաջացավ կարապետ եղավ նրանց համար, ովքեր նույն տեղն էին վերադառնալու ուրախության համար, թո՛ղ Տեր

Հիսուս Քրիստոսն այսօր ինձ էլ ձեր մեծաշուք գնդին սպասավոր դարձնի:

«Ահա մի ապաշխարող մեղավորի համար հրեշտակների ուրախությունն անվերջ է լինում երկնքում, որովհետև հենց գիտեն իրենց տիրոջ կամքը: Որովհետև նա եկավ փնտրելու մի կորած ոչխար, այդ պատճառով էլ նրանք խնդակցում են մի ապաշխարհողի համար: Թերևս հենց ինձ համար էր եկել Հայոց մեծ զորավարն իր բազմաթիվ սուրբ ընկերակիցներով. պսակը ձե՛զ համար էր բերել, իսկ ուրախության ավետիսը առհասարակ բոլորին էր տալիս: Եվ ավելի ևս զարմացել էին ինձ վրա, որովհետև իրենց կենդանի եղած ժամանակ ինձ չէին ճանաչում, ահա իրենց սուրբ մահվան ժամանակ կամենում են, որ ես էլ բաժին ընդունեմ երանելիների հետ:

«Աղաչում եմ ձեզ, ի՛մ տերեր ու հայրեր, աղոթք արեք անարժանիս համար, որպեսզի արժանի լինիմ հասնելու այն մեծ ավետիքին, որ ձեր անսուտ բերանով ասվեց, որպեսզի ես լսեմ: Այժմ շտապում եմ տեսնելու այն օրը, և այդ օրվա մեջ այն ժամը, որ եկել-հասել է մեզ վրա:

«Ե՛րբ պիտի լինի, որ դուրս գամ այս թանձր ու դանդաղ ձանձրալի մարմնիցս. ե՛րբ պիտի լինի, որ տեսնեմ քեզ, Տեր Հիսուս: Ե՛րբ պիտի լինի, որ մահից չվախենամ, ե՛րբ պիտի լինի, որ իմ տգիտությունը կատարյալ գիտության հասնի: Օգնի՛ր ինձ, Տեր, օգնիր ինձ և ամենազոր աջդ մեկնի՛ր օգնելու համար. որպեսզի իմ խոսքերի խոստման համաձայն՝ գործն էլ իրոք կատարվի ինձ վրա, և ինձնով, մեղավորովս, փառավորվի մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի անունը»:

Երբ երանելին այս ասաց, վեր կացան այն սեղանից, գոհություն հայտնեցին՝ ասելով. «Փա՛ռք քեզ, Տե՛ր, փա՛ռք քեզ, Թագավո՛ր, որ մեզ ուրախության կերակուր տվիր. լցրո՛ւ մեզ սուրբ հոգովդ, որպեսզի հաճելի լինենք քո առաջ և չամաչենք, որովհետև դու յուրաքանչյուրիս հատուցանում ես իր գործերի համեմատ»:

Նույն ժամին նրանք մեծ խորհրդակցություն ունեցան, թե ի՛նչ եղանակով կարողանան փրկել մոգպետին, որպեսզի

արթունիքում չսեն և բարկությունը կրակի պես չբորբոքվի մնացածների վրա: Երբ այդ միջոցին չկարողացան [խորհուրդը] վերջացնել, միաբանությամբ աղոթք արին և այն հավատացյալ մարդու կյանքը աստծու ձեռքը հանձնեցին:

Իսկ նախարարները սրբերից բաժանվեցին հորդառատ արտասուքներով, և ողբալից ուրախությամբ նրանց ոտներն ընկած՝ սաստիկ աղաչում-պաղատում էին, որ սուրբ հոգու՞մ հանձնեն նրանց, «Որպեսզի, ասում են, մեզնից ոչ ոք չթուլանա և հասարակաց միաբանությունից դուրս գալով՝ չարաբարո գազանի՞ն կերակուր դառնա»:

Իսկ երանելիները միաձայն քաջալերում էին նրանց և ասում. «Եղբայրեն՛ր, զորացե՛ք Տիրոջով և մխիթարվեցե՛ք աստծու մարդասիրությամբ, որ ձեզ որք չի թողնում, և չի հեռացնում մեզնից իր ողորմությունը Քրիստոսի հավատով. շնորհիվ այն բազմաթիվ բարեխոսների, որ ունենք նրա մոտ, ձեր վառած կանթեղները չեն հանգչի, և չի ուրախանա ձեր կյանքի խավարասեր թշնամին: Նույն Տերն է, որ զորացրեց առաջին նահատակներին, խառնելով նրանց իր հրեշտակների գնդերի մեջ. նրանց սուրբ հոգիները և արդարների ամբողջ դասը կհասնեն ձեզ օգնելու համբերության մեջ, որպեսզի նրանց հետ միասին արժանի լինիք նրանց պսակներին»:

Այս էին խոսում նրանց հետ և ամբողջ գիշերը լուսացնում սաղմոսներով. իսկ առավոտյան ժամին բոլորն ասացին. «Տե՛ր, քո ողորմությունը ծագի՛ր նրանց վրա, ովքեր ճանաչում են քեզ, քո արդարությունը՝ ովքեր ուղիղ են սրտով: Ամբարտավանների ոտքը թո՛ղ մեզ վրա չգա, և մեղավորների ձեռքերը՝ թո՛ղ չդողացնեն մեզ: Այնտեղ կործանվե՞ն բոլորը, ովքեր անօրենություն են գործում. մերժվեցին, և այլևս չկարողացան հաստատվել»*:

Այդ միջոցին դահիճները շտապով հասան բանտի դուռը, ներս մտան և տեսան, որ նա, ով առաջ մոգպետ էր և հենց նրան էր հանձնված պահել նրանց, նստած էր նրանց մեջ

* Սաղմ. Լե 11—13.

և լսում էր նրանց. նույնիսկ քաջալերում էլ էր նրանց, որ մահից չվախենան: Երբ այս մեծ հրաշքը տեսան դահիճները, «աստիկ զարմացան, այդ բանի վրա, բայց չհամարձակվեցին որևէ բան հարցնել նրան. սակայն զնացին և պատմեցին Դենշապուհին, որին հանձնարարված էր սրբերին շարշարելը:

Իսկ սա, երբ լսեց արքունի դահիճներից, մեծ երկյուղի մեջ ընկավ, մտածելով՝ թե գուցե անձամբ իրեն էլ գործի մեջ խառնեն, մանավանդ որ շատ լավ ծանոթ էր այն մարդուն: Հրամայեց բանտից հանել ամենքին իրենց կապանքներով և այն քաղաքից տասներկու պարսկական հրասախ¹⁵⁰ հեռացրեց: Եվ թաքուն խոսեց մոգպետի հետ, թե ի՞նչ է նրա կալանավորված լինելու պատճառը: Պատասխան տվեց այն մարդը և ասաց. «Թաքուն մի՛ խոսիր ինձ հետ և լուսավոր մտքերը մի՛ լսիր խավարի մեջ, որովհետև այժմ իմ աչքերը բացվեցին, քանի որ տեսա երկնավոր լույսը: Եթե ուզում ես կյանքի խորհրդակից լինել, դեմ հանդիման հրապարակով հարցրու ինձ, և կպատմեմ քեզ Աստծու մեծամեծ գործերը, որ տեսա»:

Երբ նա լսեց նրանից ամեն բան և ստուգեց էլ նրա միաբանության վերաբերմամբ, որ չի բաժանվի սրբերի համերաշխությունից, չհամարձակվեց ձեռք բարձրացնել նրա վրա, թեպետև արքունիքից հրաման ուներ: Այլ շտապեց, ինքն անձամբ զնաց թագավորի մոտ և թաքուն պատմեց նրան այն ամենը, ինչ և ինչպես լսել էր նրանից:

Պատասխան տվեց թագավորը և ասաց Դենշապուհին. «Ոչ ոք ամենևին չսի քեզանից այդ բանը, մանավանդ այն մեծ տեսիլքի մասին, որ երևացել է նրան, որպեսզի տգետ մարդիկ երկմտելով՝ չբաժանվեն մեր ճշմարիտ կրոնից: Մինչ մենք ուզում էինք ուրիշներին հնազանդեցնել, որ թերևս իրենց հոգիները գտնեն, երբ մենք չկարողացանք նրանց ոչինչ անել, մեր կրոնի վարդապետները շեղվեցին-զնացին նրանց մոլորություն հետևից»:

Նման մեզ համար ամենից վատն այն է, որ մի շնչին մարդ չէ, որ շեղվել է դեպի նրանց կրոնը, այլ մի համակղեն մարդ, այս ամբողջ Վերին աշխարհում¹⁵¹ երևելի: Եթե պայ-

քարի մտնենք նրա հետ, նա ավելի տեղյակ է, քան մեր աշխարհի բոլոր վարդապետները. գուցե հիմքից խարխելով քանդի մեր կրոնը: Եվ եթե նրան մյուս շարագործների հետ պատժենք, այդ ձևով էլ կհռչակվի նրա քրիստոնեության համբավը, և մեծ անարգանք կկրի մեր հավատը: Եթե մինչև իսկ սրով սպանվի, մեր բանակում բազմաթիվ քրիստոնյաներ կան, նրա ոսկորները կցրեն-կտարածեն ամբողջ երկրով ճեկ: Քիչ էր մեր անարգանքը այն ամեն մարդկանց մոտ, ուր մեծարում-պատվում էին այդ նածրացիների ոսկրները. իսկ եթե մոգերի և մոգապետների ոսկրներն էլ նույն պատիվն ստանան, հենց մենք մեր ձեռքով քանդած կլինենք մեր կրոնը:

«Իսկ այժմ ես քեզ երդվեցնում եմ անմահ աստվածներով. ամենից առաջ՝ այդ ժանտ ծերունուն կանչի՛ր քո առաջ. եթե սիրով համաձայնի և զղջալով հրաժարվի նրանց կախարդություններից, մեծարիւր նրան՝ պատվելով ինչպես առաջ. և թող ոչ ոք ամենևին չիմանա նրա նախատիճքը: Իսկ եթե չհամաձայնի և չկամենա ականջ դնել քո խոսքերին, նրա վրա բազմաթիվ մեղադրանքներ բարդիր այն երկրի կողմից, որպեսզի վնասակար համարվի արքունի գործերի մեջ. հրապարակով դատաստան արա և աքսորիր Կուրանից ու Մակուրանից¹⁵² էլ այն կողմը. այնտեղ թող նրան գցեն մի վիրապի մեջ և թշվառության մեջ մեռնի: Իսկ այլակրոնների կյանքը շուտով կարճիր այս աշխարհից, որպեսզի մեր երկրի կրոնը շաստանեցնեն: Որովհետև եթե ճարտար մոգապետին այնպես շուտով իրենց աշակերտ դարձրին, տգետ մարդիկ ինչպե՞ս կարող են նրանց ստապատիր խաբեությանը դեմ կանգնել»:

Արդ, Դենշապուհը ելավ ատյան նստեց բանակից դուրս, ինչպես ասացիք, տասներկու հրասախ հեռու: Հարցրեց մոգապետին և ասաց. «Քո վերաբերմամբ իրավունք ստացա ո՛չ միայն խոսքերով հարցնել, այլև ամեն տեսակ տանջանքներ տալով: Քանի դեռ քեզ ձեռք չեմ տվել, ընդունի՛ր մեծարանքներն ու արհամարհի՛ր անարգանքները և խնայի՛ր քո պատվական ծերությունը: Հեռացի՛ր քրիստոնեությունից,

որ ի բնե շունեիր, և նորից դարձի՛ր մոգության, ինչպես որ շատերի համար նույնիսկ վարդապետ էիր»:

Պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Աղաչում եմ քեզ, տե՛ր, որ առաջ իմ աչքում հարազատ եղբայր էիր համարվում, իսկ այսօր՝ կատարյալ թշնամի. մի՛ գթա ինձ առաջվա սիրուդ համեմատ, այլ կատարի՛ր ինձ վրա ձեր շար թագավորի կամքը. և ինչպես որ իրավունք ես ստացել իմ վերաբերմամբ՝ այնպես էլ պատժի՛ր ինձ»:

Այն ժամանակ, երբ Դենշապուհը տեսավ, որ ոչ-մի բանի տեղ չդրեց թագավորի սպառնալիքները, և ոչ էլ իր հորդորներին ուշք դարձրեց, և ավելի կամենում էր, որ հայտնի խոսվի և ոչ թե ծածուկ, նրա վերաբերմամբ վարվեց թագավորի պատվերի համաձայն: Գաղտագողի քշել տվեց հեռավոր օտարություն. ինչպես որ սովորել էր իր ուսուցչից, այնպես էլ արեց:

Եվ [թագավորը] հրամայեց Դենշապուհին ավագ գործակալներից երկու ընկեր էլ վերցնել իրեն օգնական—Ջնիկանին, որ արքունի մարզպետ էր, և Մովան հանդերձապետին՝ մովպետան մովպետի կողմից:

Արդ, այս երեքը, իրենց սպասավորների հետ միասին, վերցրին սրբերին այն անապատից և նույն գիշերը տարան նրանց նույնչափ հեռու մի ավելի դժնդակ տեղ: Եվ բանակի միջից ոչ ոքի չթողին տեսնելու նրանց, ո՛չ հայերից և ո՛չ էլ ուրիշ քրիստոնյաներից, և ո՛չ էլ բոլորովին արտաքին հեթանոսներից: Եվ այն քաղաքում կալանավորների վրա նշանակված սպասավորներին հրամայեցին, որ նրանց զգուշությամբ պահեն, որպեսզի ոչ ոք չիմանա նրանց հետքը, որով տանելու են մահվան տեղը. ո՛չ նրանք և ո՛չ էլ ուրիշ որևէ մարդ:

Բայց արքունի զորքից խուժաստանցի մի մարդ, որ ծածուկ քրիստոնյա էր, և որին վիճակված էր դահիճների խմբում լինելու, և տանջական գործիքներով սպասավորում էր օրապահներին, կեսգիշերին եկավ-մտավ և խառնվեց նախարարների խմբերին: Առաջին խումբը կարծում էր, թե նա ժիշին խմբից է, միջին խումբը կարծում էր, թե նա երրորդ

խմբից է, իսկ երեքն էլ նրան մյուս խմբից էին համարում. և նրանցից ոչ ոք չհարցրեց, թե «Դու ո՞վ ես մեզ հետ», ո՛չ տերերից և ո՛չ էլ սպասավորներից:

Երբ հասան մի անապատ տեղ, որ բոլորովին զուրկ էր բուսականությունից և այնպես դժնյա ապառաժ էր, որ նրանց համար նույնիսկ նստելու տեղ չգտնվեց այնտեղ, երեք նախարարներն իջան մի քիչ ավելի հեռու տեղ և իրենց դահիճներին հրամայեցին կապել նրանց ձեռներն ու ոտները: Երկար պարաններ գցեցին նրանց ոտներին և երկու-երկու լծվեցին ու սկսեցին քարշ տալ: Եվ այնպես ձգեցին ու ճրղճրղոտեցին ապառաժ տեղերով քարշ տալով, որ ոչ մի ողջ տեղ չմնաց երանելիների մարմինների վրա: Եվ ապա կապերը բաց արին ու մի տեղ բերին:

Նրանց մի տեսակ այնպես էր թվում, թե կակղացրի՞ն նրանց խստությունը և հնազանդեցրին նրանց բիրտ ապստամբությունը. և հիմա ինչ էլ ասենք, մեր խոսքերի՞ն կլսեն և թագավորի կամքը կկատարեն և անտանելի տանջանքներից կազատվեն: Բայց այն չկարողացան լավ հասկանալ, որ նրանց քաջ զինվորների նման ոգևորեցին, կրթության հրահանգների մեջ վարժեցրին նրանց, և նրանց սովորեցրին ինչպես վայրենի արյունարբու գազանների: Եվ եթե առաջուց մի քիչ կասկած ունեին, նայելով իրենց մարմինների շարաշար վերքերին՝ նախկին վախը մի կողմ նետեցին: Հարբած ու անզգայացած մարդու նման սկսեցին միմյանցից գերազանցել պատասխաններ տալու մեջ, և շտապում էին՝ ինչպես ծարավը դեպի աղբյուրն է վազում, թե ո՞վ ավելի շուտ կթափի իր արյունը երկրի վրա:

Մինչդեռ սրբերն այս պատրաստության մեջ էին, խոսել սկսեց նրանց հետ Դենշապուհը և ասաց. «Թագավորն ինձ ուղարկեց ձեզ մոտ. Հայոց աշխարհի ամբողջ ավերածությունը, ասում է, և զորքերի կոտորածը, որ տեղի ունեցավ, ձեր պատճառով եղավ այդ ամբողջ վնասը. և շատ նախարարներ, որ այժմ կապանքների մեջ շարշարվում են, ձեր համառության պատճառով եղավ այդ բոլորը: Բայց հիմա էլ, եթե ուզում եք լսել ինձ, ասում եմ ձեզ. ինչպես որ բոլոր

չարչարանքների և մահվան պատճառ եղաք, այսօր էլ պատճառ եղեք ձեր կյանքի: Կապանքների մեջ եղած նախարարներին արձակելու իշխանությունն էլ ձեր ձեռին է. և ձեր աշխարհի ավերը ձեզնով կշինվի, և շատերը, որ գերի են տարված՝ կվերադառնան:

«Ահա դուք ձեր աչքերով տեսաք այսօր, թե ինչպիսի՜ մի տոհմիկ մարդ էր, որին թագավորն ինքն անձամբ ճանաչում էր մեր կրոնը շատ լավ գիտենալու պատճառով, և կատարյալ էր մեր հավատի մեջ և բոլոր մեծամեծներին սիրելի, և գրեթե այս ամբողջ երկիրը կախված էր նրանից, բայց որովհետև անարգեց դենիմազդեզնը և մոլորվեց ձեր տիմար գիտություն կողմը, թագավորն ամենևին չխնայեց նրա մեծ պատվին, այլ, ինչպես մի անտուն-անտեր գերի նրան աքսորեցի այնպիսի հեռավոր օտարություն, որ չի էլ կարող փնալ-հասնել իր պատժավայրը:

«Արդ, եթե նույնիսկ նրա ազգակցությանը չխնայեց պատվական կրոնի պատճառով, որքա՛ն ավելի չի խնայի ձեզ՝ օտարերկրացիներիդ, որ նույնիսկ մահապարտ էլ եք արքունի գործերի վերաբերմամբ: Եվ ձեզ համար ապրելու ուրիշ ոչ մի ճար չկա, բացի այն, որ երկրպագություն տաք արեգակին և կատարեք թագավորի կամքը, ինչպես որ սովորեցրել է մեծ Զրադեշտը: Եթե այդ անեք, ո՛չ միայն կապանքներից կարձակվեք և մահից կփրկվեք, այլև մեծամեծ պարգևներով ձեր աշխարհը կուղարկվեք»:

Առաջ անցավ Ղևոնդ երեսը և թարգման դարձրեց Սահակ եպիսկոպոսին. «Ինչպե՞ս հնազանդվե՞ք քո երկդիմի հրամաններին,— ասաց նա.— ահա դու երկրպագությունդ նախ արեգակին տվիր, իսկ երկրպագության կատարումը թագավորի կամքին վերագրեցիր. մեծարեցիր արեգակին՝ նախ տալով նրա անունը, իսկ թագավորին արեգակից ավելի մեծացրիր. և ցույց տվիր, որ արեգակն առանց իր կամքի է սպասավորում արարածներին, իսկ թագավորն իր լազատ կամքով ում կամենում է՝ աստվածացնում է և ում կամենում է ծառայեցնում է և ինքը դեռ վերահասու չի եղել ճշմարտու-

Քյանը: Մեզ հետ մի՛ խոսի ինչպես երեխաների հետ, որովհետև հասակով կատարյալ մարդիկ ենք և գիտությունն էլ անտեղյակ չենք: Որտեղից դու սկսեցիր, հենց այնտեղից էլ քեզ պատասխան կտամ:

«Մեր երկրի ավերածության և արքունի զորքերի կոտորածի պատճառ չէ՞ որ մե՛զ համարեցիր. մեր կրոնն այդպես չի սովորեցնում մեզ. այլ պատվիրում է մեծապես պատվել երկրավոր թագավորներին և նրանց սիրել մեր բոլոր ուժով, ոչ իբրև մի շնչին մարդու՝ մարդկանց միջից, այլ ծառայել ինչպես ճշմարիտ Աստծուն*». և եթե զրկանքներ կրենք նրանց կողմից, երկրավորիս փոխարեն մեզ խոստացավ երկնքի արքայությունը: Եվ ո՛չ միայն իբրև հպատակ պարտավոր ենք ծառայել նրանց, այլև մեր անձերը մահու չափ դնել թագավորի սիրո համար: Եվ ինչպես որ երկրիս վրա իրավունք չունենք նրան ուրիշ տիրոջ հետ փոխելու, նույնպես և երկրնքում իրավունք չունենք ուրիշի հետ փոխելու մեր ճշմարիտ աստծուն, որից բացի ուրիշ աստված չկա:

«Բայց քեզ մի բան ասեմ, որին ինքդ էլ մի քիչ տեղյակ ես: Քաջ զորականներից ո՞րը հետևից կմտնի պատերազմի մեջ. և եթե այդպիսի բան անի, նա ո՛չ թե քաջ կկոչվի, այլ շատ վախկոտ: Կամ թե՛ իմաստուն վաճառականներից ո՞վ պատվական մարգարիտը կփոխանակի անպիտք ուլունքի հետ, բացի նրանցից, ովքեր հիմարացած են տգիտությամբ, ինչպես և ձեր մոլորության առաջնորդները:

«Մենակ ես գտել մեզ մեր բաղմամբիվ առաքինիներից և ուզում ես խարդախությամբ քանդել մեր հաստատուն մտադրությունները. մենք մենակ չենք, ինչպես որ դու ես կարծում. չկա ոչ մի դատարկ տեղ, որտեղ չլինի մեր թագավոր Բրիստոսը. միայն քեզ և քո շարադե իշխանի նմաններն են, որ զուրկ են նրանից, որ մերժված են նրա կողմից: Որովհետև մեր աշխարհի զինվորներն էլ, որոնք մեր միջոցով աշակերտել էին Քրիստոսին, ոտնահարեցին ձեր թագավորի ահեղ հրամանները և նրա մեծամեծ պարգևները ոչ մի բանի տեղ չդրին. նրանց հայրենական իշխանությունը կողոպտվեց,

* Հմմտ. Հոգվմ. ԺԳ 1—5.

բայց նրանք չխնայեցին իրենց կանանց ու որդիներին և այս աշխարհի մարմնավոր կյանքի գանձերը: Մինչև անգամ իրենց արյունը մտքները չէին բերում Քրիստոսի սիրո համար, այլ արեգակի երկրպագուներին, որոնք ձեր ուսուցիչներն էին, չարաշար հարվածներով սպանեցին և մեծամեծ չարիքներ հասցրին ձեր զորքին, և նրանցից շատերն ընկան նույն պատերազմի մեջ, ոմանք տեսակ-տեսակ փորձությունների մատնվեցին, ուրիշները հեռավոր օտարություն բռնվեցին և է՛լ ավելի շատերը գերի տարվեցին: Նրանք բոլորը մեզանից առաջ մտան աստծու արքայությունը և խառնրված են վերին հրեշտակների գնդերին և ցնծում են պատրաստված ուրախությունների մեջ, որին հասնելով խառնվեց նաև այն հրանելի մարդը, որի համար ասում են, թե Խառն քչեցի: Երանի եմ տալիս նրան և երանի այն երկրին, որի միջով նա պիտի անցնի և այն տեղին, որտեղ նա պիտի վախճանվի. նա ո՛չ միայն ձեր արքունիքից է գերազանցում իր սլավականությամբ, այլև այդ երկնային լուսավորներից, որոնց դուք երկրպագում եք»:

Պատասխան տվեց Մովսես անդերձապետը և ասաց նրանց. «Աստվածները բարերար են և համբերությամբ հոգում են մարդկային ազգի համար. որպեսզի հասկանան ու ճանաչեն իրենց փոքրիկությունն ու նրանց մեծությունը և վայելեն այս աշխարհի պարգևները, որոնք հանձնված են թագավորի իրավունքին, և նրանց բերանից են դուրս գալիս կյանքի ու մահվան հրամանները: Դուք իրավունք չունեք այդպես ընդդիմանալու նրանց կամքին և հանձն չառնելու արեգակին երկրպագել, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմությամբ հասցնում է մարդկանց և անասունների կերակուրը. և իր ընդհանուրին բաշխող առատության և անաչառ մատակարարության սլափառով կոչվեց Միհր աստված, որովհետև նրա մեջ չկա նենդություն և անիմաստություն: Ուստի և մենք էլ երկայնամիտ ենք լինում ձեր տգիտության վերաբերմամբ, որովհետև զիշակեր և արյունարբու գազանների նման մարդատյաց չենք: Խնայեցե՛ք ձեր անձերին և մեզ ակամա մի՛ խառնեք

ձեր արյունի մեջ: Մի կողմ թողեք ձեր նախկին հանցանքը և առաջիկա գործերդ ուղղեցեք, որպեսզի ձեր պատճառով «Լորիշներն էլ ողորմության արժանանան մեծ թագավորի կողմից»:

Սրան Սահակ եպիսկոպոսը պատասխան տվեց և ասաց. «Ինչպես մի ուսյալ և խիստ կրթված մարդ՝ գեղեցկապես հոգում ես աշխարհի շինության և թագավորի փառքի համար, բայց այս բանը շատ տգիտաբար ես սովորեցնում, որովհետև բազմաթիվ աստվածներ ես դավանում և բոլորի մասին չեմ ասում, թե մի կամք ունեն: Եթե վեհագույնները հակառակորդ են միմյանց, մենք, նրանցից ավելի խոնարհներս, ինչպես՝ կարող ենք համաձայնել քո խոսքերին: Միացրո՛ւ ջուրն ու կրակը, որպեսզի նրանցից խաղաղություն սովորենք. արեգակին տուն կանչիր որպես կրակ, և եթե նրա գալը հնարավոր չէ, որպեսզի աշխարհը խավարի մեջ չմնա, դրա՛ն ուղարկիր նրա մոտ, որպեսզի նրանից անկարոտություն սովորի:

«Եվ եթե քո աստվածների բնությունը մեկ է, թող միանալով հավասարվեն միմյանց. կրակն անկերակուր դառնա ինչպես արեգակը, և արքունի ծառաները [գործից] չխափանվեն՝ դրան փայտ հասցնելու համար¹⁵³: Արդ, դրանցից մեկն անհագաբար ուտում է և շարունակ մեռնում, իսկ մյուսը, որ չի ուտում, առանց օդի նվազում է նրա ճառագայթների լույսը. ձմեռը ցրտանում է և բոլոր դալար բույսերը սառցրնում, ամառը տոթանում է և այրում ամեն մի կենդանի բան: Եվ նա, որ շարունակ փոփոխության մեջ է, չի կարող որևէ մեկին հաստատուն կյանք շնորհել: Ես չեմ կարող քեզ մեղադրել. ով չի տեսել մեծ թագավորին, երկրպագություն է տալիս պատվավորներին. իսկ եթե հմուտ գիտուններից մեկն այսպես վարվի, իսկույն մահվան հրաման կտան նրա վերաբերմամբ:

«Իսկ արեգակի մասին, եթե կուզես սովորել, ճշմարիտք կասեմ քեզ: Նա այս աշխարհի արարածների մի մասն է, շատ մասերից մի որոշված մաս. ոմանք նրանից վերև են, ոմանք ներքև: Նա առանձին սուրբ և հստակ լույս չունի, ապ

աստծու հրամանով նա իր ճառագայթները տարածում է օդի միջով և հրային մասով տաքացնում է իր կայանի ներքևը գտնվող բոլոր արարածներին: Իսկ վերիններն ամենևին մաս չունեն նրա ճառագայթներից. որովհետև լույսը նրա գնդի մեջ տեղավորված է ինչպես մի ամանում, և բերանը դեպի ցած բաց արած՝ լույսը թափում է դեպի ներքև, որպեսզի ներքևում ապրողներս վայելենք: Ինչպես, օրինակ, մի նավ թռչում-սահում է ծովային անհուն ջրերի վրայով, անգիտությամբ ճանապարհ է կտրում հմուտ և ճարտար նավապետի ղեկավարությամբ, այդպես էլ արեգակը իր կառավարի ձեռքով փոփոխում է իր շրջանը տարևոր ժամանակում:

«Եվ ինչպես որ այս աշխարհի ուրիշ մասերը հաստատված են մեր կյանքի համար, նա էլ, ինչպես մյուս մասերից մեկը, տրված է մեզ՝ լույս տալու համար, ինչպես լուսինն ու աստղերը և հարածուփ օդերն ու անձրևաբեր ամպերը, նույնպես և երկրիս մասերից՝ ծովն ու գետերը, աղբյուրներն ու բոլոր պիտանի ջրերը, նույնպես և ցամաքայիններն իրենց բոլոր պիտույքներով: Սրանցից և ոչ մեկին էլ չպետք է աստված անվանվել. իսկ եթե մեկը համարձակվի ասել, իր անձը կորցնում է տգիտաբար, իսկ նրանք էլ աստված անունով մեծարվելով՝ ոչ մի օգուտ չստացան: Մի իշխանությունը երկու թագավոր չի ունենում. և եթե մարդն այդ բանը հանձն չի առնում, որքա՜ն ավելի հեռու է Աստծու բնությունից այդ սիսի խառնաշփոթ կարգը:

«Արդ՝ եթե ուզում ես ճշմարիտը սովորել, քաղցրացրո՛ւ սրտիդ ժանտությունը և բաց արա՛ մտքիդ աչքերը և արթնություն վիճակում կուրորեն մի՛ գնա խավարի միջով. ինքդ ընկել ես խորխորատը և բոլորին էլ կամենում ես քաշել քեզ մոտ: Եվ եթե քոյինները գալիս են մուար ուսմունքիդ հետևից, առանց տեսնելու և հասկանալու, մեզ էլ այդպես մի՛ կարծի. որովհետև մեր մտքի աչքերը բաց են և սրատես ենք: Այս մարմնավոր աչքերով տեսնում ենք արարածներին և հասկանում ենք, որ սա ուրիշն է ստեղծել, և բոլորն էլ ապականացու են: Իսկ բոլորի արարիչն անտեսանելի է մարմ-

նավոր աչքերի համար, և նրա զորութիւնը մտքով է հասկացվում:

«Եվ որովհետեւ մեզ տեսավ մեծ տգիտության մեջ և խղճաց մեր անուսումնականը, որով մենք էլ ձեզ նման տեսանելի [արարածներին] արարիչ էինք կարծում և ամեն տեսակ անկարգութիւններ գործում, այդ պատճառով էլ իր սիրով եկավ մարդկային մարմին առավ և մեզ սովորեցրեց իր աներևութ աստվածութիւնը: Նա, որ իրեն բարձրացրեց կախաղանի խաչի վրա, քանի որ մարդիկ մոլորվել էին այդ լուսավորների հետևից, արեգակին զրկեց իր ճառագայթների լույսից, որ խավարն սպասավոր լինի նրա մարդկությանը. որպեսզի ովքեր ձեզ նման անարժան լինեն, իրենց կյանքը չտեսնեն մեծ անարգութեան մեջ: Այդպես և այսօր. ով չի խոստովանում խաչված աստծուն, նույն խավարն է պատել նրա հոգին ու մարմինը. ինչպես որ դու էլ այսօր նույն խավարի մեջ ես և դեռ մեզ էլ չարչարում ես: Պատրաստ ենք մեռնելու մեր Տիրոջ նման. ինչպե՛ս և ի՛նչ կերպ ուզում ես՝ կատարի՛ր քո դաժան կամքը»:

Այն ժամանակ, երբ անօրեն Դենշապուհը նայեց նրանց և տեսավ բոլորին մեծ ուրախության մեջ և զվարթ, հասկացավ, որ նրանց վրա ազդեցութիւն չեն ունենում սպառնական և հորդորական խոսքերը: Հրամայեց առաջ բերել ամենակրտսերներից մեկին, Արշեն անունով մի երեցի, որի մասին առաջ հենց կասկած էր առաջացել սրբերի մեջ: Կապեցին ոտներն ու ձեռները և այնպիսի մեծ ուժով ձիգ տվին, մինչև որ բոլոր ջղերի ճարճատիւնը կտրվեց. և այսպես երկար ժամանակ մնաց անտանելի պրկոցի մեջ:

Սուրբն իր բերանը բաց արեց և ասաց. «Ահա իմ շուրջը սլատեցին բազմաթիվ շներ և շարերի ժողովը պաշարեց ինձ. ծակեցին իմ ոտներն ու ձեռները, և իմ բերանի փոխարեն բոլոր ոսկրներս աղաղակեցին*։ Լսի՛ր ինձ Տե՛ր, և լսի՛ր իմ ձայնին, և ընդունի՛ր իմ հոգին քո սուրբ զորականների ժողովում, որ երևաց քո նորակերտ ձեռակերտին: Ես որ ամեն-

* Սաղմ. ԻԱ 17—18.

քից կրտսերն եմ, քո ողորմությունը գթալով ինձ վրա՝ առաջ քաշեց»:

Եվ երբ այս ասաց, այլևս չէր կարողանում բերանը բաց անել գելարանի անտանելի սրկոցներից: Դահիճներն անմիջապես հրաման ստացան երեք նախարարներից՝ սրով կտրել երանելու պարանոցը, և մարմինը զցեցին մի ցամաք խորխորատի մեջ:

Եվ հենց տեղնուտեղը Դենշապուհն սկսեց խոսել եպիսկոպոսի հետ և ասաց. «Երբ ես եկա Հայոց աշխարհը, ինձ վիճակվեց մի տարի և վեց ամիս շրջել այնտեղ. ես ամենևին չեմ հիշում, թե որևէ մեկից մի տրտունջ լսած լինեմ քո մասին, նույնպես և ավելի Հովսեփի մասին. որովհետև հենց դա էր բոլոր քրիստոնյաների պետը և հավատարիմ էր արքունի բոլոր գործերի մեջ: Նույնպես և նա, ով իմ գնալուց առաջ այն աշխարհում մարզպան էր, շատ գոհ էր այս մարդուց. ես ինքս էլ իմ աչքով տեսա, որ ամբողջ երկրի համար հաստատուն հայր էր համարվում, և անաչառ կերպով սիրում էր մեծամեծներին և փոքրերին:

«Արդ, փոխանակ որ դուք աղաչեք, ե՛ս եմ աղաչում ձեզ. խնայեցե՛ք ձեր պատվական անձերին և մի՛ մատնվեք շարժարալից մահվան առաջինի նման, ինչ որ տեսաք ձեր աչքերով: Որովհետև եթե դուք այդ համառ մտքի վրա եք մնում, ես էլ մտքումս դրել եմ անթիվ շարժարանքներով վերջ դնել ձեր կյանքին: Ես գիտեմ, որ դուք այդ մարդու կողմից խաբված եք. որովհետև ինքը մարմնով հիվանդ է և բժիշկների օգնությամբ չի կարողացել առողջություն գտնել, հիվանդոտ կյանքից ձանձրացել է և ավելի մահվան է փափագում, քան թե կյանքի»:

Այս բանին պատասխան տվեց սուրբ Հովսեփը և ասաց. «Այդ գովասանքը, որ դու տվիր նախ այս եպիսկոպոսին և ապա ինձ, իրավացի արիր և ըստ կարգի պատվեցիր այդ ալեհերություն համար. այդպես էլ վայել է: Բայց աստծու ճշմարիտ ծառաներին օրենք չէ ընդդիմանալ երկրավոր իշխաններին, և ժողովրդից ոչ ոքի՝ տրտնջալ մարմնավոր աչքածակության համար, այլ խոնարհությամբ և հեզությամբ

սովորեցնել աստծու պատվիրանները, և առանց խարդախութեան խաղաղասեր լինել բոլորի վերաբերմամբ, և անաչառ վարդապետութեամբ բոլորին առաջնորդել դեպի արարածների միակ տերը:

Իսկ այս մարդու հրապուրանքների համար որ ասացիր, այդ էլ շատեցիր, այլ բոլորովին ճշմարիտն ասացիր: Որովհետև ո՛չ թե իբրև մի օտար մարդ է հրապուրում մեզ և ո՛չ թե իբրև մի խաբեբա մոլորեցնում է մեզ, այլ սաստիկ սիրում է մեզ: Քանի որ մեր մայր եկեղեցին մեկ է, որ երկնեց մեզ, և մեկ է մեր հայր սուրբ հոգին, որ ծնեց մեզ, ինչո՞ւ պետք է մի հոր և մի մոր որդիները երկպառակված լինեն և ոչ թե միաբան: Այն, ինչ որ քեզ թվում է, թե հրապույր է, մենք գիշեր ու ցերեկ նույն մտածմունքի մեջ էինք, որ անբաժնի պահենք մեր կյանքի միաբանությունը: Իսկ եթե սա ձանձրացել է և ուզում է իր հիվանդ մարմնից դուրս գալ, առավել ևս մենք բոլորս, որովհետև բնավ ոչ ոք չկա կանանցից ծնվածների մեջ, որ առանց ցավերի ու շարժարանքների մարմին ունենան»:

Պատասխան տվեց Դենշապուհը և ասաց. «Դուք չգիտեք, թե որքա՞ն համբերող եմ դեպի ձեզ. Թագավորի հրամանով չէ, որ այսչափ երկարաբանում եմ ձեզ հետ և վիճում, այլ իմ քաղցրությամբ եմ այդ թույլ տվել ձեզ, որովհետև ձեզ նման անագորույն չեմ, որ ձեր անձերին ատելի եք և ուրիշներին թշնամի: Ես աղ ու հաց եմ կերել ձեր աշխարհում, ուստի գուժ ու սեր ունեմ ձեր աշխարհի վերաբերմամբ»:

Պատասխան տվեց Ղևոնդ երեցն ու ասաց. «Ով դեպի դրսինները գուժ ու սեր ունի, աստծու պատվիրաններն է կատարում, բայց պարտական է խնայել նաև իր հոգին. որովհետև մեր անձերի տերը չենք, այլ կա մեկը, որ հաշիվ է պահանջում մեզնից թե՛ դրսինների և թե՛ ներսինների համար: Իսկ որ ասացիր, թե իմ կամքով եմ ձեզ ականջ դնում և ոչ թե թագավորի հրամանով, եթե դուք սովոր եք զանց անել ձեր թագավորի հրամանը, այդ լավ եք անում, որովհետև նա աշխարհ ավերող է և անմեղ մարդկանց սպանող, սատանայի բարեկամ և աստծու թշնամի: Բայց մենք չենք կարող

մեր թագավորի հրամանից դուրս գալ, և ո՛չ էլ կարող ենք մեր անանց կյանքը փոխանակել այս աշխարհի ապականացու պատրանքների հետ:

«Իսկ ինձ համար որ ասացիր, թե բժիշկներից առողջություն չգտնելով՝ մահն ավելի է սիրում, քան թե կյանքը, այդ խոսքերը վայել չեն այն մարդկանց, որոնք տեսնում են այս աշխարհի բոլոր շարժարանքները: Հապա՛, մի փոքր մեղմի՛ր այդ զայրագին սրտմտությունդ և հետևի՛ր իմ ճշմարիտ խոսքերին և կարգով նայի՛ր աշխարհիս գործերին: Մահկանացուներիցս ո՞վ է, որ անտրտում կյանք ունի. չէ՞ որ ահա բոլորն էլ ախտերով լի են, ո՛րը ներսից և ո՛րն էլ դրսից — ցուրտ ու տոթ, քաղց ու ծարավ և ամեն տեսակ աղքատություն ու կարիք: Դրսից՝ անիրավություն, հափշտակություն, գեճ պղծություն ու անառակություն. ներսից՝ ամբարշտություն, ուրացություն, տգիտություն, անդարձ մոլորություն կամավոր աղատությունից:

«Բայց դու որ բժիշկներին մերժելով անարգեցիր, թե ես նրանց միջոցով առողջություն չեմ գտել, այդ էլ զարմանալի չէ, որովհետև նրանք էլ մարդ են. ցավ կա, որի առողջացման հնարը գտնում են, և ցավ էլ կա, որ նրանց հնարներին չի ենթարկվում. որովհետև բոլորս էլ մահկանացու ենք, թե՛ բժշկողը և թե՛ բժշկվողը: Բայց երանի թե դուք էլ բժշկական արվեստից օրինակ առնեիք, որովհետև փոքր չէ նրանց բժշկության ճշմարտությունը: Որովհետև երբ նրանք մեկին հիվանդացած են տեսնում, չեն դանդաղում նրանց մոտ գնալ, այլ շտապում են հնար գտնել և առողջացնել: Մանավանդ եթե արքունիքում թագավորի սիրելիներից մեկը հիվանդանա, և մեծ հրապարակը հասնելով՝ [բժիշկը] տեսնի պատվավոր մարդկանց մի բազմություն և գեղեցիկ ու առողջ երիտասարդներ, և է՛լ ավելի ներս մտնելով արքայական սրահները՝ այնտեղ տեսնի բոլոր սպասավորների չքնաղ և սքանչելի տեսքը, նա ամենևին չի զարմանա այդ հրաշակերտ տեսարանով: Նաև, եթե ականակուռ և ամբողջովին ոսկեղեն լինի այն մահիճը, որի վրա դրված է հիվանդը, նա այդ բոլորի վրա բնավ ուշադրություն չի դարձնի. այլ կհրամայի հեռաց-

նել ոսկեհուռ վերարկունքը, և ձեռքը ներս տանելով, կզննի ամբողջ մարմինը՝ արդյոք ջե՞րմ է բնությունը, և սիրտն արդյոք հանգի՞ստ է իր տեղում, և կամ թե լյարդը փափո՞ւկ է, և կամ թե երակների շարժումը կարգի՞ն է. դրա համեմատ էլ բուժելու դարման կանի՝ առողջություն շնորհելով նրան:

«Իսկ արդ, եթե մարդկային բժշկությունը այսպես գիտե արհամարհել ամեն բան և միայն իր արվեստն առաջ տանելով գործ կատարել, որքա՞ն ավելի արժան է ձեզ, որ այս ամբողջ աշխարհը [ձեր] մեծ իշխանության տակ հք առել, հոգ տանել նախ ձեր հոգիները բժշկելու այս աշխարհի ամեն տեսակ ախտալից մոլորություններից. իսկ մարմնով բուժորն էլ արդեն ձեր ծառայության մեջ էին: Այժմ, որ դուք տգիտացել եք և անմահ հոգիներդ մահկանացու եք դարձրել Գեհենի անշեջ կրակի համար, ուզե՞ք-չուզե՞ք՝ մարմնով էլ բռնված եք անբուժելի ցավերով. և մեզ նախատում եք մարմնի ցավերի համար, որ մեր ազատ կամքից չեն առաջացել, այլ ինչպես յուրաքանչյուր մարդու պատահում է մարմնի բնության համեմատ:

«Եվ Քրիստոսը՝ կենդանի և կենդանարար ճշմարիտ աստվածը՝ իր բարերար կամքով հոգիների և մարմինների բժիշկ դարձավ. և նախ ինքն իր շարչարանքների ցավերի միջոցով բժշկեց ամբողջ մարդկային ազգը: Եվ սրանից էլ ավելի խանդաղատելով ու գթալով՝ կրկին ծննդյամբ ծնեց մեզ անցավ և անվերք առողջությամբ, առողջացրեց զաղտնի հարվածներից վիշապի հասցրած հին վերքերը, և մեզ դարձրեց հոգով ու մարմնով անսպի և անարատ. որպեսզի բանակակից լինենք հրեշտակներին և զորք՝ մեր երկնավոր թագավորի համար: Իսկ դու այս շիմանալով և վայելած չլինելով աստծու երկնավոր պարգևները՝ չես էլ կամենում մեզնից սովորել, և դեռ մեզ էլ կամենում ես մոլորեցնել, որ անհնար է և չի լինի, և չես կարող անել:

«Իսկ իմ ցավագար մարմնիս մասին հակիրճ կասեմ քեզ: Շատ ուրախ եմ, երբ իմ մարմինը շարչարված եմ տեսնում. գիտեմ, որ իմ մեջ զորանում է հոգուս առողջությունը: Մանավանդ որ ինձ համար գրավական Խնեմ հեթանոսների մեծ

վարդապետին¹⁵⁴, որ իր մարմնի ցավերով իրեն մխիթարում էր և սատանայական մարմնի տանջանքով պարծենում էր և ասում. «Որովհետև եթե տնկակից եղանք նրա մահվան նմանությանը, որքա՞ն ավելի ևս մասնակից կլինենք նրա հարությանը»¹⁵⁵: Իսկ դու, որ իշխանություն ունես մեզ վրա, դատի՛ր մեզ քո շար կամքի համեմատ: Ամենևին չենք վախենալու, ո՛չ քո ահագին ահավոր սպառնալիքներից և ո՛չ էլ երկյուղ ենք կրելու այն դաժան մահից, որ բերելու ես մեր զլխին»:

Այն ժամանակ երանելիներին մի փոքր մեկուսացրեց միմյանցից և միայն սուրբ եպիսկոպոսին ասաց. «Առաջ քեզ շատ գովասանք տվի, բայց քո անձի պատիւի՛ր չիմացար: Հիշեցնում եմ քեզ այն շարիքները, որ դու գործել ես, որպեսզի ինքդ քեզ մահապարտ անես: Իսկապես՝ դո՛ւ ավերեցիր ատորուշանը Ռշտունիքում և կամ կրակը դո՛ւ սպանեցիր. նաև, ինչպես լսեցի և ստուգեցի, մոգերին էլ դո՛ւ ես շարշարել ե պաշտամունքի սպասները դո՛ւ ես տարել. արդ, եթե իրոք դո՛ւ ես վերցրել, պատմի՛ր ինձ»:

Պատասխան տվեց սուրբը և ասաց. «Ա՛յժմ ես կամենում այդ իմանալ ինձնից, թե առաջուց գիտեիր»:

Դենշապուհն ասաց. «Համբավն ուրիշ է, ճշմարտությունն ուրիշ»:

Եպիսկոպոսն ասաց. «Դու ինչպե՞ս ես կարծում՝ ասա՛ ինձ»:

Դենշապուհն ասաց. «Ես լսել եմ, որ բոլոր վնասները Ռշտունիքում դո՛ւ ես հասցրել»:

Եպիսկոպոսն ասաց. «Եթե այդպես ստույգ կերպով տեղեկացել ես, ինչո՞ւ ես նորից հարցնում»:

Դենշապուհն ասաց. «Ուզում եմ ճշմարտությունը քեզնից իմանալ»:

Եպիսկոպոսն ասաց. «Ո՛չ թե կյանքիդ օգուտն ես ուզում լսել ինձնից, այլ իմ արյունն ես ցանկանում»:

Դենշապուհն ասաց. «Արյունարբու գազան չեմ, այլ վրեժխնդիր եմ լինում աստվածներին անարգելու համար»:

* Հոգվմ. 9, 5:

Եպիսկոպոսն ասաց. «Համբ տարրերին աստված ես անվանում եմ քո պատկերակից մարդկանց ուզում եմ մորթոտել. քո թագավորի հետ միասին պատասխան պիտի տաս աստծու անկաշառ ատյանի առաջ: Եվ ինչ որ քո շար կամքով ուզում ես լսել ինձնից, այդ ես կասեմ քեզ: Արդարև կրակատունը ե՛ս ավերեցի և մոգերին ծեծելով՝ շարշարեցի, և տաճ մեջ գտնված պղծության սպասները ե՛ս նետեցի ծովը: Բայց կրակն ո՞վ կարող է սպանել, որովհետև արարածների ամենիմաստ արարիչը առաջուց հոգ տանելով՝ չորս նյութերի բնությունը հաստատել է անմահ: Հապա՛, եթե կարող ես, սպանի՛ր օդը կամ փշացրո՛ւ հողը, որ խոտ չբուսցնի, գետը մորթի՛ր, որ մեռնի: Եթե այս երեք բանը կարող ես անել, կրակն էլ կարող ես սպանել:

«Բայց քանի որ մեր ճարտարապետը այդ չորս տարրերն անքակտելի կերպով միացրել է, ուստի և կրակի բնությունը գտնվում է քարերի և երկաթների և զննելի բոլոր տարրերի մեջ, ինչո՞ւ ես ինձ ստույգամբ զրպարտում, թե դու կրակն սպանել ես: Հապա՛, սպանի՛ր արեգակի ջերմությունը, որ կրակի մասն ունի, և կամ հրաման տո՛ւր, որ երկաթից կրակ չթափվի: Մեռնում է այն, որ շնչում է և շարժվում, գնում, ուտում է ու խմում. ե՞րբ ես տեսել, որ կրակը գնա կամ խոսուն ու գիտուն լինի: Արդ, ինչ որ կենդանի չես տեսել, մեռա՞ծ ես ընդունում: Որքա՞ն ավելի աններելի է ձեր ամբարշտությունը, քան բոլոր հեթանոսներինը, որոնք ավելի գիտուն են, քան թե դուք. նրանք թեև ճշմարիտ աստծուց մոլորված են, բայց անխոս տարրերին աստված չեն ընդունում: Այժմ, եթե դու անգիտությամբ կորնչելի ես ասում կրակի բնությունը, այս արարածները քո ասածը չեն ընդունի, որովհետև դա խառն է բոլորից»:

Դենշապուհն ասաց. «Ես քեզ հետ ամենևին վեճի ու քրննության մեջ չեմ մտնում այս արարածների բնության վերաբերմամբ. այլ խոստովանվիր ինձ՝ կրակը դո՞ւ ես հանգցրել, թե՞ ոչ»:

Պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Որովհետև չկամեցար ճշմարտությանն աշակերտ լինել, կասեմ քեզ քո հոր՝

սատանայի կամքը: Ես հենց ինքս մտա ձեր կրակատունը և տեսա ձեր սնոտի ուամունքի ամբարիշտ պաշտոնյաներին կանգնած, և կրակարանը կրակով լի բորբոքվում-այրվում էր նրանց առաջ: Հարցրի նրանց խոսքով և ոչ թե ծեծով, թե ձեր մտքում ի՞նչ եք համարում այս պաշտամունքի կրակը: Պատասխան տվին և ասացին. մենք ոչինչ չգիտենք. միայն այսքանը գիտենք, որ նախնիքների սովորությունն է և թագավորի սաստիկ հրաման:

«Ասացի նրանց դարձյալ. այդ կրակի բնությունն՝ ինչպե՞ս եք հասկանում. արարի՞չ եք կարծում, թե՞ արարած: Բոլորը միաբան ասացին. մենք դրան արարիչ չենք համարում, ո՛չ էլ աշխատող մարդկանց հանգստացնող: Մեր ձեռքերը կոշտացել են կացին գործածելով, և մեր մեջքերը քերթվել փայտ կրելուց. աչքերս ջրակալել են արտասուքներով դրած խի կծու լինելուց, և մեր երեսները մրոտվել են նրա թանձր ծխի խոնավությունից: Եթե շատ ենք նրան կերակուր տալիս, սաստիկ սովածանում է. իսկ եթե բնավ չենք տալիս, բոլորովին հանգչում է. եթե մոտ ենք գնում և երկրպագություն ենք տալիս, այրում է մեզ, իսկ եթե ամենևին մոտ չենք գնում, մոխիր է դառնում: Մենք այսպես ենք հասկացել դրա բնությունը:

«Դարձյալ ասացի նրանց. իսկ դուք լսե՞լ եք, թե ո՛վ է սովորեցրել ձեզ այդպիսի մոլորությունը: Պատասխան տվին և ասացին. ի՞նչ ես լսելու մասին հարցնում մեզ. ահա նայիր՝ ինչ որ կա առջևդ. որովհետև մեր օրենսդիրները միայն հոգու աչքերով են կուրացած, իսկ մեր թագավորը մարմնի մեկ աչքով կույր է¹⁵⁵, իսկ հոգին բնավ աչք չունի:

«Այս պատճառով էլ, երբ լսեցի մոգերից այս, շատ խրդալից, որովհետև տգիտությամբ ճշմարիտը խոսեցին: Մի քիչ շարձարեցի նրանց ծեծելով և հենց իրենց տվի կրակը, որ ջուրը գցեն և այսպես ասացի. «Այն աստվածները, որ երկինքն ու երկիրը շեն ստեղծել, թող կորչեն երկմքի տակից»: Եվ հետո արձակեցի մոգերին»:

Երբ Դենշապուհը լսեց այս բոլորը սուրբ եպիսկոպոսի բերանից, սաստիկ զարհուրեց, որ թագավորին այդպես նա-

խատեց և կրոնն անարգեց, Ուստի և մինչև իսկ վախեցավ հարվածներ ու տանջանքներ տալ նրան, որ չի նի թե ավելի մեծ անարգանքներ ասել տա թագավորի մասին ատյանի մեջ, և իրեն վրա կասկած ընկնի իբրև այդ անարգանքների պատճառ, որ այնքան համբերողությամբ վեճի մեջ մտավ նրանց հետ:

Եվ որովհետև սուրը մեջքին կապած նստած էր ատյանում, սարսափ գցելով սրբերի վրա, մռնչաց ինչպես զայրացած առյուծ, և հանելով սուրը՝ դազանաբար հարձակվեց երանելիների վրա և կտրեց եպիսկոպոսի աջ ուսը թիկունքի հետ միասին և [նրա] ձեռքը վայր գցեց: Իսկ նա ձախ կողմի վրա գետին ընկնելով՝ նորից զորացավ, աջ ձեռքը վեր բարձրացրեց, բարձր ձայնով աղաղակեց և ասաց. «Ընդունի՛ր, Տե՛ր, այս կամավոր զոհը, որ ինքս ինձ ամբողջովին մատուցի քեզ, և խառնի՛ր ինձ քո սուրբ զինավորների գնդին»:

Դարձյալ քաջալերում էր իր ընկերակիցներին և ասում. «Դե՛հ, առաքինիներ՛, ահա հասել է մեր նահատակության ժամը. մի վայրկյան փակեցեք մարմնավոր աչքերդ և իսկույն կտեսնեք մեր հույս Քրիստոսին»: Եվ իր արյունի մեջ թավալվելով՝ ասում էր. «Կօրհնեմ տիրոջը ամեն ժամանակ, նրա օրհնությունը միշտ իմ բերանում է: Տիրոջով թող պարծենա իմ անձը. հեզերը լսեն և ուրախ լինեն»*: Եվ այս սաղմոսն ասելով՝ հասցրեց մինչև այստեղ. «Արդարները շատ նեղություններ ունեն. այդ բոլորից կփրկի նրանց Տե՛րը և կպահի նրանց բոլոր ոսկրները»**:

Եվ մինչդեռ մի քիչ ուժ կար մարմնում, հենց իր աչքերով նայեց ու տեսավ, որ երկնքից գալիս էին հրեշտակների շատ գնդեր և վեց պսակ կար հրեշտակապետների ձեռին: Նույնպես և ձայն լսեց վերևից, որ ասում էր. «Քաջալերվեցե՛ք, ի՛մ սիրելիներ, որովհետև ահա մոռացաք ձեր այդ վշտալի կյանքը և հասաք այս երանելի պսակներին, որ ձեր ճարտարությամբ կազմեցիք. վերցրեք և դրեք յուրաքանչյուրդ իր

* Սաղմ. ԼԳ 2,

** Սաղմ. ԼԳ 21:

գլխին: Որովհետև դրանց պատրաստելու համար հարկավոր նյութը դուք հայթայթեցիք, իսկ այդ գործի ճարտարությունը Քրիստոսի ամենասուրբ ձեռքով կազմվեց. դա ընդունեցեք այդ սպասավորների ձեռքից և պսակակից կլինեք Ստեփանոսին»¹⁵⁶: Շատ լավ տեսնում էր նաև այն, որ սուրբ դեռ շողում էր երանելիների պարանոցի վրա:

Երբ սուրբ Ղևոնդն այս տեսավ, որ այլևս չեն ուղում մեկ-մեկ հարցնել ու դատել, այլ միանգամից մահի հրաման տրվեց, ասաց երանելի Հովսեփին. «Մոտեցի՛ր, առա՛ջ գնա սրի դեմ, որովհետև աստիճանով դու բոլորից բարձր ես»: Եվ երբ այս ասաց, մեկը մեկի հետևից շարքով կանգնեցին. և որովհետև տագնապով ու շտապով ստիպում էին դահիճներին՝ միանգամից կտրեցին երանելիների պարանոցներն ու գցեցին սուրբ եպիսկոպոսի առաջ. իսկ նա հոգիներն ավանդելիս աղաղակեց և ասաց. «Տե՛ր Հիսուս, ընդունի՛ր մեր բոլորի հոգիները, և մեզ խառնի՛ր քո սիրելիների զրնգերին»: Եվ նույն տեղում անմիջապես նահատակվեցին բոլորը:

Եթե կամենաս նրանց հետ հաշիվ անել նաև մոգպետին, որ հավատաց Քրիստոսին, թվով յոթն են, բացի նաև այն երկուսից, որ Վատգեսում¹⁵⁷ նահատակվեցին, և Քաթիկ անունով մյուս եպիսկոպոսից, որ [նահատակվեց] Ասորեստանում: Իսկ այդ նույն տեղում վեց հոգի էին, որոնց անուններն են՝

Սահակ Ռշտունյաց եպիսկոպոս.

Սուրբ Հովսեփ Վայոց ձորից, Հողոցիմք գյուղից.

Ղևոնդ երեց Վանանդից՝ Իջավան գյուղից.

Մուշե երեց Աղբակից.

Արշեն երեց Բագրևանդից՝ Եղեգեկ գյուղից.

Քաջաջ սարկավազ, որտեղից Ռշտունյաց եպիսկոպոսն էր.

Իսկ երանելի Մոգպետը Նյուշապուհ քաղաքից.

Սամվել երեց Այրարատից՝ Արած գյուղից.

Աբրահամ սարկավազ՝ նույն գյուղից:

Արդ, Դենշապուհը, մոգպետն ու Ջնիկան մայպետը նույն տեղում պահապաններ ընտրեցին՝ ամեն մեկն իր սպասավորներից և այն անապատում, որտեղ այս վեց սրբերը նահատակվեցին, հրամայեցին երանելիների մարմինները պահել մոտ տասն օր կամ ավելի, մինչև արքունի բանակն անցնի գնա, որպեսզի, ասում են, այլակրոնները չգան ու չվերցնեն դրանց ոսկրները և բաժանելով տարածեն ամբողջ աշխարհով մեկ, որով և մարդիկ ավելի ևս քաջալերվելով կմոլորվեն-կգնան նածարացիների աղանդի հետևից:

Իսկ խոտիկը, որի մասին առաջ ասացինք, ղենքով միասին սպասում էր այնտեղ պահապանների հետ, որպես նրանցից մեկը, իմաստությամբ լի և աստվածային գիտությամբ կատարյալ մի մարդ. նա սպասում էր և ակնդետ նայում, թե ի՞նչ եղանակով հնար գտնի սրբերի ոսկրները գողանալու նրանցից:

Եվ երբ երեք օր անցավ, մեծ սարսափ ընկավ բոլորի վրա, և ինչպես թմրած ու կիսամեռ անկանգնելի վեր ընկած մնացին այն երեք օրը: Իսկ չորրորդ օրը պահապաններից երկուսը սաստիկ դիվահարվեցին: Դարձյալ կենդիվերվան մոտ ահեղ ձայներ լսվեցին և ներքևից որոտաձայն թնդյուններ, երկրաշարժի դղրդոցի նման. երկիրը դողում էր նրանց ոտքի տակ և սրբերի շողշողալուց կայծակ էր թափվում նրանց շուրջը: Եվ տեսնում էին բոլոր դիակները կանգնած, և ասլանում ասածները բարձր ձայնով խոսում էին նրանց ականջին, այն աստիճան, որ նրանք՝ իրարանցման մեջ ընկնելով՝ միմյանց էին կոտորում: Եվ այսպես տաղնապած ու ցնորված՝ ընկերն ընկերոջից փախուստ տալով՝ չգիտեի, թե ուր էր գնում: Եվ գալով՝ մեծ զարմանքով պատմեցին այն բոլոր անցքերն ու չարաշարժները, որ կրեցին:

Խորհրդի նստեցին երեք նախարարները՝ և սկսեցին վարմանքով ասել միմյանց. «Ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս վարվենք քրիստոնյաների այս անքննելի աղանդի հետ. որովհետև քանի կենդանի են, զարմանալի է նրանց կյանքը. ընչատյաց են՝ ինչպես անկարոտ մարդիկ, սրբասեր են՝ ինչպես անմարմինները, անաչառ են՝ ինչպես արդարադատ

մարդիկ, աներկյուղ են՝ ինչպես անմահներու Եթե այս բոլորի վերաբերմամբ ասենք, թե նրանք տղետ են և հանդուգն, հապա ա՛յն ինչ անենք, որ այստեղ բանակում եղած բոլոր ցավագարները նրանց շնորհիվ առողջանում են: Եվ կամ, որ այդ բոլորից մեծ է, ո՛ր մեռած մարդու դին է կանգնած երեւացել, և ո՛վ է նրանից որևէ խոսք լսել:

«Որովհետև սուտ չեն [ասում] մեր սպասավորները. մենք ինքներս ստուգել ենք սրանց ճշտությունը: Եթե նրանք ուղենային մարմնավոր ազահույթուն խառնել գործի մեջ, մի փոքրիկ ակնարկ անելին բանակում եղած քրիստոնյաներին՝ իրենց կշռովը մեկ ոսկի կառնեին: Մեկ էլ՝ այն մարդիկ, որոնք դեի կողմից չարչարվեցին, ուրիշ ժամանակ նրանք ցավոտ չէին, մենք այդ գիտենք. հայտնի է, ուրեմն, որ այսօր մեծ հրաշք կատարվեց: Եթե լուռ մնանք, մենք և մեր անձերը այդպիսով կսակածի տակ կընկնեն. իսկ եթե դրանց տանենք թագավորի առաջ, նա էլ դրանցից լսելով այդ բոլոր մեծամեծ հրաշքները, գուցե նույնիսկ մեր կրոնը քայքայվի»:

Պատասխան տվեց մոգպետն և ասաց նրանց. «Չէ՛ որ ինձ ոստիկան կարգեցին ձեր երկուաիդ վրա. ինչո՞ւ եք այդպես սրտնեղվում ու տագնապում ձեզուձեզ. դուք ձեր գործը կատարեցիք և արքունի հրամանը գլուխ բերիք: Արդ, եթե այդ լուրն իմացվի և թագավորի առաջ որևէ հարցուփորձ լինի, այդ մեր, մոգերիս, գործն է. դուք անհոգ եղեք և ոչ մի բանի մասին մի՛ մտածեք: Եվ եթե ձեր մտքերը զարհուրած են, առավոտը վաղ եկեք Դարիթի¹⁵⁸, որովհետև վաղն այնտեղ տեք¹⁵⁹ Մովպետան Մովպետը զոհ է մատուցանելու. նա էլ ձեր մտքերը կհանգստացնեք»:

Իսկ խուժիկը, երբ այս բոլորը լսեց և հասկացավ, որ այնուհետև նրանք հոգա չեն քաշելու սուրբ սպանվածների մասին, շտապեց շուտով տասը մարդ վերցրեց, որոնց քրիստոնյա լինելու վրա վստահ էր, և հասնելով այնտեղ՝ բոլորին կալդին վիճակի մեջ գտավ: Եվ որովհետև դեռ կասկած ունեք նույն դահիճների վրա, այնտեղից սրբերին էլի հեռացրին երկու հրասախի չափ: Եվ երբ ապահովվեցին, մաքրեցին, կարգի բերին երանելիների ոսկրները. բերին բանակը և ծա-

ծուկ պահում էին. և կամաց-կամաց հայտնեցին նախ հայ դուռականներին, ապա նաև բանակում եղած բազմաթիվ քրիստոնյաներին: Եվ ընծայի առաջին պտուղը մատուցին կապված նախարարներին. և նրանք իսկույն ևեթ արձակվեցին իրենց կապանքներից¹⁶⁰, մահվան սպառնալիքը վերացավ նրանց վրայից, և ներման հրովարտականեր ուղարկվեցին Հայոց աշխարհը:

Այս երանելի խուժիկը, որ արժանի եղավ ծածուկ սպասավոր լինելու սրբերին, ինչ որ նրանց մահից մինչև այժմ ասվեց իբրև այս վճռի դատականիք՝ սա՛ պատմեց մեզ կարգով այս ամենը—չարաչար քարշ տալը, դատավորների հարցուփորձը, սրբերից յուրաքանչյուրի պատասխանները, նրանց նահատակությունը և պահպանների կրած ահագին արհամիրքները, և երեք նախարարների հեծեծանքն ու տուրակուսանքները, և նրանց սուրբ ոսկրների ամփոփումը ո՛չ թե խառնիխառն մի տեղ ժողովելով, այլ ճրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին՝ վեց տապանների մեջ ժողոված. և յուրաքանչյուրի անունն էլ սովորել ու տապանների վրա նշանակել էր: Եվ երկաթե կապանքները դրել էր յուրաքանչյուրի ոսկրների հետ, որովհետև դահիճները դեն էին գցել. ինչպես նաև նշանակել էր յուրաքանչյուր տապանի հանդերձանքը:

Եվ սրանք վեցը իրենց սուրբ և ցանկալի մահով նահատակվեցին Հրոտից ամսի քսանհինգին Ապար աշխարհի մեծ անապատում՝ Նյուշապուհ քաղաքի սահմաններում:

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՐԱՆՑ

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իսկ երանելիների աշակերտները կապանքների մեջ մնում էին նույն քաղաքի ներսում. արքունի մի դահճապետ եկավ և նրանց քաղաքից դուրս հանեց:

Նույն քաղաքից դուրս հանեց նաև հինգ ասորեստանցի

քրիստոնյաների, որոնք նույնպես կապանքների մեջ էին Քրիստոսի անվան համար. սրանց հարցրեց խոսքերով, բայց չհամաձայնեցին արեգակին երկրպագություն տալ: Չարչարեց նրանց ծեծելով, բայց նրանք ավելի ևս հաստատվեցին նույն մտքի մեջ. կտրեց նրանց բթերն ու ականջները և ուղարկեց Ասորեստան, որ արքունի [գործերում] մշակութուն անեն: Նրանք գնացին մեծ հոժարությամբ, կարծես թե մեծ պարգևներ ստացած լինեին թագավորից:

Այժմ դարձյալ եկավ նույն դահճապետը սուրբ սպանվածների աշակերտների մոտ, ընտրեց նրանցից երկուսին, որոնք ամենից համեստներն էին, մյուսներից հեռացրեց մի կողմ և ասաց նրանց. «Ձեր անուններն ի՞նչ է»:

Մեկը պատասխան տվեց և ասաց. «Մնոդնեբս իմ անունը խորեն են դրել, իսկ դրա անունն Աբրահամ է. իսկ ըստ մեր շնորհատուր կարգի՝ Քրիստոսի ծառաներ ենք և այն երանելիների աշակերտները, որոնց սպանեցիք»:

Պատասխան տվեց դահճապետը և ասաց նրանց. «Իսկ այժմ ձեր գործն ի՞նչ է, և կամ թե՛ ո՞վ է ձեզ այստեղ բերել»:

Այս բանին Աբրահամը պատասխան տվեց և ասաց. «Այդ դուք պետք է մեր ուսուցիչներից իմանայիք. որովհետև նրանք չնչին մարդիկ չէին, այլ բավական հայրենի ստացվածքներ ունեին ըստ արժանիքի, այնպես էլ սպասավորներ, ո՛րը մեզ նման և ո՛րն էլ մեզանից ավելի լավ. ովքեր մեզ սնուցել և սովորեցրել են, նրանց հետ ենք եկել: Որովհետև մեր աստվածատուր օրենքները պատվեր են տալիս մեզ՝ սիրել նրանց ինչպես սուրբ ծնողների և ծառայել նրանց իբրև հոգևոր տերերի»:

Ջայրացավ դահճապետն ու ասաց. «Անկիրթ և աներկյուղ ապստամբի նման ես խոսում: Քանի որ խաղաղության մեջ և ձեր աշխարհում էիք, լավ էր. բայց երբ նրանք քրեական հանցանքի մեջ բռնվեցին արքունի գործերում և մահապարտ համարվեցին իրենց գործերի համեմատ, ձեզ վայել չէր ամենևին նրանց մոտ գնալ: Չե՞ք տեսնում այս մեծ բանակի մեջ [ինչպես է լինում]. երբ պատվավորներից որևէ մեկը արքունի ժամանակավոր բանտն է ընկնում, սգի շորեր է

հագնում, ջոկվում-հեռանում է և միայնակ է նստում և ամենեկին ոչ ոք չի համարձակվում մոտ գնալ նրանց: Իսկ դու այդպես պարծենալով ես խոսում, ինչպես մի անմեղ մարդու աշակերտ»:

Սրան պատասխան տվեց Խորենը և ասաց. «Ո՛չ ձեր կարգն է անիրավ և ո՛չ մերը սուտ. հանցավոր նախարարը ումից որ պարգև էր ստացել, այնպես պետք է հնազանդ լիներ նրան, որ բացի իր ունեցած շուքից ուրիշ մեծամեծ պարգևներ էլ ստանար նրանից: Արդ, քանի որ այդ չի արել, նրան ձախողակի հակառակ բաներն են պատահել: Եվ մեր ուսուցիչներն էլ, եթե հանցանք գործած լինեին աստծու դեմ և կամ որևէ կերպ մեղանշած թագավորի դեմ, նույն ձևով էլ մենք նրանց հետ կվարվեինք. ո՛չ մեր աշխարհում նրանց մոտ կգնայինք և ո՛չ էլ նրանց հետևից այս օտար աշխարհը կգայինք: Բայց քանի որ երկու կողմերի վերաբերմամբ էլ արդար են վարվել, և դուք զուր ու անմեղ սպանեցիք նրանց, այժմ մենք է՛լ ավելի ենք սպասավորում նրանց սուրբ ոսկրներին»:

Դահճապետն ասաց նրան. «Ծս արդեն առաջուց ասացի, թե դու մի շատ հանդուգն մարդ ես. ահա պարզ հայտնվեց, որ նրանց բոլոր հանցանքների մեջ դուք էլ խառն եք»:

Արրահամն ասաց. «Ո՞ր հանցանքի»:

Դահճապետն ասաց. «Նախ՝ մոգերի սպանման և ապամնացած բոլոր հանցանքների մեջ»:

Արրահամն ասաց. «Այդ ո՛չ միայն մեզնից է, այլ նաև ձեր օրենքների կարգի համեմատ. թագավորները հրաման են տալիս ձեզ, իսկ դուք գործում եք ձեր սպասավորների ձեռքով»:

Դահճապետն ասաց. «Միհր աստուծով եմ երդվում, որ դու ավելի խիստ ես խոսում, քան թե քո ուսուցիչները. դրանից երևում է, որ դուք նույնիսկ ավելի վնասակար եք: Արդ, ձեզ համար մահվանից փրկվելու հնար չկա, բացի արեգակին երկրպագելուց և մեր կրոնի պատվերները կատարելուց»:

Խորենն ասաց. «Մինչև այժմ իբրև մարդ էիր շարախո-

սում, իսկ այժմ իրրե անպիտան շուն ես վայրահաշում: Եթե արեգակն ականջներ ունենար, դու նրան նախատել կտայիր. բայց նա բնությամբ անզգա է, իսկ դու շարությամբ ավելի անզգա ես, քան թե նա: Ինչի՞ մեջ մեզ ավելի պակաս տեսար, քան մեր հայրերն էին: Չլինի՞ թե խոսքերով ուզում ես փորձել մեզ. այլ հանդես բեր քո շարությունն ու մեր բարությունը, և թող ամոթով մնա քո հայր սատանան ո՛չ միայն մեզնից, որ ավելի կատարյալ ենք, այլև ով քեզ խիստ փոքրիկ է թվում, նա էլ սաստիկ վերքեր կհասցնի քո հոգուն ու մարմնին»:

Երբ այս լսեց դահճապետը՝ սաստիկ բարկացավ նրանց վրա: Առաջիններից ավելի գետնաքարշ անել տվեց նրանց. և այնքան սաստիկ գետնաքարշ արին, որ շատերը կարծեցին, թե մեռան:

Բայց երբ երեք ժամ անցավ, նորից սկսեցին խոսել երկուսը և ասացին. «Թիչ ենք համարում այս անարգանքը և ոչինչ մեր մարմնին տված ցավերը՝ աստծու մեծ սիրո հանդեպ, որով նահատակվեցին մեր հոգևոր հայրերը: Հապա՛, կանգ մի՛ առնի և մի՛ դադարի, այլ ինչ որ նրանց վերաբերմամբ արիր, նույնը կատարի՛ր նաև մեր վերաբերմամբ: Եթե նրանց գործերը քեզ վատթար են թվում, մերը կրկնապատիկ համարիր. որովհետև նրանք խոսքով էին հրամայում, իսկ մենք գործով կատարում էինք հրամայվածը»: Այն ժամանակ է՛լ ավելի ղայրացավ նրանց վրա և հրամայեց մահու ծեծ տալ նրանց: Նրանցից ամեն մեկին վեցական դահիճ փոխվեց, և մինչդեռ կիսամեռ ընկած էին գետնի վրա, հրամայեց երկուսի ականջները տակից կտրել: Եվ այնպես խոր կտրեցին, որ կարծես երբեք իրենց տեղում չէին եղել:

Սաստիկ հարվածներից զարթնեցին ինչպես քնից, սկսեցին աղաչել ու պաղատել և ասացին. «Աղաչում ենք քեզ, թագավորի քա՛ջ զինվոր, կա՛մ մեզ էլ մահով սպանի՛ր, ինչպես մեր հայրերին, և կամ մեր պատիժն էլ վերջիններիս նման արա: Որովհետև և ահա մեր լսելիքն առողջացան երկնային առողջությամբ, իսկ հոտոտելիքը դեռ

մնում են իրենց տեղերում ցավ ու շարշարանքի մեջ. կիսապարզե մի՛ անի մեզ երկնքի բարությունից: Մեր մարմինները սրբեցին քարշ տալով և մեր լսելիքը՝ կտրելով սրբի՛ր նաև մեր քթերը կտրելով. որովհետև որքան մեզ տգեղացնես այս հոգեղեն [մարմնով], այնքան ավելի կգեղեցկացնես հոգևորով:

Դահճապետը մեղմորեն պատասխան տվեց և ասաց. «Եթե ես ավելի երկար մնամ ձեզ մոտ, կարծեմ ինձ էլ ձեր համառության աշակերտ կդարձնեք: Ահա հայտնում եմ ձեզ նաև թագավորի կամքը: Ձեզ պատժելու վերաբերյալ եղած հրամանն այդքան էր. իսկ այդ պատժից հետո դուք պետք է գնաք Ասորեստան և մշակություն անեք արքունի գործերում. որպեսզի ով ձեզ նայի՝ այդ նույն համառության մեջ հաստատ չմնա թագավորի հրամանների դեմ»:

Երանելիներն ասացին Պրան. «Դու մեր երկիրը կիսագործ թողիր»¹⁶¹, մենք արքունի երկրում մեր կես մարմիններով չենք կարող աշխատել»:

Երբ այս լսեց դահճապետը, նրանց տանող զինվորներին աղաչեց և ասաց. «Այստեղից դուք առեք զնացեք միայն. հրե Ասորեստան հասնեն, թող շրջեն՝ ուր կամենում են»:

Սրանք են հայոց կատարյալ խոստովանողները, որոնք ուրախությամբ իրենց անձերի վրա ընդունեցին խեղությունն ու շարշարանքը: Բայց որովհետև ազատվեցին սուրբ մահից, սգով ու տրտմությամբ էին գնում երկար ճանապարհը: Նրանց ծանր չէին թվում ոտների և ձեռների կապանքները. այլ ավելի այն, թե ինչու՞ արժանի չեղանք հավասարվելու քաջ նահատակներին:

Երբ նրանց տարան-հասցրին Բաբելացոց երկիրը, մի գավառ, որ Շահուլ¹⁶² է կոչվում, թեպետև արքունի պատժի ենթակա էին, սակայն թե՛ հայտնի և թե՛ գաղտնի մեծ ընդունելություն գտան այն երկրի բնակիչների կողմից: Բայց երանելիներն. այնուամենայնիվ. խիստ տխուր էին այն իմաստով, թե քիչ ենք աշխատել և շատ ենք հանգստանում. և շարունակ նույն մտատանջության մեջ էին:

Նրանք աշխատում էին տեսնել նախարարների սուրբ

կապանքները, ծառայել նրանց մարմնավոր պիտույքներին, Այս բանն իմաց տվին այն երկրի մեծամեծներին, որոնք քրիստոնեության նույն սուրբ ուխտի մեջ էին: Եվ բոլոր մեծամեծներն ու փոքրները հավանություն տվին սրան՝ հայտարարել ամբողջ երկրում, որ Կոստանտինոպոլիսի հայտարարած իրենց մարմնավոր պիտույքներ [հայթայթելու] միջոցով մասնակից լինել սուրբ կապավածներին հեռավոր օտարության մեջ:

Եվ այսպես տարեցտարի ժողովում էին յուրաքանչյուր մարդու կարողության համեմատ, ո՛րից քիչ և ո՛րից շատ, ում ձեռին ինչ որ պատրաստ կար, թե՛ դրամ և թե՛ դահեկան, ժողովում-պատրաստում և տալիս էին երանելիներին, որ տանեն նրանց: Եվ այսպես ծառայեցին նրանք, մինչև լրացավ սպասավորության տասը տարին:

Եվ որովհետև խիստ դաժան կյանքի մեջ էին այն շոգ երկրում և անդադար ճանապարհորդում էին նույն Շահուղ, Մեշուֆ¹⁶³ և Քաշկար¹⁶⁴ երկրներում և ամբողջ Ասորեստանում ու խուժաստանում, սաստիկ տոթից խորշակահար մեռավ սուրբ Խորենը և ամփոփվեց այն երկրի բնակիչների կողմից սուրբ վկաների հետ:

Իսկ երանելի Աբրահամը շարունակ նույն առաքինի գործն էր կատարում. շրջում-հավաքում էր հավատացյալների բոլոր տուրքերը և տաճում էր մեծ հեռաստանը և անձամբ բաժանում յուրաքանչյուրի կարիքների համեմատ: Եվ այսպես շարունակվեց մինչև պատժվածների տասներկուերորդ տարին, մինչև որ բոլորը միասին աղաչեցին նրան, որ համաձայնի գնալ Հայոց աշխարհը, որպեսզի երբևէ հասնի նրանց մոտ, նրա մեջ տեսնեն նաև այն քաջ նահատակներին, որոնք սպանվեցին սրով, նրանում տեսնեն նաև շարճարանքների սուրբ կապանքները:

Եվ երբ մարտիրոսները, խոստովանողներն ու կապվածները հանձին նորա տեսնվեն, նրա շնորհիվ կօրհնվի ամբողջ աշխարհը, նրա շնորհիվ կօրհնվեն և կաճեն նրանց երեխաները, նրանով կզգաստանան և դեպի սրբություն կդիմեն երիտասարդները, նրանով կհամեստանան և կիմաս-

տանան նրանց թերերը, նրա շնորհիվ նրանց իշխանները մարդասիրություն կսովորեն, նրա շնորհիվ Աստծուց գութ կընկնի թագավորի սիրտը՝ շենացնել ամբողջ երկիրը և խաղաղություն տալ նրան: Նրանով կպարծենան եկեղեցիներն իրրե կատարյալ և քաջ զինվորով, նրանով կզարդարվեն վկայարանները, նրանով վկաներն էլ կցնծան և կբերկրին: Նրանով նաև Ավարայրի դաշտը պայծառանալով՝ ծաղիկներով կլցվի, ո՛չ թե անձրևաբեր ամպերից, այլ նահատակների սուրբ արյունով և նրանց ցիրուցան եղած սուրբ ոսկերների սպիտակությամբ: Երբ Խոստովանողն իր բազմավաստակ ոտքը դնի պատերազմի լայնատարած տեղերը, թեև ըստ իր բնության հող է, երբ կենդանի մարտիրոսը շրջի այնտեղ, կենդանին կենդանիների մոտ գնալով՝ ամբողջ աշխարհը նորից կենդանություն կստանա:

«Գիտենք, ասում են, երբ սրան տեսնեն Հայոց աշխարհի բոլոր միայնակյացները, սրանով կհիշեն պատերազմողների հոգևոր խմբերին, որոնք իրենց անձը, ասում են, մեր փոխարեն մահվան ենթարկեցին և իրենց արյունը թափեցին իբրև հաշտության զոհ աստծուն: Սրանով կհիշեն այն սուրբ քահանաներին, որոնք սրախողիտող արվեցին այս օտարության մեջ և իջեցրին թագավորի սաստիկ բարկությունը: Սրանով թերևս մեր կապանքներն էլ հիշեն և աղոթք անելով խնդրեն աստծուն, որ մեզ համար գերությունից դարձ լինի դեպի մեր հայրենի երկիրը:

«Որովհետև սաստիկ փափագում ենք ո՛չ միայն մարմնավոր կարոտը լցնելու, այլ ավելի ևս տեսնելու մեր սուրբ եկեղեցիներն ու մեր սրբասեր պաշտոնյաներին, որոնց մենք իշխանակեցինք ու հաստատեցինք այնտեղ: Եվ եթե մյուս անգամ աստված հաջողի մեզ գնալ և լրացնել մնացածների կարոտությունը, գիտենք, որ աստված մեզ համար էլ կբախա իր ողորմության դուռը՝ միևնույն ճանապարհով գնալու, որով այս սրբի ոտքերը կառաջնորդեն»:

Այս խորհուրդը մտածելով աստվածաշնորհ նախարարները՝ մեծ թախանձանքով առան Խոստովանողի հավանությունը: Եվ որովհետև երբեք սովորություն չունեին բարի

բանին հակառակ գնալ, իր Ֆախկին սովորության համեմատ այստեղ էլ շտապեց շուտով կատարել աստվածային առաքինության հետևողների միաբան հրամանը: Եկավ-հասավ Մեծ Հայոց աշխարհը:

Իսկույն շտապեցին և նրա առաջ դուրս եկան տղամարդիկ և կանայք, մեծերն ու փոքրերը և ազատների ու շինականների ամբողջ բազմությունը: Ընկնում էին և փաթաթվում սրբի ոտներով ու ձեռներով և ասում. «Օրհնելա՛ծ լինի տեր աստվածը բարձունքում, որ երկնքից մեզ համար պատգամաբեր ուղարկեց՝ հարության ավետիս բերելու մեզ, որպեսզի արքայության ժառանգ լինենք: Որովհետև ահա քո մեջ կերպարանք առած ենք տեսնում հարության հուսով բոլոր հրաժարվածներին և արձակման ակնկալություն ունեցող կապվածներին: Քո մեջ ենք տեսնում նաև մեր աշխարհի շինությունը խաղաղությամբ. քեզանով մեր եկեղեցիները ցնծում են և բերկրանքի մեջ են, և քեզանով մեր սուրբ վկաները անդադար բարեխոս կլինեն մեզ համար աստծու մոտ: Օրհնի՛ր մեզ, մե՛ր սուրբ հայր, դու հանգուցյալների բերանն ես, մեզ հետ խոսի՛ր հայտնի օրհնությամբ, որպեսզի մեր հոգիների մեջ ծածուկ լսենք սրբերի օրհնությունները:

«Ճանապարհ բաց արիր նրանց համար, ովքեր փափագում էին գալ իրենց երկիրը. խնդրի՛ր Աստծուց, որ շուտով գան սուրբ կարապետիդ հետևից: Եվ ինչպես որ բաց արի՛ր երկրի արգելված ճանապարհը, երկնքում էլ բա՛ց արա մեր աղոթքների դուռը, որպեսզի մեր՝ մեղավորներիս՝ պաղատանքն էլ հասնի աստծու առաջ նույն կապվածների բարեխոսության համար. և քանի դեռ այս մահկանացու մարմինների մեջ ենք, ինչպես որ տեսանք քո երանելի սրբությունը, տեսնենք նաև մեր անձկալի սիրելիներին, մենք, որ շատ ժամանակներից ի վեր կոտրված ու պաշարված ենք մեր հոգիներով ու մարմիններով: Արդ, հավատում ենք անսուտ հույսին, որ ինչպես կատարվեց-լրացավ քո սուրբ սիրո մեծ տեսությունը, այնպես էլ մոտ ժամանակներս պիտի տեսնենք Քրիստոսի ճշմարիտ վկաններին, որոնց երկ-

նավոր գեղեցկության տեսքին փափագում ենք շարունակա:

Բայց երանելի խոստովանողը, թեպետև այսպես սիրով ընդունվեց ամբողջ աշխարհի կողմից, ամենևին չուզեց որևէ մեկին մոտենալ մարմնավոր կարիքների բավարարման համար, այլ ընտրեց իրեն համար բազմամբոխ ժողովրդից մեկուսի մի տեղ և երեք առաքինի եղբայրների հետ մեծ ճգնությունը ավարտեց իր կյանքը:

Եթե մեկը կամենա նկարագրել, դժվար թե կարողանա պատմել նրա առաքինի վարքը: Որովհետև եթե նրա տքնությունն ասես, անշեշ կանթեղի նման վառվում էր ամբողջ գիշերներ. եթե սակավապետությունն ասես կերակուրների վերարերմամբ, համարյա թե անկերակուր հրեշտակներին էր նմանվում: Եթե հեղությունն ու խոնարհությունն ուզենաս ասել, կենդանի էակների մեջ չես կարող նրա նմանը գտնել. իսկ եթե անընչասիրությունն ուզենաս ասել, ինչպես որ մեռած մարդը կայքով չի խաբվի, այդպես էլ ճշմարտությամբ իմացիր այս երանելու վերաբերմամբ:

Անդադար ձայնով շարունակ պաշտամունք էր մատուցանում և անհատնում աղոթքով միշտ աստծու հետ խոսում էր բարձունքում: Աղ եղավ նա անհամացածների համար, և դրդիչ խթան հանդիսացավ բոլոր ծուլացածների համար: Նրանով պախարակվեց ագահությունը, և շվայտ որկրամոլությունը սաստիկ ամաչեց նրա շնորհիվ: Նա առողջություն եղավ Հայոց աշխարհի համար և շատ վիրավորներ զաղտնի կերպով առողջություն գտան նրա շնորհիվ: Նա կատարյալ ուսուցիչ եղավ իր ուսուցիչների համար և խրատատու սուրբ հայր՝ իր հայրերի համար: Նրա համբավը լսելով՝ իմաստնացան տգետները, և նրա մոտիկությունը տեսնելով՝ զգաստացան լկտիները: Մարմնով բնակվում էր մի նեղ խցի մեջ, իսկ նրա սրբության ահը պատել էր թե՛ հեռավորներին և թե՛ մերձավորներին: Դևերը զարհուրեցին և փախան նրանից, հրեշտակներն իջան և շրջապատել էին նրան:

Հույները նրա պատճառով երանի տվին Հայոց աշխարհին և շատ բարբարոսներ շտապեցին տեսնել նրան մարմ-

նով: Նա սիրելի եղավ աստծու սիրելիներին և ճշմարտության թշնամիներից շատերին առաջնորդեց դեպի սուրբ սերր: Իր առաքինության սկիզբը հենց մանուկ հասակից դրեց և նույն առաքինությամբ հասավ մինչև իր կյանքի վերջը: Ինչպես որ աշխարհիս սուրբ ամուսնության կարգի մեջ շմտավ, այնպես էլ այս աշխարհի բոլոր ապականացու բաների մարմնավոր պետքին չենթարկվեց: Եվ եթե պետք է պարզորեն ասել, ինչպես որ մարմնի պիտույքները փոխեց հոգևոր պիտանացու բաների հետ, հենց այնպես էլ երկրից երկինք փոխադրվեց:

ԱՅՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Որոնք իրենց հոծաբ կամֆով Քրիստոսի սիրու համար իրենց անձերը արժունի կապանքների հանձնեցին

Սյոմայաց ցեղից երկու եղբայրներ Բաբգեն և Բակուր.

Արծրունյաց ցեղից՝ Ներշապուհ և Շավասպ և Շնգին և Մեհրուժան և Պարզև և Տանատ.

Մամիկոնյան ցեղից՝ Համազասպյան և Համազասպ և Արտավազդ և Մուշեղ.

Կամսարականների ցեղից՝ Արշավիր և Թաթ, Վարժ. Եերսեհ և Աշոտ.

Ամատունյաց ցեղից՝ Վահան և Առանձար և Առնակ.

Գնունյաց ցեղից՝ Ատոմ.

Դիմաքսյանների ցեղից՝ Թաքուլ և Սատոյ, երկու այլ ընկերներով.

Անձեազյաց ցեղից՝ Շմավոն և Զվարեն և Առավան.

Առավեղյանների ցեղից՝ Փապակ և Վարազդեն և Դատ.

Արծրունյաց տոհմից՝ Ապրսամ.

Մանդակունյաց տոհմից՝ Սահակ և Փարսման.

Տաշրացյաց ցեղից՝ Վրեն.

Ռափսոնյան տնից՝ Բաբիկ և Հոհան:

Այս երեսունհինգ մարդկանցից ոմանք ավագ նախարարներից էին, ոմանք կրտսերներից, բայց բոլորն էլ մարմնով նախարարազուհներ են, իսկ հոգևոր առաքինությամբ՝ բոլորն էլ երկնային քաղաքացիներ։ Եվ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ էլ, ոմանք թագավորական տնից և ոմանք հենց նույն նախարարների տնից, քաջ նահատակների նիզակակիցներ ու մարտակիցներ։ Սրանք բոլորն էլ հոժարակամ հանձնվեցին շարշարանքների սուրբ կապանքներին։

Բայց մենք այժմ ո՛չ միայն այս բանի վրա ենք զարմացած, որ կամովին զնացին, փորձության մեջ ընկան, այլ ավելի այն բանի վրա ենք սքանչացած, որ նրանց նման փափկակյաց մարդիկ, ձյունապատ լեռների լայնարձակ ապրած բնակիչները, խորշակաբեր դաշտերի բնակիչ դարձան։ Նրանք, ովքեր ազատ էրենների նման շրջում էին ծաղկաբեր սարերում, ձեռքերն ու ոտքերը կապած գցվեցին Արևելքի բոցակեզ աշխարհը։ Հացի նեղության և ջրի կարոտության մեջ էին, ցերեկը խավարում և գիշերն անլույս, անվերարկու և անանկողին, գազանների նման գետնին փռված ինը տարի և վեց ամիս¹⁶⁵, եվ այնպիսի մեծ ուրախության մեջ էին տանում այդ նեղությունը, որ ոչ ոք ամենևին տրտունջ ու հայհոյանք չսեց նրանց բերանից, այլ հորդառատ գոհացողություն՝ աստվածապաշտության մեջ գտնվող բարեկեցիկ մարդկանց նմանությամբ։

Եվ մինչդեռ նրանք այսպիսի նեղության մեջ էին, կասկած ընկավ թագավորի սիրտը, թե սաստիկ տառապանքի պատճառով ձանձրացած կլինեն իրենց դառն կյանքից։ Նրանց մոտ ուղարկեց մեծ հազարասլետին և ասաց. «Գոհե՛ն այսուհետև զգաստացե՛ք ձեզ ու ձեզ, և նույն համառության մեջ մի՛ մնաք. երկրպագեցե՛ք արեգակին, և կարծակիք այդ շարաշար կապանքներից և ամեն մեկդ. կրկին տեր կդառնաք ձեր հայրական գույքին»։

Պատասխան տվին երանելիներն ու ասացին. «Փորձելու համա՞ր ես եկել-հարցնում մեզ, թե՞ իսկապես թագավորն ինքն է ուղարկել քեզ»։ Հազարապետը երդվեց և ասաց. «Ասածիս մեջ ավելի կամ պակաս խոսք չկա, որ

նրա բերանից դուրս եկած չլինի»։ Այն ժամանակ ասացին նրան. «Ովքեր մի անգամ աշակերտել են ճշմարտությանը, այլևս երբեք հտ չեն դառնա նրանից, այլ ինչ ուր կան՝ այնպես էլ մնում են։ Մի՞թե այն ժամանակ չիմանալուց էինք պնդում, և այսօր նեղությունն իմաստնացրեց մեզ. այդպես չէ։ Այլ մենք փսոսում ենք այն բանի համար, թե ինչու՞ մենք էլ առաջիկաների հետ չվերջացրինք մեր կյանքը։ Իսկ այժմ աղաչում ենք քեզ և քո միջոցով ձեր թագավորին՝ այդպիսի բաների մասին մեզ այլևս մի՛ հարցնեք, այլ ինչ որ մտքներումդ դրել եք մեր վերաբերմամբ՝ կատարեցե՛ք»։

Երբ մեծ հազարապետն այս լսեց, իր մտքում շատ գովեց նրանց հաստատամտությունը, և այնուհետև սկսեց նրանց սիրալիրություն ցույց տալ, ինչպես աստծու սիրելիների։ Եվ շատ հորդորական խոսքերով թագավորին համոզում էր, որ նրանց ների և արձակի իրենց կապանքներից։ Որովհետև նա թեպետև փոխվեց արքունի հազարապետության պաշտոնից, և շատ բաներում վնասակար ճանաչվեց, ինքը հենց իրեն էր համարում Հայոց աշխարհի ավերման պատճառը, ուստի և մեծ անարգանքով իր տունն ուղարկվեց, սակայն կապվածների մասին երբեք չէր ուզում չարախոսել՝ մինչև իր կյանքի վերջը։

Իսկ երանելիներից շատերը, որոնք ավելի երիտասարդ էին, սովորեցին իրենց հայրենի երկրի գիրն ու գրականությունը, և այն դարձավ նրանց համար հոգևոր կերակուր. որով իրենց խրախուսում էին և ընկերներին մխիթարում։ Եվ այնպես զմալվեցին իրենց մտքով ու հոգով, որ նրանց ծերագույններն անգամ փափկացան, երիտասարդացան, մանկացան։ Որովհետև թեպետ նրանց ուսման ժամանակներն անցել էին, սակայն բազմաթիվ սաղմոսներ բերան անելով՝ հոգևոր երգակից էին դառնում մանուկների մատաղեբրամ բազմությունը։

Եվ այնպես էին պայծառացնում սրբության պաշտամունքը, մինչև որ դաժան դահիճներից ոմանք հրապուրվում էին՝ լսելով նրանց երգերի քաղցրությունը, և որքան իրենց ձեռքից գալիս էր, թագավորի հրամանից դուրս դուրսու-

թյուններ էին տալիս նրանց, սեր ու խնամք էին ցույց տալիս բոլորին և շատ անգամ հոգում էին նրանց մարմնավոր կարիքները: Մանավանդ որ աստծու հաջողության մի փայլուն օրինակ էին կատարում նրանց ձեռքով: Խնչպես որ դիվահարներից շատերը բժշկվեցին այն քաղաքում, որտեղ գտնվում էին կապվածները: Քանի որ նրանց մոտ ոչ մի քահանա չկար, նրանց էին դիմում քաղաքի հիվանդներն ու ցավագարները, և նրանցից ստանում ամեն մեկն իր հիվանդության բժշկությունը:

Այլ և այն աշխարհի¹⁶⁶ մեծ իշխանը, որի անունը Հարեղոմ Շապուհ էր, և որին հանձնված էին բոլոր պատժվածները, շատ գութ ու սեր ցույց տվեց նրանց բոլորին: Նրանցից ծերերին հոր տեղ էր ընդունում, իսկ ավելի փոքրերին գգվում էր իբրև իր սիրելի որդիների: Շատ անգամ գրեց արքունիք և հայտնեց կապվածների տառապանքն ու նեղությունը, և նրանցից յուրաքանչյուրի ազնիվ վարք ու բարբրեացատրեց նրանց. մեծամեծների առաջ ճգնում, ամեն տեսակ հնարքներով ջանք էր գործ դնում, մինչև որ շատ բարեխոսների միջոցով թագավորի հաճությունն առան: Հրամայեց նրանց կապանքներն արձակել և վերացնել նրանց վրայից պատժի սուգը և նրանց նախարարությանը վայել զգեստ հագցնել. նրանց ոռճիկ կարգեց և հրամայեց ամբողջ սպառազինությունն արքունիքից տալ: Գրեց և հանձնարարեց մեծ սպարապետին, որ արքունի զորքի հետ պատերազմելու գնան:

Եվ երբ այսպես կարգադրվեց ու կատարվեց թագավորի հոր հրամանը, շատ տեղերում, ուր որ նրանք հասան, գերազանց գտնվեցին՝ քաջության գործում, այնպես որ նրանց ժասին գովասանության գրություն էլ գրվեց Դուռը: Թագավորի սիրտն այնպես քաղցրացավ, որ հրամայեց բոլորին իր առջև բերել: Եկան և ներկայացան արքայից արքա Հազկերտին: Ուրախ-զվարթ հանդիպեց նրանց, հանգիստ խոսքերով խոսեց նրանց հետ և խոստացավ ամեն մեկին իր իշխանությունը տալ հայրենի պատվի կարգով և նրանց իրենց աշխարհն ուղարկել՝ քրիստոնեական կրոնը պաշ-

տելու, որի համար այնքան մեծամեծ չարչարանքներ էին կրել:

Եվ մինչդեռ նրանք այնտեղ մեծ ուրախությամբ (աղատ) շրջում էին բանակում թագավորի առաջ, այդ նույն ժամանակ հասավ թագավորի կյանքի վերջը՝ իր թագավորության տասնիններորդ տարում: Եվ միմյանց հակառակ դուրս գալով՝ նրա երկու որդիները կռվում էին թագավորության համար. այս դժնդակ պատերազմի գործը սաստկությամբ շարունակվեց երկու տարի:

Մինչդեռ նրանք այս խռովության մեջ էին, ապստամբեց նաև Աղվանից թագավորը. որովհետև նրանց քեռորդին էր և հայրենի հավատի համաձայն առաջ քրիստոնյա էր, և արքայից արքա Հազկերտը նրան բռնությամբ մոզական կրոնին էր դարձրել: Եվ նա իրեն համար հարմար ժամանակ ընտրելով՝ իր անձը մահվան վտանգի ենթարկեց. ավելի լավ համարեց պատերազմում մեռնել, քան թե ուրացությամբ թագավոր լինել: Այս բոլորի պատճառով ուշացավ նրանց [Հայոց] աշխարհն ուղարկելը:

Իսկ Հազկերտի կրտսեր որդու դայակը, որի անունը Ռահամ էր Միհրան տոհմից¹⁶⁷, թեև տեսավ Արյաց գործը երկու մասի բաժանված, բայց մեկ կիսով գազանաբար հարձակվեց թագավորի երեց որդու վրա. ջարդեց, կոտորեց նրա զորքը և թագավորի որդուն ձերբակալելով՝ հրամայեց տեղն ու տեղը սպանել: Իսկ մնացած զորքն էլ հավանության բերեց և միաբանություն հաստատեց Արյաց ամբողջ զորքի մեջ, և թագավորեցրեց իր սանին, որի անունը Պերոզ էր:

Թեպետև Արյաց աշխարհում կատարյալ խաղաղություն հաստատեց, բայց Աղվանից թագավորը չէր ուզում նորից ծառայության տակ մտնել. այլ նա քանդեց Ճորա պահակը և Մասթոթների զորքն այս կողմն անցկացրեց. միաբանեց տասնամեկ լեռնական թագավորներին և պատերազմով ընդդեմ կացավ Արյաց զորքին և մեծ վնաս պատճառեց արքունի զորքերին: Թեպետ երկու-երեք անգամ աղաչանքի գրություններ ուղղեցին նրան, բայց չկարողացան այդ մարդուն համոզել. նա գրով ու պատգամներով հանդիմանում

էր նրանց՝ Հայոց երկիրն իզուր տեղը ավերելու համար։ Նրանց հիշեցնում էր նախարարների մահը և կապվածների չարչարանքները։ Ասում էր՝ «Այնչափ սիրո և վաստակների համար փոխանակ կյանք շնորհելու, նրանց արևը խավարեցրի՞ք։ Լավ կլինի ինձ համար, ասում է, նրանց չարչարանքները հանձն առնել, քան թե քրիստոնեությունը թողնել»։

Եվ երբ տեսան, որ ո՛չ բռնություն և ո՛չ էլ սիրով չկարողացանք համոզել նրան, շատ գանձեր ուղարկեցին խայլանդուրների աշխարհը, բաց արին Ալանների դռները¹⁰⁸, շատ զորք հանեցին հոներից և մի տարի կռվեցին Աղվանից թագավորի դեմ։ Թեպետև նրա զորքը ցրվեց ու հեռացավ նրանից, սակայն նրան չկարողացան հնազանդեցնել, այլ դեռ մեծամեծ հարվածներ էլ ստացան, ո՛րը պատերազմով և ո՛րը հիվանդությունների չարչարանքներով։ Եվ պաշարումը երկար ժամանակ տևելու պատճառով աշխարհի մեծ կեսն ավերվեց, բայց ոչ ոք նրանից չերկմտեց ու չբաժանվեց։

Պարսից թագավորը դարձյալ մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ «Իմ քրոջն, ասաց, և քեռորդուս ուղարկի՛ր ինձ մոտ, որովհետև ի բնե մղգական կրոնի հետևող էին, և դու քրիստոնյա դարձրիր, իսկ աշխարհդ թող քեզ մնա»։ Բայց այն սքանչելի մարդը կռվում էր ո՛չ թե տերության համար, այլ աստվածպաշտության։ Մորն ու կնոջը ուղարկեց և ամբողջ աշխարհից հրաժարվեց. իսկ ինքը վերցրեց ավետարանը և ուզում էր աշխարհից հեռանալ։

Երբ այս բանը լսեց թագավորը, շատ ափսոսաց ու ցավեց իր մտքում, և ամբողջ մեղքն իր հոր վրա էր գցում։ Անսուտ երդում կնքեց և ուղարկեց նրան, թե՛ երկրիցդ մի՛ հեռանա միայն, և ինչ որ ասես՝ կանեմ։ Նա խնդրեց՝ ինչ որ մանկությունից իր սեփականն էր և որ իր հայրը շնորհել էր նրան երեսա ժամանակ — հազար տուն. թագավորից ստացավ այդ և միայնակյացների հետ միասին նստեց այնտեղ։ Եվ այնպես անդադար աստվածային պաշտամունքով

գրադվեց, որ ամենեւին չէր էլ հիշում, թե առաջ թագավոր է եղել:

Այս բոլոր երկարատե խռովութիւնները, որոնք շարունակվեցին մինչև արքայից արքա Պերոզի հինգերորդ տարին, պատճառ եղան Հայոց նախարարների շարձակվելուն: Բայց [նախկին] տարիների սովորութիւնից ավելի շատացրեց նրանց ոռճիկները և արքունի խնջույքներին մասնակցելու իրավունք տվեց:

Եվ նույն հինգերորդ տարում նրանցից շատերին կրկին շնորհեց նրանց գույքը և մյուսներին էլ հույս տվեց, որ վեցերորդ տարին բոլորին անխտիր կարձակի իրենց գույքով ու պատվով:

Բայց ես դարձյալ պիտի վերադառնամ այս կետին:

Իսկ երանելի առաքինիների և կապվածների ու պատերազմում ընկածների կանանցն ամբողջ Հայոց աշխարհում ես հաշվել չեմ կարող, որովհետև չիմացածներս ավելի շատ են, քան թե իմացածներս: Հինգ հարյուրի չափ անոմ-անուն ճանաչում եմ, ո՛չ միայն նրանցից, ովքեր ավագագույններին էին, այլև շատերին կրտսերագույններից:

Բոլորը միահամուռ երկնավոր նախանձով լցված ամենեւին պակաս շմանցին նրանցից, ովքեր աշխարհ չէին մտել: Որովհետև թե՛ ավագագույնները և թե՛ մանկագույնները հավատի միւսնույն՝ առաքինութեամբ զգեստավորվեցին: Ամենեւին չհիշեցին մայրենի ազատութեան փափկութեան անունը, այլ իբրև այնպիսի մարդիկ, որոնք հենց սկզբից նեղութիւնների են համբերել շինական սովորութիւնների օրինակով և տանջվելով են անցկացրել իրենց կյանքը, նրանցից է՛լ ավելի մեծ վշտերի համբերել հանձն առան:

Ո՛չ միայն իրենց հոգիների մեջ մխիթարված էին հավիտենական հույսի աներևույթ զորութեամբ, այլև մարմնի նեղութիւններով է՛լ ավելի կրեցին ծանր բեռը: Որովհետև թեպետ ամեն մեկն էլ իրենց ձեռնասուն սպասավորներն ունեին, բայց նրանց մեջ չէր երևում, թե ո՛րն է տիկինը և կամ ո՛րը նաժիշտը. բոլորի զգեստները միատեսակ էին և միասեռ երկուսն էլ պառկում էին գետին: Ոչ մեկը մյուսի

համար անկողին չէր գցում. որովհետև մինչև իսկ չգիտեին խոտեղենները ջոկել միմյանցից. միևնույն թուփ գույնն առնեին փսիաթները և միևնույն սև գույնի էին գլխատակերի բարձերը:

Չկային նրանց համար առանձին անուշահամ կերակուրներ պատրաստող խոհարարներ և ոչ էլ ջոկ հացարարներ՝ նրանց ազատների սովորության համաձայն սպասավորելու համար, այլ [այդ ամենը] ընդհանուր էր: Շաբաթաժողան [անց էին կացնում] անապատում բնակվող միախնակ-յացների կարգով: Ո՛չ ոք մյուսի ձեռին ջուր չէր լցնում, և ո՛չ էլ կրտսերները ավագներին սրբիչ էին մատուցանում. փափկասուն կանանց ձեռքը օճառ չընկավ, և յուր շառաջարկվեց ուրախության հանդեսների համար: Նրանց առջև մաքուր սկուտեղներ չդրվեցին և ո՛չ էլ բաժակակալներ տրվեցին ուրախության համար. նրանցից ոչ մեկի դռների մոտ նվիրակ չկանգնեց, և պատվական մարդիկ չկանչվեցին նրանց խնջույքի սեղանին. նրանց մտքերից չանցավ, թե գուցե սնուցանող որևէ դաստիարակ կամ մի սիրելի հարազատ ունեն:

Փոշոտվեցին ու ծխոտվեցին նորահարսների սրահակներն ու առագաստները և սարդի ոստայններ ձգվեցին նրանց հարսնարաններում. կործանվեցին նրանց դահլիճների բարձր գահերը, և խանդարվեցին նրանց սեղանների պարագաները. ընկան-կործանվեցին նրանց ապարանքները, և տապալվեցին ու ավերվեցին նրանց ապաստան ծառայող ամրոցները: Չորացան-ճռվեցին նրանց ծաղկանոցների բուրաստանները, և արմատախիլ եղան նրանց գինեբեր այգիների տունկերը:

Իրենց աչքերով տեսան իրենց կայքերի հափշտակությունը և իրենց ականջներով լսեցին իրենց սիրելիների վշտերն ու շարշարանքները. նրանց գանձերն առան, թագավորական արին, և ամենևին զարդեր չմնացին նրանց երեսների վրա:

Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք փափուկ կյանքով ու քնքուշ մեծացել էին քաղմոցների ու

գահավորակների մեջ. շարունակ բտրիկ ու ոսքով էին գնում աղոթատները, առանց ձանձրանալու ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղությանը: Ուվքեր իրենց մանկությունից հորթերի ուղեղներով և էրեների փափուկ մսով էին սնվել, մեծ ուրախությամբ խոտեղեն կերակուր էին ընդունում վայրենիների նման և ամենևին չէին հիշում իրենց սովորական փափուկ կյանքը: Նրանց մարմինների մորթը սև գույն ստացավ, որովհետև ցերեկն արևակեզ էին լինում և ամբողջ գիշերներն էլ գետնի վրա էին քնում:

Մշտական սաղմոսներն էին նրանց բերանների մրմունջները, իսկ կատարյալ մխիթարությունը մարգարեների [գրքերի] ընթերցումն էր: Նրկու-երկու միաբանվեցին իբրև իրար համաձայն ու հավասար ամուլներ՝ ուղիղ տանելով արքայության ակոսը, որպեսզի առանց վրիպելու հասնեն խաղաղության նավահանգիստը:

Մոռացան իրենց կանացի տկարությունը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգևոր պատերազմի մեջ. կռիվ բաց արին ու մարտնչեցին ծայրագույն մեղքերի դեմ, կտրեցին և դեն գցեցին նրա մահաբեր արմատները: Միամտությամբ հաղթեցին խորամանկությանը և սուրբ սիրով լվացին նախանձի կապտագույն ներկվածքը. կտրեցին ագահության արմատները և չորացան նրանց ոստերի մահաբեր պտուղները: Խոնարհությամբ հաղթահարեցին ամբարտավանությանը և միևնույն խոնարհությամբ հասան երկնավոր բարձրությանը: Աղոթքով բաց արին երկնքի փակված դռները և սուրբ խնդրվածքներով հրեշտակներին ցած բերին փրկության համար. ավետիս լսեցին հեռաստանից և փառավորեցին աստծուն բարձունքում:

Այն այրիները, որ նրանց մեջ կային, նորից առաքինության հարսներ դարձան և իրենց վրայից վերացրին այրիության նախատինքը: Իսկ կապվածների կանայք կամուլիճ կապեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից եղան սուրբ կապվածների շարչարանքներին. իրենց կյանքում նմանվեցին մեռած քաջ նահատակներին,

և հեռվից մխիթարիչ վարդապետներ եղա՞նք բանտարկվածներին: Իրենց մատեներով աշխատեցին ու կերակրվեցին, և թագավորից նրանց համար նշանակված ոռճիկը տարեց-տարի թողակ էին անում և նրանց ուղարկում մխիթարելու համար: Նմանվեցին անարյուն ճպուռներին, որոնք իրենց երգի քաղցրությամբ ապրում են առանց կերակրվելու և կենդանի են միայն օդ ծծելով՝ նմանվելով անմարմին [հրեշտակ]ներին:

Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցին, դարուն հասավ և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասեր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հավատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարոտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Որսի բարակները վերջացան, և բուրդով ղաղարեցին որսորդների արշավաճեները: Նրանք հիշվեցին միայն գրված հիշատակարաններով, և յշ մի տարեկան տոն նրանց հեռու օտարությունից տուն չբերեց. նրանց ճաշատեղերին նայեցին ու արտասվեցին և բոլոր ատյաններում հիշեցին նրանց անունները: Շատ արձաններ էին կանգնեցրած նրանց անվանը, և ամեն մեկի անունը նշանակված էր նրանց վրա:

Եվ մինչդեռ այսպես ամեն կողմից ալեկոծվում էին նրանց մտքերը, նրանք ամենևին չթուլացա՞ն երկնավոր առաքինությունից: Դրսից նայողներին երևում էին որպես սգավոր և չարչարված այրիներ, իսկ իրենց սրտերում դարդարված ու մխիթարված էին երկնավոր սիրով:

Այլևս սովորություն՞ չարին հեռու երկրից եկած մեկին հարցնելու, թե ե՞րբ կլինի, որ տեսնենք մեր սիրելիներին. այլ այժմ էր նրանց իղձն ու աղոթքն առ աստված, որ ինչպես սկսել են, այնպես էլ քաջությամբ ու երկնավոր սիրով լի նույնը դուրս հանեն-վերջացնեն:

Ե՛վ մենք, և՛ նրանք առհասարակ ժառանգենք երկնքի արքայությունը և հասնենք այն ամենին, ինչ որ խոստացված է աստծու սիրելիներին հանուն մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի:

ԾԱՆՈԹԱԳ ՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիշեն իր պատմությունը գրել է Մամիկոնյան Դավիթ երեցի խնդրով: Ո՞վ է դա՝ անհայտ է: Բանասեր Բ. Կյուլեսեւյան (Եղիշե. Քննական ուսումնասիրություն, Վիննա, 1909, էջ 79—80) Դավիթ Անհաղթին է ենթադրում, սակայն այդպիսի ենթադրության համար ոչ մի կովան և փաստի հեռավոր նմանություն չկա, բացի Դավթին ճերկրավոր առատ գիտություն վերագրելուց, մի բան, որ չի կարելի Դավիթ Անհաղթի մենաշնորհը համարել: Միֆայել Փոքրուզալ փաշան Դավիթ երեցին նույնացնում է Ղազար Փարպեցու կողմից իբրև Արտաշատի ժողովի մասնակից հիշված Դավիթ երեցի հետ: Այս կարծիքի դեմ է խոսում այն հանգամանքը, որ այս դեպքում Եղիշեն չէր կարող չիմանալ իր մեկենասի Արտաշատի ժողովական լինելը և անշուշտ անունով կհիշեր նրան և ոչ թե կգործածեր «և պատուական երիցունք ի տեղեաց տեղեաց» անորոշ արտահայտությունը:

2. Եղիշեի բնագրի միտքն այստեղ մուժն է, և այդ պատճառով էլ Եղիշեի թարգմանիչները այստեղ լոկ ենթադրական, բայց մեծ մասամբ սխալ թարգմանություններ են տվել: Թվում է ինձ, թե այստեղ Եղիշեն մեծարում է իր մեկենասին՝ ասելով, թե նա այնքան գիտուն անձ է, որ կարող է իր հրամայածից ավելի լավերն արտադրել, և ուրիշները պետք է իրեն դիմեին այդպիսի լավագույն գործերի համար: Մոտավոր սպեյս իմաստով էլ թարգմանված է սույն աշխատության մեջ:

3. «Հազարայան զօրացուխ» ասելով հասկացվում է Քրիստոսը:

4. «Արշակունյաց ցեղը» հայոց թագավորների այն հարստությունն էր, որ Հայաստանում թագավորել է ըստ ավանդության Քր. առաջ 2-րդ դարի կեսերից (հավանորեն 132 թվականից) մինչև 428 թվականը Քրիստոսից հետո, ուրեմն ճիշտ 560 տարի: Սակայն պատմական ճշգրիտ տե-

զեկութիւնների համաձայն՝ Արշակունիները թագավորել են Հայաստանում միայն 54 թվականից Քր. հետո, հաստատապես 66 թվականից սկսած, երբ Արշակունի Տրդատ I-ը թագ ընդունեց հռովմեական կայսր Ներոնի ձեռքից: Արշակունիների հաջորդականությունն ու ժամանակագրությունը մոտավորապես հետևյալն է.

Տրդատ I (54 թ. պաշտոնապես 66—75?)
 Ասիդատ (?—110)
 Պարթամասիր (110—114)
 Վաղարշ I (118—140)
 Սոյեմոս (140—162)
 Պակոր (162—164)
 Սոյեմոս երկրորդ անգամ (164—169)
 Սառաթրուկ (190—196)
 Վաղարշ II (196—215)
 Տրդատ II (216—222)
 Արշակ II, Խոսրով (222—238)
 Տրդատ III (238—252)
 Արտավազդ V (253—273?)
 Պարսից տիրապետություն (273—297)
 Տրդատ Մեծ (297—336)
 Խոսրով II (337—342)
 Տիրան (342—350)
 Արշակ II (350—367)
 Պապ (368—374)
 Վառազդատ (374—377)
 Արշակ III (378—386)
 Հայաստանի բաժանումը 384 թ., վերջնականապես 390 թ.
 Խոսրով III Պարսից բաժնում (389—391)
 Վռամշապուհ (391—414)
 Շապուհ պարսիկ (415—419)
 Անիշխանություն (419—422)
 Արտաշես կամ Արտաշիր (422—428)
 Արշակունյաց բարձումը 428 թ.:

5. Պարսիկ Սասանի ցեղը կամ Սառանյան տոհմը սկիզբ է առնում Սասանից, որի թոռն էր Պապակի որդի Արտաշիր I-ը, Սասանյան պետության հիմնադիրը: Սա, թագավոր դառնալով, պատերազմի է դուրս գալիս պարթևների արքայից արքա Արտավանի դեմ և 224 թվականին հաղթում է նրան, 226 թ. գրավում է նաև Կաեսիփոն կամ Տիգրոն մայրաքաղաքը և ամբողջ պետությունը ենթարկում է իրեն:

226 թվականից Սասանյան տոհմն իշխում է Պարսկաստանում և

երկիրն ու պետությունը այնպիսի ծաղկման հասցնում, ինչպիսին նա ունեցել էր Աքեմենյանների ժամանակ միայն: Այս տոհմի օրոք է, որ ազգային մշակույթի, կրոնական սովորությունների և կյանքի զարգացումն իր գագաթնակետին է հասնում. իրանական (զրադաշտական կամ մոզական) կրոնը հաղթական դիրք է գրավում նաև Իրանում լայնորեն տարածված քրիստոնեության հանդեպ և մեծ ծաղկման է հասնում, տեկնով մինչև Սասանյան պետության անկումը՝ 642 թվականը՝ արարական արշավանքների հետևանքով:

Մինչև Կոստանդնի քրիստոնեություն ընդունելը և քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրության մեջ պետական կրոն դարձնելը մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք, որ պարսից թագավորներն սկզբունքով հալածած լինեին քրիստոնեությունը: Բայց այս իրադարձությունից հետո և պարսկահռոմեական պատերազմներին զուգընթաց Պարսկաստանում սկսվում են դաժան հալածանքները քրիստոնեության դեմ, որովհետև պարսիկները նկատում էին, որ Պարսկաստանի բոլոր քրիստոնեաների համակրությունը հռոմայեցիների կողմն էր:

Հալածանքների գլխավոր նպատակն էր ոչնչացնել մասնավորապես քրիստոնեական եկեղեցու կազմակերպությունը: Այս քաղաքականությունն են վարում հատկապես Շապուհ II-ը և նրա հաջորդները մինչև Հազկերտ I-ը (399—420), որի ժամանակ հալածանքները դադարում են, և քրիստոնեաների դրությունն այն աստիճան է լավանում, որ նրանք 410 թվականին նույնիսկ ժողով են գումարում Սելևկիայում, կարգավորում են իրենց եկեղեցական գործերը և Սելևկիայի եպիսկոպոս Իսահակին ընտրում են բոլոր պարսից քրիստոնեաների կաթողիկոս: Հազկերտ I-ի մահից հետո հալածանքները վերսկսվում են Վուսթ V-ի ժամանակ կարճատև և ապա ավելի մեծ եռանդով՝ Հազկերտ II-ի օրոք (438—457), որը հալածանքները տարածում է նաև Հայաստանի վրա:

Ահա այս հալածանքների պատմությանն է նվիրված Եղիշնի Վարդանանց պատմությունը: Միանգամայն սխալ կլինի քրիստոնեության այս հալածանքները Սասանյան թագավորների կողմից կրոնական մոլեռանդությամբ ու մոգերի սադրանքներով բացատրել: Անկասկած է, որ պարսից թագավորների և պետական գործիչների համար ամենագլխավորն այստեղ քաղաքական խնդիրն էր՝ իրենց երկրի քրիստոնյաների և Բյուզանդական կայսրության միջև անշրպետ դնել և թույլ չտալ, որ սահմանակից քրիստոնյա երկրները իրենց ձեռքից դուրս գան և Բյուզանդիայի հետ միանան: Սրա փայլուն ապացույցն այն է, որ քրիստոնեաների սկզբունքային հալածանքները պարսից պետության մեջ դադարեցին այն ժամանակվանից, երբ Պարսկաստանում հաստատվեցին Բյուզանդական կայսրության սահմաններից արտաքսված քրիստոնյա նեստորականները իրենց մետրոպոլիտ Բարծումայի (435—489) ջանքերով, և պարսիկները տեսան, որ այս քրիստոնյաները ամենևին էլ համակրանքով չեն վերաբերվում բյուզանդացիներին: Նույն քաղաքականությունը նկատվում է նաև հետագայում միա-

բնականորէ վերաբերմամբ: Սրան բնավ չի հակասում այն, որ ժողերն, իրենց հերթին, ամեն կերպ աշխատում էին օգտվել ստեղծված դրությունէից և իրենց կրօնի ազդեցութիւնն ավելի հեռուները տարածել:

Սասանեան Բագավորների ժամանակագրական աղյուսակը սկսած Որմիզ II-ից:

Որմիզ II (303—310)

Շապուհ II (310—379)

Արտաշիր II (379—384)

Շապուհ III (385—388)

Վլամ (Բահրամ) IV (389—399)

Հազկերտ I (399—420)

Վլամ (Բահրամ) V (420—438)

Հազկերտ II (438—457)

Որմիզ III (457—458)

Պերոզ (458—484)

6. Այստեղ հիշված Շապուհն անշուշտ Շապուհ III-ն է (385—388),

7. Վլամ կամ Բահրամ V (420—438), Հազկերտ II-ի հայրը:

8. Հազկերտ II (438—457), Նյուզեքեն այս Բագավորի մասին գրում է հետևյալը. «Բահրամի մահից (438 կամ 439) հետո Բագավոր է դառնում նրա որդին՝ Հազկերտ II-ը: Սա հայածում էր թե՛ քրիստոնյաներին և թե՛ հրեաներին: Առհասարակ էլ դժվար է նրա մասին լավ բան ասել. նա վերացրեց ամեն ամսի 1-ին կատարվող ընդունելութիւնները, որոնց ժամանակ ամեն մի ականավոր մարդ անձամբ կարող էր իր գանգատները կամ խնդիրները հայտնել Բագավորին: Նրա մասին պատմում են, թե ամուսնացել էր իր աղջկա հետ — սա, իհարկե, հանցանք չէր զրադաշտական կրօնի հետևողի համար, ընդհակառակը, նույնիսկ առաքինութիւն էր, — բայց հետո սպանել է այդ աղջկան»: (Th. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, էջ 106): Այս բնութագիրը միանգամայն համապատասխանում է Հազկերտ II-ի կատարի բնավորութիւնը, ինչպես այն նկարագրում է Նդիշեն, իբրև սատանայի գործակից, իբրև մի կատարի գազան, իբրև մի մարդ, որին շատ սիրելի էր խռովութիւնն ու արյունահեղութիւնը, իբրև մի չար դև և այլն:

9. Հունաց երկիր արտահայտութիւնը գործ է ածվում Հռովմեական կայսրութիւն մեջ մտած երկրների համար. երկու տող ներքև Նդիշեն նույն երկրների համար գործ է ածում հռոմեների գաղառներ արտահայտութիւնը:

10. Մծրին — Վերին Միջագետքի կամ Արվաստանի (Բեթ-Արբայի) մայրաքաղաքը, լատին. Nisibis, Տիգրիսից մոտ 100 կիլոմետր դեպի արե-

մութը: Պարսից և հռովմայեցոց հարաբերությունների մեջ հսկայակաճ ղեր խաղացող ռազմագիտական կետ: Այս քաղաքը և իր շրջանը Հորիա-նոս կայսեր խայտառակ դաշինքի շնորհիվ 364 թվականին վերջնականա-պես անցավ պարսիկներին և պարսկա-հռովմեական բոլոր հետագա պա-տերազմներում պարսիկների համար իրեն հենակետ էր ծառայում թե՛ հաբ-ձակունների և թե՛ նահանջների ժամանակ:

1. Թեոդոս II կայսր (408—450), Արևելյան Հռովմեական կայսրու-թյան ամենաթույլ կայսրներից մեկը, որ քաղաքականապես երբեք չափա-հաս չդարձավ և միշտ գտնվում էր իրեն շրջապատողների ազդեցության տակ:

12. Տիգրոն կամ Կտեսիփոն, այժմյան Բաղդատից մոտ 16 կիլոմետր ղեպի ցած Տիգրիսի ձախ ափին, Սելևկյանների մայրաքաղաք Սելևկիայի ղեմուղեմը: Պարթևների ժամանակից բարգավաճեց ու դարձավ պե-տության մայրաքաղաք և թագավորական ձմեռոց: Տիգրոնն իր այս դիրքը պահեց նաև Սասանյանների ժամանակ, մանավանդ Շապուհ II-ից սկսած: Այժմ ավերակ է:

13. Ջախակողիյան պաշտոնյաներ կոչվում են մոզերը:

14. Մոզեր — կոչվում են իրանական կրոնի քահանաները, քրմերը ինչպես զրադաշտական կրոնից առաջ, այնպես էլ զրադաշտական կրոնի ժամանակ: Մոզ բառը գործ է ածվում նաև «կախարդ», «աստղագետ», «երազահան» նշանակություններով: Ավեստաճ խուսափում է այս անունից և քահանաներին իրենց կատարած գործի անունով կոչում է աթրավան — կրակ վառողներ: Անշուշտ ժողովրդի մեջ գերակշռել է մոզ անունը. հույներն ու հայերն էլ պարսկական քահանաների համար գործ են ածում այս բառը ի տարբերություն բաբելական քահանաների, որոնք կոչվում են քաղդեացիներ կամ բավդեներ:

15. Փուշաններ — հոնական ցեղեր, որոնք ապրում էին Պարսկաստա-նի հյուսիս-արևելյան սահմաններին կից Բակտրիայում (այժմյան Խորա-սթանում) և նրանից հյուսիս ու արևելք և այնտեղից հաճախակի արշավանք-ներ ձեռնարկում ղեպի պարսից պետության սահմանները: Նրանց մայրա-քաղաքն էր Բահլ, կոչվում էր նաև Բակտրա, համարվում էր Զրադաշտի հայրենիքը, Կյուրոսի մայրաքաղաքը, արհեստների ու առևտրի կենտրոն: Պարսիկ և արաբացի պատմիչները սրանց և սրանց հաջորդներին տալիս են ճայրալ անունը, որը նույնն է հայ պատմիչների ճեփաղճների հետ. վերջիններս կոչվում են նաև սպիտակ հոներ: Հեփթաղներն ավելի ուշ են պատմական թատերաբեմ դուրս գալիս: Փուշանները 468 թվականին մեծ պարտություն են կրում և անհետանալով պարսկական պետության հյու-

սխա-արեւելյան սահմաններէց՝ անցնում են Հինգուկուշը և մի նոր պետութիւն հիմնում Պեշապարում:

16. Պաճ դուռ — տեղը հաստատապէս որոշել հնարավոր չէ: Պարզ է, որ այն պետք է որոնել Պարսկաստանի հյուսիս-արեւմտյան կողմերում: Փորթուգալ փաշան Պահ դուռը համարում է էլքուրսի հարավակողմը գրեթե ըզվող Միրտառա կոչված կիրճը և նույնացնում է այն նախկին դուռն Կասպից (Pylae Caspiae) կոչվածի հետ, որը պաշտպանելու համար կառուցված էր Ռեյ քաղաքը:

17. Դեճ բառն «յստեղ չի գործածվում կրոնի կամ հավատի, այլ այդ կրոնի կամ հավատի հետ կապված գուշակութիւնների, հմայութիւնների իմաստով:

18. «Աւլի և Անարիֆ» համապատասխանում է պարսկերէն «Երան և Անեբրան» արտահայտութեանը և նշանակում է Իրան և Ոչ-Իրան, իրանացիներ և ոչ-իրանացիներ: «Արեաց և Անարեաց» կամ «Երան և Անեբրան» պարսից արքայից արքայի տիտղոսն է:

19. Ապար աշխարհ հին պարսկական ձեռն է Ապրշահը, որ բառացի նշանակում է «վերին աշխարհ» — Պարսկաստանի հյուսիս-արեւելյան մասը (այժմյան Խորասան), որ տարածվում էր մինչև Վրկան աշխարհի սահմանները: Այստեղ է գտնվում Հարե-րուզ գետը և Հերաթ (Հին Հարե) քաղաքը, որ այսօր էլ վաճառաշահ քաղաք է: Այս քաղաքում էին գտնվում հայ նախարարները կապանքներից արձակվելուց հետո (Ղազար Փարպեցի, Թիֆլիս, 1904, էջ 108): Ապար աշխարհի գլխավոր քաղաքն էր Նյու-ըպուհը, որ կառուցել էր Շապուհ 1-ը: Այստեղ է գտնվում նաև Ռեվան գյուղը, որտեղ նահատակվեցին Ղևոնդյանք:

20. Աղվաճից աշխարհ — Վրաստանից դեպի արեւելք, Կովկասյան լեռներից հարավ, այժմյան Ադրբեջանի հյուսիս-արեւմտյան մասում:

21. Լիճաց աշխարհ — Լիւնիք, Կովկասյան լեռնական ցեղ և երկիր, տեղը որոշակի հայտնի չէ. Ալիշահը Շիրվանի մեջ է գնում, Պլինիոսն այդ ցեղն անվանում է լուբիենի և գնում է Աղվանից հարեան:

22. Մավդեից աշխարհ — նույն տեղում հիշվում է երկու անգամ. առաջին անգամ «Վրաց, Աղվանից, Լիւնաց, Մավդեից» իրար հետ կապված, որ հավանական է դարձնում դրանց Կովկասյան լեռնական լինելը և Սոտեթի (Մոդեից) հետ նույնացնելը: Երկրորդ անգամ ասվում է՝ «և որ առևս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի և ի Հռոմոսց աշխարհն և ի Կորդուաց և ի Դասն և ի Մաւդէիցն և յԱրզնաւ-»

դին»։ այս կապակցութիւնը ցույց է տալիս, որ երկրորդ անգամ հիշված Մավդեից աշխարհը բոլորովին այլ է և կապ չունի առաջին անգամ հիշված հյուսիսային լեռնական երկրի հետ։ Այս երկրորդ Մավդեից աշխարհն անշուշտ պետք է նույնացնել Կորդվաց աշխարհից հարավ գտնվող Zabdicene գավառի հետ (==ասոր. Be Zawdai), Տիգրիս գետից դեպի արեւմուտք (տե՛ս սրանց մասին H. Hubschmann, «Die altarmenischen Ortsnamen», Strassburg, 1904, էջ 321 և J. Marquart, «Eranschahr», էջ 158)։

23. Կորդվաց աշխարհ—Տիգրիսի ափին, սրա վտակները՝ Բոհտան-սաի և Խաբուրի միջև մինչև Մոսուլի սահմանները։ Այս անունից է առաջացել հավանորեն Քյուրդիստան անունը։

24. Աղձնյաց աշխարհ, Աղձնիք—Arzanene—Տիգրիս գետից դեպի հյուսիս, Միջագետքից դեպի արևելք, Մեծ Հայքի 15 նահանգներից երրորդը, Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմը. սահմաններն են Չորրորդ Հայք, Տուրուբերան և Մոկք նահանգները և Ասորեստանը։ Գլխավոր գետերն են՝ Տիգրիս և Թուխ, լեռները՝ Սիմ, Տորոս, Խուլթ և այլն։

25. Տանկաստան այստեղ գործ էածված արաբների երկիր լիմասսոդ և համապատասխանում է Հյուսիսային Միջագետքի Արվաստան (Բեթ-Արբայե) երկրամասին, որի մայրաքաղաքը Մծբինն էր և որտեղ մեծ քանակությամբ արաբներ էին ապրում։ Հմմտ. Ժանոթ. 10։

26. Արզնարզիւն—ճիշտ տեղը հայտնի չէ։ Անվանվում է Մոկաց և Մավդեից աշխարհների կողքին, ուրեմն պետք է նրանց սահմանակից լինելը. հավանորեն Աղձնյաց աշխարհի Արձն կամ Արզն գավառն է։ Այս անունը հիշում է նաև Թովմա Արծրունին, Բարծուռայի մասին խոսելիս՝ «Ծկն եհաս յԱրզնարզիւն և յաշխարհն Մոկաց»։ Ակիւնյան, «Հանդես Ամսօրյա», 1936 թ. էջ 42 Ժանոթագր. 7 գրում է սրա մասին. «Ի՛նձ կթվի թե նույն է Արզն=Արզուն գավառին հետ, որ Ժամանակ մը երկուքի բաժնըված կերևա, ասորի հեղինակը կզանազանեն Արզուն և Արզուն Ոստան (Braun, Synhados, 32, 34, 162, Hübschmann, Altarmen. Ortsnamen, 248—251, 311, 321), երկուսն ալ եպիսկոպոսանիստ։ Հավանորեն Արզն=Արզուն և Արզուն Ոստան. հետո...վարչականապես միացած են և կոչված Արզն—Արզուն=Արզնարզիւն»։

27. «Բարբարոսներ» էին անվանում հույները բոլոր օտար ազգերին։ Պարսիկներն այդպիսիներին պիտի անվանեին ո՛չ թե բարբարոսներ, այլ «անարիներ»։

28. Հազկեբու II-ի Թագավորության չորրորդ տարվանից մինչև 11-րդ տարին կլինի 441/442—448/449, որովհետև Հազկեբուի գահակալության

առաջին տարին է 438 թվականի օգոստոսի 4-ից մինչև 439 թվականի օգոստոսի 4-ը:

29. Խայլեղուրներ կամ Խայլանդուրներ— Կովկասյան հոների անունն է: Մարքավարտի կարծիքով այդպես է կոչվել հոների արքայական հեթան. ապացույցն այն է, որ հոների մեծ պետության քայքայումից հետո, այդ անունն էլ անհետանում է:

30. Ծորա պահակ, Ծողա, Չողա, Կապան Ծորա, Դուռն Աղվանից, Հոնաց և այլն գտնվում էր այժմյան Դերբենտ քաղաքի մոտերքը՝ Կասպից ծովի ափին: Այդ վայրը խոշոր կարևորություն ուներ թե՛ հռոմեացիներին և թե՛ պարսիկների համար: Հռոմեական պետությունը հոգ էր տանում և Նույնիսկ դրամական միջոցներ էր տալիս Ծորա պահակը կարգին ամրացված վիճակում պահելու համար, որպեսզի հյուսիսային վայրերի ցեղերն այնտեղից Վրաստան և Հայաստան և ապա հռոմեական գավառները չմտնեին: Երբ Հռոմեացիները ուշացնում կամ դադարեցնում էին Ծորա պահակի պահպանման համար պայմանավորված սուբսիդիայի վճարումը, պարսիկներն անմիջապես պահանջ էին դնում վերականգնելու այդ վճարումները, և նրանց դադարեցումը պատճառ էր դառնում թշնամապետու պատերազմական գործողությունների:

31. Ատուռլաճ—այն սեղանն է, որի վրա վառվում էր կրակը. շատ անգամ գործ է ածվում նաև կրակատուն իմաստով: Ատու կամ Ատուր պհլ. նշանակում է կրակ:

32. Բարեյունի ճեղքը—ակնարկություն է Դանիելի մարգարեության քլ. Գ 19 և 46—47, որտեղ նկարագրված է Սեդրակի, Միսաքի և Աբեռնագովի խաբույկ բարձրացնելը Նաբուգոդոնոսոր թագավորի հրամանով: Թագավորը պատվիրում է հնոցը յոթնապատիկ ջեռուցանել, և սպասավորները չեն դադարում հնոցը նավթով ու ձեթով և այլ վառելանյութերով բորբոքելուց, մինչև որ բոցը հնոցից 49 կանգուն վեր է բարձրանում և այրում է շրջապատող քաղղեացիներին:

33. Փավղեություն—բարեյունական կրոնի վերջին շրջանի անունը, երբ կրոնը ամբողջովին վեր էր ածվել աստղաբաշխության, կախարհությունների, հմայությունների և գուշակությունների: Կրոնի ներկայացուցիչ քուրմը կոչվում էր քավղեա:

34. Խտաղական երկիր—հայթայների կամ հիթալների երկիրը, ուրիշ խոսքով բուշանների երկիրը: Հմմտ. Ժանոթ. 15:

35. Զուղաշտական կրոն կամ Մազդայականություն—իրանական կրոնը նրա մեծ մարգարե Զրադաշտի անունով կոչվում է զրադաշտականու-

թյուն։ Այլ անունով նա կոչվում է նաև Ահուրա-Մազդայի հավատ, դեհի-մազդեզն, մազդայականություն, այլև մոգական կրոն՝ այդ կրոնի ներկայացուցիչ քահանաների անունով։

Ջրադաշտական կրոնի էական բովանդակությունը միմյանց հակառակ երկու սկզբունքների, բարու և շարի, մշտական պայքարն է։ Այդ պայքարն ու կռիվը չեն կարող վերջանալ, մինչև որ բարի սկզբունքը չհաղթի չարին։

36. Խոնջան—վարտիքի կամ անդրավարտիքի կապ։ Խոնջանները կրեքելը մի ժանր պատիժ էր Պարսկաստանում, որպեսզի հանցավորը մնա իր կեղտոտությունների մեջ և տանջվի։

37. Հազարապետ—երկրի բարձրագույն քաղաքացիական պաշտոնյան ու բարձրագույն դատավորը։ Բառը նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ պարսկական buzurg framadhar-ը։ Այդ անունը տրվում էր նաև պարսից թիկնապահների բանակի կամ «անմահների» տասը գնդերից յուրաքանչյուրի հրամանատարին. այդ գնդերը բաղկացած էին հազարական հոգուց, այդտեղից էլ հազարապետ անունը։

Եղիշեի մեջ այս տեղում խոսքը վերաբերում է Վահան Ամատունուն, որը Հմայակ Մամիկոնյանի հետ աշակերտել էր Մեսրոպ Մաշտոցին, և որոնց համար 'Կորյունն ասում է՝ «Արք պատուականք, երկիւղածք հրամանակատարք վարդապետական հրամանաց» (Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 92)։

38. Դահնկան—հնագույն ձևը երևի «դարեհական»։ Դարեհի Նշանով պարսկական դրամ։ Հյուբշմանը (Arm. Gr., էջ 133) բացատրում է պարսկական դահգան բառից, որ նշանակում է «տասնոց» (Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, II հատ., էջ 382—384)։

39. Սակ, Բաժ և Հաս—բաժը մաքսն է, իսկ հասն ու սակը դժվար է միմյանցից որոշել։ Գուցե սակը հողահարկն է, իսկ հասը՝ բահրան։

40. Վզուրկ—պհլ. վուզուրգ կամ վազուրգ բառն է, որ նշանակում է «ավագ, մեծ» (տե՛ս Hübschmann, Arm. Gr., էջ 246 և Հր. Աճառյան, Արմատ. բառարան, VI հ., էջ 652)։ Հրամատարի կամ հետնազույն հրամանատարի կողքին դրվելով՝ նշանակում է մեծ հրամատար, ավագ հրամատար կամ, ինչպես մենք այժմ ասում ենք, մեծ վեզիր։ Սա մովպետան մովպետից հետո Պարսից պետության բարձրագույն պաշտոնյան է։ Այստեղ հիշված վզուրկ հրամատար (Տաբարիի մեջ buzurg framadhar) Միհրնեսրեհը հայտնի պատմական անձնավորություն է, որ երկար տարիներ (Հազկերտ I-ի ժամանակից) կատարել է այդ բարձրագույն պաշտոնը և որին ժերություն հասակում Հազկերտ II-ը նորից նույն պաշտոնին է կոչել։ Տաբարին հետևյալ կերպով է արտահայտվում Միհրնեսրեհի մասին. «Այս Միհրնեսրեհը մեծ ականածանք էր վայելում Պարսից բոլոր

թագավորների կողմից իր նուրբ կրթության, մեծ խոհեմության և այն վստահության պատճառով, որ գեպի նա տաժում էր ժողովուրդը (Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. übersetzt von Th. Nöldeke, Leyden, 1879, էջ 109)։ Մի այլ տեղում՝ «նա իր ժամանակի իմաստուն մարդն էր, կատարյալ կրթության տեր, և իր վարվեցողությամբ գերազանց ու աչքի ընկնող էր ժամանակակիցների մեջ» (Անդ. էջ 75—76)։ Սրան միանգամայն համաձայն է հայ եպիսկոպոսների պատասխանի «Գիտեմ, զի այլովդ ամենայնիւ յոյժ իմաստուն ես» գովասանքը։

41. Նրան և Անեւան—նույնն է, ինչ որ Արիք և Անարիք։ Տե՛ս Ժանեթադր. 18։

42. Գեներալգեղեն—մազդայական կրոն, իրանական կամ զրադաշտական կրոնի անունը Ահուրա-Մազդայի անվամբ երկրորդ մասից (Մազդա= իմաստուն) և յասն բառից, որ նշանակում է պաշտել։ Մազդայական կրոնի մասին տե՛ս Ժանեթադր. 35։

43. Հաւրամանի, Խարամանի կամ Հարաման, Խարաման—նույնն է, ինչ որ Արհմն կամ Ահրիման, շարության աստծու անունը։ Hübschmann, Arm. cr., Leipzig, 1897, էջ 26, ասում է. «Թվում է, թե հայերենի Հարամանի ձևը ավելի հին է (Արշակունիների շրջանից), իսկ Արհմն ձևն ավելի նոր է (Սասանյան)»։ Արդեն Ծղնիկ (Վենետիկ ԻՄԾԾ, էջ 144 և 235) Խարաման կամ Խարամանի անունը գործ է ածում Արհմնի մասին։ Խարամանի ձևը հավանորեն ստացվել է զուգակցվելով ասորերեն խաւամա բառի հետ, որ նշանակում է օձ և հիշեցնում է դրախտի օձին կամ սատանային։

44. Բանբուրակ—անշուշտ Պանթերա անվան աղավաղումն է։ Հրեական զրույցները Քրիստոսի մասին ասում էին, նրա վարկը գցելու համար, թե անառակություններից ծնված մի մարդ է նա, և նրա հայրը եղել է հուդմայեցի մի զինվոր Պանթերա անունով։

45. Նածուացի կամ Նածուացի—նույնն է, ինչ որ Նազաւուացի կամ Նազովեցի և նշանակում է Հիսուս Նազովրեցու հետևող կամ քրիստոնյա. բառը գործ է ածվում ընդհանուր նշանակությամբ թե՛ եպիսկոպոսների և թե՛ սովորական քրիստոնյաների համար (հմմտ. Hoffmann, Auszüge 34)։ Վկայք Արևելից, էյմիածին, 1921, էջ 159 և 160։ Յևզանդուխտն իրեն մասին ասում է՝ «Զի ես եմ կին Նազաւուացի և աղախին Քրիստոսի»։ Յուդայն այստեղ հետաքրքրականն այն է, որ Միհրենբուհը Նածուացի է ածվանում միայն քրիստոնեական կրոնի առաջնորդներին («Մե՛ հաժառար ձեր առաջնորդներին, որոնց Նածուացի եք անվանում»)։ արդյոք այն պատ-

ճառով, որպեսզի միայն նրանց մեղապարտ և դատապարտելի ցույց տա. ինչպես կարծում է Փոքրուզալ փաշան (Նղիշե, 223), թե իրոք V դարում այդպես կոչվել են հատկապես քրիստոնյա հոգևորականները, դժվար է հաստատապես որոշել: Միհրնեբսեհի որոշակի արտահայտությունը հավանական է դարձնում այն ենթադրությունը, որ սկզբնապես ընդհանուր նշանակություն ունեցող բառը հետագայում սկսվել է գործածվել միայն զեկավարների համար:

46. «Կառասի, որ ժողովէ, ասեն, մեղք են յոյժ» բառերը բնագրում աղավաղված են թվում: Ըստ իմաստի պետք է լինեն՝ «Կարասի, որ ժողովէ, ասեն, չեն ինչ մեղք» (Ակինյան), քանի որ այդ բառերին հետևում է «բայց զաղբատությունն առավել քան զյոյժ գովեն»:

47. Արտաշատի ժողովական եպիսկոպոսների տնունները տալիս են մեզ թե՛ Նղիշեն և թե՛ Փարպեցին, վերջինս առանց ժողովի տեղը հիշելու: Այդ անունների կարգը թեև տարբեր է երկու մատենագիրների մոտ, բայց բոլորը համապատասխանում են միմյանց, բացի մեկից. մինչդեռ Նղիշեն հիշում է Մարդաղվո Նվաղ եպիսկոպոսին, Փարպեցին նրա փոխարեն տալիս է Մանանաղվո Զավեն եպիսկոպոսի անունը: Մեզ ավելի ճիշտ է թվում Նղիշեի հաղորդածը, որովհետև մեր հին եպիսկոպոսական օթոռների ցանկերում Մանանաղին չի հիշվում, բացի Ղազար Փարպեցու այս տեղից, իսկ Մարդաղվո եպիսկոպոսությունը հիշվում է մի քանի անգամ, օրինակ՝ Ներսես Բ-ի (547/548—556/557) ժողովում, Հովհաննես Բ-ի (556/557—571, մեռել է Կ. Պոլսում 573 թ.) թղթերում (տե՛ս Գիրք բղբոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 73, 78, 81), Ներսես Գ. Շինողի 645 թ. Դվինում կայացրած ժողովում («Կանոնք Դունայ սուրբ ժողովոյն», էջմիածին, 1905, էջ 26—27):

Այստեղ հիշված անձերից հայտնի են՝ Հովսեփը Վայոց ձորի խողոցիմք գյուղից, որ կաթողիկոսական իշխանություն վարեց 441—451. Մեկտե՛ս Մանազկերտցին, որ կաթողիկոս դարձավ Հովսեփի նահատակությունից հետո. Բագրևանդի եպիսկոպոս Հուշակավոր Նզնիկ Կողբացին, «Նոյժ աղանդոցի» անմահ հեղինակը և աստվածաշնչի թարգմանության եռանդուն մասնակիցը. Բզնունյաց տխրահռչակ Սուրմակ եպիսկոպոսը, Սահակ Պարթևի հակաթուրը և, ապա Մեսրոպ Մաշտոցի մահից հետո անվանապես կաթողիկոս պարսից թագավորի հրամանով. Թաթիկ՝ Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներից: Մնացածներն անհայտ են: Բանասիրներից ոմանք Նղիշտ Ամատունյաց եպիսկոպոսին նույնացնում են մեր պատմագրի հետ, բայց այդ կարծիքն անհավանական է:

48. Քուրեպիսկոպոս կոչվում էին Արևելքում գավառների ու գյուղերի եպիսկոպոսներն ի տարբերություն քաղաքների եպիսկոպոսներից: Մինչև 17 դարի կեսերը բավական տարածված էին, ունեին լրիվ եպիսկոպոսական

իրավունքներ և ստանում էին եպիսկոպոսական ձեռնադրություն. բայց IV դարի կեսերից սկսած ամեն կերպ աշխատում են նրանց իրավունքները կրճատել և նրանց ամբողջովին ենթարկել քաղաքների եպիսկոպոսներին. նրանք այլևս եպիսկոպոսական ձեռնադրություն չեն ստանում, այլ միայն քահանայական, և այս ձևով իրենց գոյությունը շարունակում են մինչև VI դարը: Տե՛ս Fr. Gillmann, Das Institut der chobischöfe im Orient, Müncher, 1903, VI+136:

49. Երեցներ—հունարեն պրեսպյուտեր բառի թարգմանությունն է. այսպես էին կոչվում քրիստոնեական համայնքի ավագները, որոնք կանոնած էին լինում համայնքի գլուխը: Սկզբնական շրջանում նրանք ձեռնադրություն չէին ստանում և կառավարում էին համայնքի գործերը: Հետագայում, երբ եկեղեցին միապետական կերպարանք է ընդունում, նրանցից մի կողմից զարգանում է եպիսկոպոսական իշխանությունը, մյուս կողմից՝ երեցները քահանայական ձեռնադրություն են ստանում և դառնում են առանձին համայնքների հոգևոր ղեկավարներ: Այդ պատճառով էլ մեզանում երեց և քահանա բառերը հետագայում իրենց նշանակությամբ նույնանում են:

50. Սպառն Արյաց—նշանակում է Արյաց գոբարանի: Պհլ. սպահ. գրս. սիպահ նշանակում է «զորք, բանակ»: Այստեղից՝ սպասալար=սիպահասլար, որ նշանակում է զորապետ: Կա նաև սպայասլար ձևը (տե՛ս Հր. Անադյան. Արմատ. բառարան, VI հ., էջ 383—384 և 398):

51. Ումիզդ արքա—Որովհետև Ումիզդ III-ը Հազկերտ II-ից հետո է գալիս (457—458), ուստի այստեղ խոսք կարող է լինել միայն Ումիզդ I-ի (273) կամ Ումիզդ II-ի (303—310) մասին. հավանորեն պետք է հասկանալ Ումիզդ II-ը: Մագդայական կրոնի ուրացած մոզպետի մասին ոչ մի տեղեկություն չի մնացել:

52. Անխառն իշխան—նշանակում է աստված:

53. Գեհեն—׳ղ Կ׳է׳օ׳յա—հունականացրած բառ է եբրայերեն Գե-Հինոմ կամ ավելի ճշգրիտ՝ Գե-բեն-Հինոմ բառից, որ նշանակում է Հինոմի որդիների հովիտ՝ կիրճ: Հետին շրջանի հրեական ժողովրդական հավատի համաձայն՝ Նրուսաղեմից հարավ գտնվող այդ կիրճում պետք է տեղի ունենա վերջին դատաստանն ու պատիժը: Նույնացվում է պատժի կրակի կամ դժոխքի կրակի հետ. այստեղից՝ Գեհենի անշեշ հուր արտահայտությունը:

54. Ավուրդի Հովհաննես—կոչվում է Հովհաննես Մկրտչի՝ Զաքարիա քահանայի և նրա կին Նդիսաբեթի որդին, որովհետև Նդիսաբեթն ամուսն էր (Ղուկ. Ա 7):

55. Հորդաճան գետ—կոչվում է այն գետը, որ անցնում է Պաղեստինի միջով հյուսիսից դեպի հարավ և ամբողջ երկիրը բաժանում է երկու մասի: Հորդանան գետն սկիզբ է առնում Հերմոն սարից ըստը 3 ազ-բյուրներից և թափվում է Մեռյալ ծովը:

56. Պոնտացի Պիղատոս—Հրեաստանի և Սամարիայի 5-րդ հռոմեական պրոկուրատորը (26—36 թթ.), որի ժամանակ, ավանդության համա-ձայն, հանդես է եկել Հիսուս Քրիստոսը: Պիղատոսը մի վախկոտ, բայց միևնույն ժամանակ գազանաբարո մարդ էր. մերթ երկշոտ զիջողություն-ներ էր անում հրեաներին, մերթ արյունահեղ դատաստան տեսնում նրանց գլխին (Ղուկ. ԺԳ 1), ի վերջո՝ սամարացիների գանգատների հիման վրա Սիրիայի կուսակալ Վիտելիոսը նրան Հռոմ է ուղարկում՝ իր լարա-գործությունների պատասխանը տալու:

57. Զիբեյաց սառ—Երուսաղեմի դիմացը դեպի արևելք ընկած լեռ. 818 մետր բարձրությամբ: Այստեղ էր գտնվում Գեթսեմանի պարտեզը և այստեղից է, ավանդության համաձայն, երկինք համբարձել Քրիստոսը (Գործք Առաքելոց, Ա 12), որ և այստեղ ակնարկում է Եղիշեն:

58. Խոնաստան — հավանորեն պարսից արքայական պալատի անունն էր:

59. Դառնացյալ ծեղը—Միհրներսես մեծ հազարապետն է: Ուրիշ տեղ էլ Եղիշեն նույն կերպ է արտահայտվում Միհրներսեսի մասին (տե՛ս III գլխի վերջում):

60. «Հրաման տուր ներսը», այսինքն՝ հրամայիր պալատի ներսում գտնվող գրագիրներին և այլ գործադիր պաշտոնյաներին:

61. Շրայնկաճուճը բնակի՞ր— մեկ տան մեջ մեկ խնամակալի ձեռքով մեծացած և դաստիարակված անձեր: Դայակ պհլ. նշանակում է «ծծմայր, ստնտու», բայց հաճախ գործ է ածվում նաև տղամարդկանց մասին՝ դաստիարակ, խնամակալ նշանակությամբ: Առաջ է եկել նրանից, որ հին ժամանակները սովորություն կար, որ թագավորն իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի դաստիարակության, և սա նրանց սնուցանում էր իր տա-նը իր գավակների հետ: Հաճախ թագավորազն և իշխանազն երեխաները միևնույն կնոջ կաթով էին մեծանում և, այսպիսով, դառնում էին կաթնեղ-բայր ու մտերիմ: Դայնկասնունդ անձերի միմյանց հետ ունեցած կապերը շատ սերտ էին. դայակները սիրում էին իրենց սաներին հարազատ գավակ-ների պես, հավատարիմ էին նրանց և ամեն նեղություն հանձն էին առ-նում նրանց վտանգներից փրկելու համար:

62. «Շապուհի ժամանակները, որ քո պապն Հազկերտի հայրն էր:— Խոսքը Շապուհ III-ի (385—388) և նրա որդի Հազկերտ I-ի (399—420)

մասին է, Առհասարակ Շապուհ II-ից (310—379) հետո թագավորող անձերի ազգակցական կապերը միմյանց հետ անորոշ են. օրինակ՝ Վռամ (Քահրամ) IV (389—399), ոմանց ասելով Շապուհ III-ի որդին էր, ուրիշների ասելով՝ Շապուհ II-ի, Այդպես էլ Հազկերտ I-ը ոմանց ասելով Վռամ (Քահրամ) IV-ի որդին էր, ուրիշների ասելով՝ նրա եղբայրն էր և այլն, Նյուդեֆեն (Tabari, էջ 436a) Շապուհ III-ի որդի է համարում Վռամ (Քահրամ) IV-ին և Հազկերտ I-ին, բայց ծանոթագրության մեջ նրկուտի մասին էլ ասում է՝ «գուցե սրանք Շապուհ II-ի որդիներն են»։ Հետաքրքրական է, որ Եղիշեն պարզապես Շապուհ III-ին է համարում Հազկերտ II-ի պապ Հազկերտ I-ի հայրը։

63. Բոլոր տպագրություններն ունեն քաղկաթ, միայն Թեոդոսիայիքը (Անձեաջյաց օրինակը) տալիս է քաղաթ։ Պետք է լինի քաղկաթ, որ նշանակում է «մազգեղական կրոնի պատվիրած բարի գործեր, որոնք արժանի են վարձատրության»։ Այս բառը գործ էածված միայն երկու անգամ. մեկ այստեղ և մեկ էլ Եղիշի VI գլուխ. «... ետ սպանանել զՕրեղբայրն իւր զՎաղինակ և յինքն տարաւ զտերութիւնն իւրեւ քրտիկար յարքունիս»։ Մանրամասն բացատրությունը տե՛ս ՀԲ. Անառյան, Արմատ. բառարան. VI հատոր, էջ 1556—1558 և Փոքրուզլ փաշա, Եղիշի, էջ 252—253։

64. Սագաստան—սակերի երկիրը, պարսից պետության արևելյան հանգնեցից մեկն էր, սահմանակից Հնդկաստանին, այժմյան Աֆղանիստանի սահմաններում։ Հետագայում, արաբական տիրապետությունից սկսած կոչվում է Սեիստան (տե՛ս Hübschmann Arm. Gr., էջ 71 և Փոքրուզլ փաշա, Եղիշի, էջ 255։ Հմմտ. նաև J. Marquart Eranschahr. էջ 35—39)։

65. Խուժաստան—այժմ Խուզիստան, հունական Սուզիանան, բուն Պարսկաստանի մի մասը, ուր քրտովում էին հանցավոր համարվածների կանայք և որդիները՝ արքունի կալվածքներում աշխատելու համար։ Գտնվում է հին Բաբելոնից դեպի արևելք, Պարսից ծոցից դեպի հյուսիս։

66. Դառսան կամ Դասան աշխարհ—իսկապես պետք է լինի Դասն. հիշատակվում է Աղձնյաց, Կորդվաց և Մավգից աշխարհների կողքին. ասորերեն՝ Բեթ-Դասան, Դիոնիսիոս տեղ-Մահրի (177,4) հիշում է Դսին Մոսուլի շրջանում, արաբերեն Դասին—Մեծ Զարից արևմուտք ընկած մի գավառ Ամադիեի և Գարա լեռների շրջակայքում (Hoffmann, Auszüge. 202—207 և Hübschmann, altarm. Ortsnamen, էջ 320—321), Այս աշխարհը հիշատակվում է մի անգամ էլ Եղիշի առաջին գլխում։

67. Փանդամ—Ճերմակ լաթից բոդ, որով մոզերն իրենց գեմքերը ծածկում էին կրակին մոտենալիս, որպեսզի իրենց արտաշնչությամբ չպղծեն սուրբ հուրը։

68. Պեմեզ—կովի մեզ. լվացման արարողությունների մեջ գործ էր անցնում կովի մեզը՝ պղծությունը սրբելու համար:

69. Կոպեմարիվ մոխրաշափ կարգով—ինչպես այստեղից երևում է, յուրաքանչյուր տուն պարտավոր էր, իբրև ապացույց իր բարեպաշտության, կապիճով (չափի անուն է) չափված որոշ քանակությամբ մոխիր ներկայացնել:

70. Եկեղեցու սուրբ ուխտ—Նղիշեի մեջ առհասարակ եկեղեցու սուրբ ուխտ ասելով պետք է հասկանալ մի ուխտ կազմած ամբողջ հայ ժողովուրդը, որ մահու մարտի էր ելել պարսից արքունիքի զավթողական-ասիմիլյատորական քաղաքականության դեմ և իր ապստամբությամբ պաշտպանում էր հայ ժողովրդի ինքնուրույնությունը:

71. «Դառնապես ողբում էին մեզ»,— ասում է Նղիշեն, ցույց տալու համար, որ նախարարների ուրացության պահին ինքն էլ նրանց հետ եղել է Պարսկաստանում:

72. Մարտիրոս (μαρτυρος) կոչվում էին Քրիստոսի անվան համար կամ քրիստոնեությունը շուրանալու պատճառով նահատակված մարդիկ, որոնց գերեզմանների վրա վկայարաններ էին շինում. այդ վկայարանները հունարեն կոչվում էին μαρτυριον, որից և ստացվել է հայերեն «մատուռ» բառը:

73. Պարսից ամիսները, որոնցից մի քանիսը հիշվում են Նղիշեի մեջ, հետևյալներն էին. 1) Ֆերվերդին, 2) Արդեբեհշտ. 3) խորդադ, 4) Տիր, 5) Մորդադ, 6) Շարիր, 7) Միհր, 8) Արան, 9) Ադեր, 10) Դեհ, 11) Բահմեն և 12) Ասֆենդարմեդ: Հիմնականում պարսկական տարին մեզ հետաքրքրող շրջանում եղել է փոփոխական տարի—12 ամիս 30-ական օրով և 5 ավելյաց օրեր: Պարսկականից փոխառություն են համարվում Կապագովկյան և Հայկական օրացույցները: Սակայն հնարավոր է, որ երեքի հիմքն էլ մի ավելի հին և առաջավոր-ասիական տարի է (տե՛ս Ginzell, Handbuch der mathemat. und techn. Chronologie, Leipzig, 1906, I հատոր, էջ 274—309):

74. Անգղ գյուղափաղափ—Այրարատի Մաղկոտն գավառում ամուր բերդ և գյուղաքաղաք: Ղազար Փարպեցին (Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1904, էջ 60) ասում է. «Գային հասան էին ի գաւառն, որ կոչի Մաղկոտն. մերձ ի բերդն ամուր, զոր Անգղն անուանեն»:

75. Այստեղ հիշված Շապուհ արքայից արքան անշուշտ Շապուհ II-ն է (310—379), որի ժամանակ իրոք քրիստոնեությունը մեծ չափով տարածվում է թե՛ Արևմուտքում և թե՛ Արևելքում, և որի սաստիկ հալածանքներից փախած պարսկական քրիստոնյաներն ամենայն հավանակա-

նությամբ հասել են մինչև Հնդկաստան: Սրա մասին է ասում Եղիշեն, թե Ռբրեան նա կամեցավ արգելել, նրանք (քրիստոնյաներն) ավելի ու ավելի աճեցին ու բազմացան, և հասան մինչև Քուշանների աշխարհը, և այնտեղից էլ (քրիստոնեությունը) տարածվեց դեպի հարավ՝ մինչև Հնդկաստան:

76. Զանդիկ—այստեղ Եղիշեի մեջ գործ է ածված «մանիքեցու» իմաստով, ճիշտ այնպես, ինչպես նաև Եզնիկն իր «Եղծ աղանդոց»-ի մեջ Մանիի հետևորդներին զանդիկ է կոչում (տե՛ս «Եղծ աղանդոց», Վենետիկ 1820, էջ 116): Տաբարին ևս Մանիի անվան կողքին դնում է զանդիկ բառը՝ «Շապուհի օրերում հանդես եկավ զանդիկ Մանին» (Tabari, էջ 40, 47 շար.): Զանդիկ բառի բացատրությունը դեռ հաստատապես չի տրված:

Մանիֆեսկան կրոնի հիմնադիրն է 216 թվականին ծնված պարսիկ Մանին, որ իբրև հերձվածող ու մոլորեցուցիչ խաչվել է Վում (Բահրամ) 1-ի ժամանակ 276/277 թվականին: Մանիի քարոզած կրոնը կամ մանիքեությունը պատկանում է սեմական բնության կրոնների շարքին և բաբելոնական բնույթ ունի: Այդ կրոնը սերտորեն կապված է քրիստոնեական-գնոստիկյան Մոգ-զասիահների հետ, որոնք հրեական քրիստոնեության մնացորդներն էին Արևելքում: Մանիքեության հիմքն է կազմում հին պարսկական կրոնը լույսի և խավարի իր բարոյական երկվության մեջ, ինչպես և այդ երկու աշխարհների կոիվը միմյանց հետ: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մանիքեության վրա, բացի նրա հիմքը կազմող հին պարսկական կրոնից, մեծ ազդեցություն են գործել նաև քրիստոնեությունն ու հրեությունը, կարելի է այն բնորոշել իբրև առաջավոր Ասիայի բոլոր կրոններից կազմված մի սինկրիտիզմ (խառնուրդ) նոր-պարսկական պետության հողի վրա (Մանիի և Մանիքեության մասին տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հնդհանուր եկեղ. պատմություն, հատ. I, էջ 186—190):

77. Խոսքն ուղղված է այստեղ Մուրզայանին, որ այն ժամանակ Վասակն էր: Խոսողը Մոգպետն է, որ հորդորում է Վասակին՝ եղելությունը հայտնել պարսից թագավորին, որպեսզի Մոգպետը չմեղադրվի անխոհ-մության կամ անկարողության համար:

78. Մովսեփեան Մովսեփեան—Մոգպետների Մոգպետ, Մազդայական հրոնի գլխավոր քահանայապետ: Սկզբնապես պհլ. ասվել է մոգպետ (գրվել է մագուպատ): Սասանյան շրջանում դարձել է մովսեփեան և այստեղից՝ մովսեփեան մովսեփեան, մովան անդերձապետ և այլ արտահայտությունները (տե՛ս Hübschmann, Arm. Gr., էջ 195 և Հր. Աճառյան, Արմատ. բառաբան, հատ. I, էջ 1037—1039):

79. Դարանդարձապետ և անդերձապետ—Պարսից արքունիքի մեծ պաշտոնյա, կա մոգաց անդերձապետ (Բուզ.), Մովան անդերձապետ

(Ծղիշի, Փարպեցի) և դերանդերձապետ (Ծղիշի): Գրվում է նաև հանդերձապետ, Հր. Անառյանը (Արմատ. բառարան, հ. I, էջ 310—311) ասում է. պահլ. andarpāt «օգնական, խորհրդական, որ կազմված է andarz «խորհուրդ» (տե՛ս անդառձ բառի տակ) և pāt «պետ» բառերից: Հին պարսից մեջ այսպիսի խորհրդականներ կային մոգպետի, նահանգապետների, հրամանատարների մոտ և այլն. ըստ այնմ ունենք պահլ. andarpāt—i—vas-Puhrān «անդերձապետ ավագանվո», mγ an andarpāt... «մոգպետի խորհրդականը» = մոգաց անդերձապետ, dar-andarpāt... «խորհրդական արքունի դռան» = դերանդերձապետ (կազմված պահլ. dar = պրս. dar «դռուն» բառով): Sagastān andarpāt «խորհրդական նահանգապետին Սագաստանի» = Սակստան անդերձապետ: Անդերձապետը սատրապից հետո նահանգի ամենամեծ պաշտոնյան էր: Այս մասին տե՛ս նաև Hübschmann Arm. Gr., էջ 99 և 179: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Եղիշի մեջ դերանդերձապետը (= արքունի դռան խորհրդականը) հիշվում է մովպետան մովպետից անմիջապես հետո և մեծ հազարապետից առաջ, պետք է ենթադրել, որ նա շատ բարձր դիրք է ունեցել պարսից արքունիքում և իր ազդեցությունը հավասար է եղել հետագայի արքայական պալատի մինիստրին: Անդերձապետները հիշվում են երբեմն նաև իբրև զորավարների (Փավստ. Բուզանդ, IV գլ. ԽԾ և ԽԷ):

80. Մեծ ճազաբապետ—Միհրներսեսի տիտղոսն է, նշանակում է մեծ լեզիր և ամենայն հավանականությամբ «վզուրկ հրամատարի» հայերեն թարգմանությունն է: Այս տիտղոսը անշուշտ պետք է տարբերել հայերեն «հազարապետ» բառից, որ ավելի սահմանափակ նշանակություն ունի:

81. Զորքերի սպաբապետ ասելով հասկացվում է Վարդան Մամիկոնյանը, թեև անունը տրված չէ:

82. Փշտիպաճ—պարսկերեն բառ է, որ նշանակում է թիկնապահ, օգնական:

83. «Հավատավոր կանայք»—տերմին է կույսերի. մայրապետների համար:

84. «Մեծաթիվ բաճակ» ասելով պետք է հասկանալ մոգերի և նախարարների հետ Պարսկաստանից եկած զորքը, որի մեջ էր նաև երկրի մարզպան Սյունյաց իշխան Վասակը:

85. Այստեղ հիշված բազմաթիվ բերդերից մի քանիսի տեղն է միայն որոշակի հայտնի, մյուսներն անհայտ են: Հայտնիներն են Արտաշատը, Գառնին, Անին, Արտազեսը (այժմյան Կաղզվանի մոտերքը), Ողականք (Մշո դաշտի արևմտյան ծայրին, Կուրկուր կոչված տեղը, որտեղ Արածա-

նին սեղմվում է երկու քարաժայռերի միջև. դրանցից երկու ժամի ճանապարհ դեպի ցած մի ապառաժ բարձրավանդակ, որտեղ մինչև այժմ էլ երևում են Ողականի ավերակները), Վանը և Որոտնը (Սյունյաց երկրում): Մնացածները՝ Երկայնորդը, Բարձրաբողը, Խորանիստը և այլն, անհայտ են, և նրանց տեղերը որոշելը հնարավոր չէ: Հավանական է, որ այդ բոլոր սմուր տեղերն էլ գտնվում էին Հայաստանի պարսից բաժնում:

86. Ատրպառական—Նդիշնի ժամանակ այժմյան Ադրբեյջանի հարավային և Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասի անունը: Սահմանները ճշտվել որոշել հնարավոր չէ, որովհետև շարունակ փոխվել է այն երբեմն հօգուտ Հայաստանի, բայց մեծ մասամբ հօգուտ Պարսկաստանի (տե՛ս J. Marquart, Eranschahr, էջ 108—114):

87. Վռամական կրակ—Բահրամ աթաշ, ամենասրբազան կրակը:

88. Սեռայի սահմաններից մինչև Գադեհովնի կողմերը—Սերաց աշխարհը համարվում է Արևելյան Ասիան, իսկ Գադեհովնը Կադիքսն է Սպանիայի հարավ-արևմտյան ծայրին: Ուրեմն ուզում է ասել՝ Ասիայի արևելյան մասերից մինչև Նվրոպայի արևմտյան ծայրը:

89. Սինկլիտոս—Ժերակույտ, սենատ, հունարեն σὺν γὰρ κλῆτος. հայերեն գրվում է նաև Սինկլիտոս:

90. Մառկիմոնո կայսր—(450—457) Թեոդոս կայսեր մահից (450 թվականի ամռանը) հետո կայսերական իշխանությունն անցավ Թեոդոսի քույր Պուլխերիային, որն ամուսնացավ Մարկիանոսի հետ, և վերջինս այսպիսով կայսր դարձավ: Նդիշնն բավական ծանր խոսքերով է բնութագրում Մարկիանոս կայսրին. «Իրեն խրատ տվող վատ, անարգ և անաստված մարդկանց լսող, անարի կամ վախկոտ մարդ, որ մարմնավոր խաղաղության համար ավելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել հեթանոսների հետ. քան թե քրիստոնեական ուխտին պատերազմակից լինելը: Թեոդոս կայսրն էլ իր ժամանակ ո՛չ միայն չէր օգնել քրիստոնյաներին, այլ նույնիսկ իր ժայրաքղաքում եղած պարսիկ քրիստոնյաներին բռնել և մատնել էր Պարսից թագավորի ձեռքը (տե՛ս I գլուխ): Բայց Նդիշնն ո՛չ միայն խոսք չի գտնում նրա արած տմարդությունը պախարակելու, այլ մինչև իսկ արդարացնում է՝ «բանգի խաղաղասեր էր ի Քրիստոս» ասելով: Արգոքը Մարկիանոսի և նրա ծառաների դեմ ուղղված այս նախատական խոսքերի մեջ չե՛ն արտացոլվում նաև Փաղկեդոնի ժողովի (451 թ.) հետ կապված հանգամանքներն ու այդ ժողովի շնորհիվ ամբողջ արևելյան կայսրության հավատի մեջ կատարված փոփոխությունը, որին բացասաբար է վերաբերվում Նդիշնն:

91. Հեթանոսների հետ կռած դաշինք ասելով Եղիշեն այստեղ հասկանում է Հազկերտ II-ի և Թեոդոս կայսեր դաշինքը (գլ. I), որ այս տեղամ ավելի է ամրապնդվում նրանով, որ Մարկիանոսը խոստանում է հայերին ոչ մի օգնություն ցույց չտալ ո՛չ զորքով և ո՛չ էլ զենքով:

92. Հեր և Զարեանդ գավառներ—Պարսկահայք կոչված նահանգի երկու գավառները, ոչ հեռու այժմյան Սալմաստից և Խոյից:

93. Խաղխաղ ֆաղաֆ—Աղվանից թագավորների ձմեռոցը V դարում, II և III դարերում հայոց թագավորների ձմեռոցը: Գտնվում էր Ուտի կոչված նահանգում, այժմյան Զեզամ գետի ափին: Մ. Բարխուդարյան (Արցախ, Թաթու, 1895, էջ 421) հիշատակում է հին ավերակների վրա կառուցված Խաղխաղ անունով մի թուրքաբնակ գյուղ, Զեզամ գետի մոտերքը: Այս համապատասխանում է Եղիշեի ասածին, որ նույնպես Խաղխաղ քաղաքը դեռում է Վրաստանի սահմաններին մոտիկ:

94. Լոփնա գետ—հավանորեն այժմյան Զեզամ գետը:

95. Բաղասական կողմեր կամ Բաղասական դաշտ—գտնվում էր Աղվանից երկրում, հավանորեն երկրի հյուսիս-արևելյան կողմերում, հոների սահմաններին մոտիկ (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երեվան, 1941, ժանոթագր. 116 և J. Marquart, Eranschahr, էջ 119—120):

96. Աղվանից մեծ շահաստան ասելով հասկացվում է Աղվանից աշխարհի մայրաքաղաք Պարտավը, Տրտու (այժմյան Թարթար) գետի ափին: Շահաստան անունը տրվում էր մեծ ու վաճառաշահ քաղաքներին, նահանգի կամ գավառի կենտրոնական քաղաքին:

97. Կապկոն լեռներ—Կովկասյան լեռներ, Թիֆլիսեցիք մինչև այժմ էլ անվանում են Կավկավ:

98. Հոների պանակ—նույնն է Ճորա պահակ: Տե՛ս ժանոթագր. 30:

99. Այստեղ հիշված ձմեռոցներն ու զորքերի կայանները մեծ մասամբ հայտնի անուններ են, ինչպես Գառնին, Երամոսնը, Օշականը, Արժավիրը (այժմյան Շահրիար և Թափադիպի գյուղերի մոտերքը, հայոց հնագույն մայրաքաղաքը), Կուռշ ավանը (այժմյան Կոշը Արագածի հարավ-արևմտյան լանջին), Արուհը և Աշնակը (երկուսն էլ Թալինի մոտերքը), Արագածոտն գավառը (այժմյան Թալինի, Թալիշի, Սարդարաբադի, Կարբիի, Համբերդի կամ Բյուրականի և Վաղարշապատի շրջակայքը), Արտաշատի նահանգն ու Արտաշատ քաղաքն ինքը: Մնացած անունների տեղերը որոշ կերպով հայտնի չեն, ինչպես՝ Դրախանակերտը, Վարդանաշատը, Փառախոտը, Ցոլակերտը, Սարգսյանքը:

100. «Միջոց աշխարհին» կամ Միջնաշխարհ ասելով պետք է հասկանալ Այրարատը իբրև Հայաստանի կենտրոն:

101. Հայկական տարվա ամիսները հետևյալներն են. 1) Նավասարդ, 2) Հոռի, 3) Սահմի, 4) Տրե, 5) Քաղոց, 6) Արաց, 7) Մեհեկան, 8) Արեգ, 9) Ահեկան, 10) Մարերի, 11) Մարդաց և 12) Հրոտից: Բոլոր ամիսները, պարսկական ամիսների նման, ունեն 30-ական օր և վերջին ամսից՝ Հրոտիցից՝ հետո գալիս են 5 ավելյաց օրերը՝ տարվա 365 օրը լրացնելու համար:

102. Պարսից արքայից արքայի ձմեռոցի տեղն ասելով պետք է հասկանալ Տիգրանը: Տիգրոնի մասին տե՛ս ժանոթագր. 12:

103. Հազկերտ II-ի հայրը Վռամ (Բահրամ) V-ն էր (420—438):

104. Մերը ինչպես այստեղ, այնպես էլ Նդիշեի մեջ համապատասխան տեղերում, գործ է ածվում մեծ հազարապետ Միհրնեսրեհի համար:

105. Փայտակարան քաղաք—Հայաստանի Փայտակարան նահանգը համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշած Κητιανῶν, նահանգին, որ ընկած էր Ուռյաց երկրից դեպի արևելք Արաքսի ափերին և տարածվում էր մինչև Կասպից ծովը: Այս նահանգն իր անունն ստացել է իր մայրաքաղաք Փայտակարանի անունից, որ գտնվում էր Կասպից ծովի ափին, Արաքսի գետաբերանի մոտ: Փայտակարան քաղաքը հիշատակվում է Փավստոսի. Ագաթանգեղոսի, Փարպեցու, Նդիշեի, Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմությունների մեջ: Արաքացիներն այդ քաղաքն անվանում են Բայլաֆան: Ոմանք միանգամայն սխալ կերպով Փայտակարան քաղաքը շփոթել են Թրիլիսիի և Պարտավի հետ: Տե՛ս Hübschmann, altarmenische Ortsnamen, էջ 267—270 և J. Marquart, Eranschahr, էջ 108, 111, 118 122 և այլն:

106. «Ուրացավ այն ավազանը, որ ճղացավ նրան»—խոսքը քրիստոնեական մկրտության մասին է, որով Հին մարդը մեռնում է և մի նորը. վերակենդանացածն է ծնվում՝ քրիստոնեական վարդապետության համաձայն:

107. «Ընկալուչ սուրբ ճոգին»—պետք է հասկանալ՝ նրան քրիստոնեական համայնքի մեջ ընդունող սուրբ հոգին:

108. «Ջնջեց ուղեգրության գիրը և իր ձեռքով խորտակեց մատենաճառատունը կնիքը».—այստեղից հետևում է, որ Նդիշեի ժամանակ որդեգրության համար հատուկ գիր էր պատրաստվում և այն կնքվում էր ժա-

առնու վրա փորագրած կնիքով իբրև ստորագրություն: Խորտակել կնիքն արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ կնիքը դրվում էր հավանորեն մեզ-րամոմով և ոչ թե ներկով, որի համար չէր կարելի խորտակել ասել:

109. Վասակի գործակիցների անունները և այստեղ հիշված իշխա-նությունները ցույց են տալիս, որ նրա կողմն էին անցել Ռշտունիք (Վա-նա ծովից հարավ-արևելք), Խորխոռունիք (Վանա ծովից հյուսիս-արև-մուտք): Վահեունիք (հավանորեն ստորին Բասեն), Գաբեղյանք (այժմյան Կաղզվանի շրջանը), Բագրատունիք (Հայաստանի ամենախոշոր և ամենա-պատվավոր նախարարներից, որոնց պատկանում էին Բարձր Հայոց Սպեր գավառը և Այրարատի Կոգովիտ գավառը Դարունք գլխավոր քաղաքով, այժմյան Հին Բայազետը), Ապահունիք (Վանա ծովից հյուսիս, այժմյան Մելիգլերտի շրջանը), Ակե (Պարսից Հայաստանում, այժմյան Մակուի շրջանում), Ուրծի տեղը որոշապես հայտնի չէ (Ալիշանը դնում է Այրա-րատի արևելյան սահմանածայրին) և Պալունիք, որոնք երկու մասի էին բաժանված, մի մասը բնակվում էր Վասպուրականում և գործակցում Վա-սակի հետ, մյուս մասը՝ սահմանակից էր Տարոնին և գործակցում էր Վարդան Մամիկոնյանի հետ:

110. Վրաց աշխարհի միաբանությունը հայերի հետ առաջ էր գալիս այն միանման քաղաքական դրությունից, որի մեջ գտնվում էին երկու ժողովուրդները պարսից պետության հանդեպ: Երկու ժողովուրդներին էլ ձուլում ու կործանում էր սպառնում. հենց դրանով էլ պայմանավորվում էր երկու հարևան ազգերի միասնությունն ու ռազմական դաշինքը:

111. Ստորին Հայք—կոչվում է Հայաստանի արևմտա-հարավային մասը, Մոփաց և Դիարբեքիրի գավառները, որոնք ավելի ցածրագրի են և տաք կլիմա ունեն: Լ. Լ. Տաշյան («Հանդ Ամս», 1937, էջ 14—15) այս մասին գրում է. «Ստորին Հայոց» թարգմանություն կրնա ըլլալ Armenia interior-ի, թեև ավելի ուղիղն էր «ներքին» բառը: Ասով կհասկցվե՞ր՝ Թեոդոսի բաժանումն ետքը մինչև Հուստինիանոս՝ «Կարնոյ աշխարհն» ընդարձակ մտոք...»: Թե ինչպես պետք է հասկանալ Վասակ Մամիկոնյա-նի վերաբերյալ այս հատվածը՝ այդ մասին տե՛ս սույն գրքի նախորդ հրատարակության մեր ներածության մեջ:

112. Նեբխին Վասակը—Մամիկոնյան Վասակն է, որ ապրում էր Հու-նաց բաժնում և գործակցում էր Սյունյաց իշխան Վասակին: Նդիշեն Մա-միկոնյան Վասակին ևս նկարագրում է իբրև մի չարագործ և «աստծու օրենքներին հակառակ գործող մարդ»:

113. Տմուրիք—հնագույն ժամանակներից հիշատակվում է Կորդվաց երկրի և Կորդրիբի կողքին (Փավստոս, Նդիշե, Խորենացի), Պարսից երկ-

րին մոտիկ, Մովսես Խորենացին (Պատմություն հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 183) ասում է՝ Տմորիք, «որ այժմ կոչվում է Կորդրիք»։ սրանից պետք է հետևենք, որ Մովսես Խորենացու ժամանակ Տմորիքը միացած է եղել Կորդրիքի հետ և այնուհետև կրել է Կորդրիք անունը։ Տմորիքի տեղը որոշելու համար կարևոր է Խորենացու նույն հատվածը, որտեղ ասված է, թե Սմբատը բնակություն հաստատեց «Տմորիքում, որն այժմ Կորդրիք է կոչվում, և գերիների բազմությունը բնակեցրեց Ալկիում»։ Այդ Ալկին այժմյան Ելկին է, կամ Ելկն է, մոտավորապես այժմյան Բոհտան գավառում (Քուր-գիստան)։ Ասորիներն այդ երկրի բնակիչներին անվանում են Թմորայե։ գրանք եղել են «մի լեռնային վայրենի ժողովուրդ Պարսից պետության մեջ, որոնց դեմ դեռ 506 թվականի խաղաղությունից հետո ստիպված էր կռիվ մղելու Կավադ արքայից արքան» (Նյուլդեֆե)։ St'e Hübschmann, Altarmen, Ortsnamen, էջ 336—337 և J. Marquart, Ermanschahr, (էջ 170. Ժանոթագր. 2)։

114. Խաղոյաց աշխարհ, Խաղտիք—հավանորեն հին խաղերի անունից. այդ երկիրն ընկած էր Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, այժմյան Տրապիզոնից դեպի հարավ, Հայաստանի Տայք նահանգից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Պարխար լեռների մոտ։

115. Այստեղ հիշված տառնմեկ երկրներն իրենց ժողովուրդներով ու թագավորներով պատկանում էին այն դաշտային ու լեռնային ժողովուրդներին, որոնք բնակված էին Կովկասյան լեռների արևելյան մասի հարավային ու հյուսիսային լանջերին և պահպանում էին Ճորա պահակը Հոների և Մասքութների արշավանքներից։ Սրանց տեղերն առանձին-առանձին որոշել հնարավոր չէ։ Փոքրուզալ փաշա (Եղիշե, էջ 329) կարծում է, որ այժմյան Թապանբանը Թավասպարն է, Պուտուն—Վատը, Քուպան—Գավը և Խիբին—Խիրիովանը։

116. Դրոշ—բացի «դրոշակ» սովորական նշանակությունից՝ նշանակում է նաև մեկ դրոշի տակ խմբված զորաբաժին, «գունդ, վաշտ» (Ջր. Անադյան, Արմատ. բառարան, հ. II, էջ 642)։ Փավստոսն ասում է, «Բայց ուր լինէր հանդէս ի նշանաւոր տեղիս, գնդի գնդի, գրոշու գրոշու, վաշտուց վաշտուց» և այլն (III է)։

117. Վարդան Մամիկոնյանի նիզակակիցներից էին՝ Արտակ Պալունին Պալունյաց ցեղի մի մասի տանուտերը Մոկաց գավառում։ Պալունյաց ցեղի մյուս մասի իշխանը գործակցում էր Վասակին (տե՛ս Ժանոթագր. 109)։ Վաճան Ամատունին, Հայոց երկրի նախկին հազարապետը (տե՛ս Ժանոթագր. 37), որին Վասակը բանսարկությամբ հանել էր տվել պաշտոնից, հիմա Վարդան Մամիկոնյանի ամենանեղուն օգնականն էր և քաջատամբության գլխավոր հրահրողներից մեկը (Ղազար Փարպեցի, էջ 60)։ Թա-

բաւ Դիմաքսյան կամ Վանտնդեցի (Եղիշէ, V գլ. և Փարպեցի), Արշավիր Արշարունի, Շիրակի և Երասխաձորի տերն ու Արշարունյաց իշխանը և շատ ուրիշ իշխաններ ու սեպուհներ, որոնք թվարկված են այստեղ:

118. Արտազու դաշտ—այլ անունով Շավարշական դաշտ, Արտազու գավառ: Գտնվում է Մասիսից դեպի հարավ արևելք, այժմյան Մակուի մէջ: Պատերազմը տեղի է ունենում այն մեծ դաշտում, որը գտնվում էր Արտազի և Հեր ու Զարանդ գավառների միջև, դրա համար էլ դաշտը կոչվում է Արտազի դաշտ: Այդ դաշտի միջով հոսում էր Տղմուտ գետը, և Փարպեցին դաշտն անվանում է Տղմուտի դաշտ, իսկ Եղիշէն անվանում է Ավարայր՝ մոտը եղած մի գյուղի անունով: «Արարատ» ամսագրում (1872 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր)) Գալուստ Շերմազանյանը նկարագրում է Մակու գետն անցնելուց հետո դեպի հարավ ձգված դաշտեր, որոնցից մեկը կոչվում է Զորսի դաշտ և մյուս մոտակա դաշտից բաժանվում է Աղսու գետով: Այդ Աղսու գետը համարվում է Տղմուտը, իսկ լեռներով շրջապատված Զորսի դաշտը՝ Ավարայրի դաշտը:

119. Աստվածային տեղ ասելով հասկացվում է դրախտը, որտեղ բնակեցված էր Ադամը, բայց աստծու պատվերը չպահելով և շարին լսելով՝ պատվիրանազանց գտնվեց և դուրս արվեց աշտեղից:

120. Մսեղեն մեծ բլուրը Գողիաթն է, որի դեմ դուրս եկավ պատանի Գավիթը պարսաստիկով ու քարով և սպանեց նրան: Տե՛ս Ա. Թագ. Ժէ գլուխ:

121. «Իմանալի արեգակ» արտահայտությունը գործ էածվում Քրիստոսի համար:

122. «Մի՛ մոռանաք այն յուզը, պսակը, ուռերն ու առատածեռն պարգևները, որ շնորհվում է ձեզ արթունքից»,— ասում է Պարսից զորավար Մուշկան-Նիսալավուրտը իր զորքերին: Յուզն այնքան ազնիվ բան էր համարվում, որ մազդեզն արդարների հոգիները հանդերձյալ կյանքում յուզով պիտի սնվեին: Պսակը նույնպես շատ գործածական էր Պարսկաստանում և նրանով պսակում կամ վարձատրում էին որևէ գործի մեջ աչքի ընկնող անձերին. իշխաններն ու մեծամեծներն այն իրենց գլուխներին էին դնում տոնի և Նեվրուզի օրերը, իսկ այլ մարդիկ՝ ամուսնանալու ժամանակ: Այստեղից է առաջացել նաև անշուշտ մեր մեջ սովորական զտակվել խոսքը ամուսնանալ բառի փոխարեն: Ուրը, երեկ տրվում էր կա՛մ պսակ շինելու համար կա՛մ այսպես էր կոչվում խաղողի որթը, որ տրվում էր այգի տնկելու համար (հմմտ. Փոքրուզալ փաշա, Եղիշէ, էջ 350, ծանոթ. 1):

123. Մտայեան գունդ—այսպէս էր կոչվում Պարսից զորքի մեջ ամենա-
ընտիր, լրիվ սպառազինված գունդը: Փալատոս Բյուզանդն ասում է մա-
տենիկ գունդ: Ամենայն հաճանականութեամբ նույնն է, ինչ որ Հերոդոտի
հիշած անվանների գունդը, որ բաղկացած էր լինում 10 հազար ընտիր
հնծայեաններից. գունդն անմահ էր կոչվում այն պատճառով, որ երբ նրա
ժիշից արևէ մեկն սպանվում էր կամ մեռնում, տեղն անմիջապէս ուրիշին
էին նշանակում, այնպէս որ 10 հազար թիվը երբեք չէր պակասում (Հե-
րոդ. գիրք է, գլ. 83): Հերոդոտի տեղեկութիւնը վերաբերում է Քսերքսեսի
զորքերին, բայց VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոսի վկայութեան համաձայն՝
Պասանյանները վերահաստատել են Անմահների գունդը (այս ամենի մա-
սին տե՛ս Փոքրուզալ փաշա, Եղիշե, էջ 360—361):

124. Ապարհացիք, Կատիշները և Գեղերը լեռնցի և կիսավայրենի ժո-
ղովուրդներ էին, որոնք ապրում էին Կասպից ծովի հարավային և հա-
րավ-արևմտյան ափերին: Պտղոմեոսի և Ստրաբոնի տված տեղեկութիւն-
ների համաձայն՝ Կատիշները բնակվում էին այժմյան Թալիշ նահանգում:
Պլուտարքոսը Կատիշների երկիրը նկարագրում է իբրև մի դժվար մատչելի
և միգապատ երկիր, որտեղ ո՛չ ցորեն էր բուսնում և ո՛չ էլ այլ արմատիք.
երկրի պատերազմասեր բնակիչները սնվում էին տանձով ու խնձորով և
ուրիշ պտուղներով: Գեղերը այժմյան Գիլանի բնակիչներն են, իսկ Ապար-
հացիք երևի Ստրաբոնի հիշած Պարհասյաններն են, որոնց բնակութեան
վայրը եղել է այժմյան Մազանդարանի գավառը (տե՛ս Փոքրուզալ փաշա.
Եղիշե, էջ 361 և J. Marquart, Eranschahr, էջ 125):

125. Պարսից զորավարը հրաման է տալիս իր զորքերի աջ կողմում
գատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զորավարի. այս նշանակում է, որ Վար-
դան Մամիկոնյանը բռնել էր Հայոց բանակի ձախ թևը:

126. Խորեն Խորխոռունուն նիզակակից տրված Ընծայիներ Արսեն Ըն-
ծայացին է (տե՛ս նաև գլ. V և մի քիչ հետո նահատակների ցանկում՝
Ելազգէն Ընծայնոց արդարն Արսէն): Անձախի ձոր կամ Անձահից ձոր—
Վասպուրականի գավառներից մեկն էր. գրվում է նաև Անձախաձոր և Ըն-
ծահից ձոր: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ այս գավառի սահմանները հասնում
են մինչև Պարսկահայքի Հեր գավառի սահմանները: Նշանավոր է այս ձո-
րում գտնվող Կոռոս բերդը, որի անունով էլ կոչվում է այժմյան Քողուր
վիճակը (տե՛ս Հ. Ս. Էփրեկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1900,
էջ 213):

127. «Պարսից երկու կողմերն էլ ջարդվեցին»—ականարկ է մի կողմից՝
III գլխում պատմած Քուշանների դեմ մղած պատերազմի անհաջողութեան
մասին—«Մանաւանդ զի յարևելից պատերազմէն կորակոր և ոչ բարձրա-
գլուխ էր դարձայլ»—մյուս կողմից՝ իրերի խառնաշփոթ վիճակի մասին
Հայաստանում:

128. Յայոց ձորագավառը—Հայաստանի XIV նահանգը, սահմանակից էր հյուսիս-արևմտյան կողմից Ծգերացոց աշխարհին, իսկ հյուսիս-արևելյան կողմից Գուգարքին. հայտնի է իր ամուր դիրքով, ամրոցներով ու բերդերով: Պատկանում էր IV դարում Մամիկոնյան տոհմին: Փավստոս Բյուզանդն այս երկիրն անվանում է աշխարհ, Եղիշեն՝ ձորագավառ, հաճախ պարզապես գավառ է կոչվում Փարպեցու կողմից (էջ 94, 110, 121): Բնակիչները կոչվում էին Տայեցիք: Տայք անունն առաջացել է մի ոչ հայկական ժողովրդի անունից, որ ամենից առաջ հիշում է Քսենոֆոնը. դրանք կոչվում էին 'Ιαγχοι կամ նաև Ταγοι, որ համապատասխանում է հայերեն Տայք, Տայոց անվանը (տե՛ս Hübbschmann, altarmenische Ortsnamen, էջ 276—278):

129. Խիբիովան—Կովկասյան լեռնականների երկրի անունն է. այս երկիրը չի հիշվում IV դարի 11 լեռնական ցեղերի անունների շարքում, բայց Եյստեղ անվանված է նույն երկրների թվում և անշուշտ նրանցից մեկն է: Տե՛ս Ժանոթագր. 115:

130. Սամուել, Աբրահամ, Արշեն երեցներ և Քաջաջ սարկավագ:—VII դարում Եղիշեն ավելի որոշ տեղեկություններ է հաղորդում սրանց մասին: Սամուելը Աբարատից էր, Աբաժա գյուղից (ըստ Ալիշանի՝ Շիրակ, էջ 6, Շարուրի դաշտում), Աբրահամը, որ VII դարում սարկավագ է կոչվում, մինչդեռ VI դարում քահանա է ասված, նույն գյուղից էր ըստ Փարպեցու (Տփիսիս՝ 1904, էջ 75 և 78) և Սամուելի «հոգևույ որդին»: Պետք է ասել, որ Փարպեցին ևս Աբրահամին (էջ 75) քահանա է անվանում, իսկ էջ 78-ում՝ սարկավագ: Այս Աբրահամ նահատակին իհարկե չպետք է շփոթել հայտնի Աբրահամ Խոստովանողի հետ, որը Տայոց գավառի Զենակ գյուղից էր: Սա շահատակվեց Պարսկաստանում, այլ բազմաթիվ տանջանքների ենթարկվելուց, խեղանդամ դառնալուց և երկար տարիներ աքսորում անցկացնելուց հետո Հայաստան վերադարձավ: Այս վերջինս է նաև Մայփերկաթի եպիսկոպոս Մարութասի հռչակավոր «Վկայք Արևելից» գրքի թարգմանիչը: Արշենը Բագրևանդ գավառի Եղեգիկ կամ Եղեգյակ գյուղի երեցն էր: Քաջաջ սարկավագի մասին Եղիշեն ասում է. «Որտեղից Ռշտունյաց եպիսկոպոս Սահակն էր», առանց ճշգրիտ որոշելու վայրը: Ղազար Փարպեցին (էջ 79) Քաջաջ սարկավագի մասին ասում է՝ «որ էր և նա ի գաւառէն Ռշտունեաց, աշակերտ սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ»:

131. «Այս բոլոր թղթերի վրա դրված էր Վասակի վավերական մատանին»: Հին սովորության համաձայն մատանիների վրա կնիք էր փորագրվում և պաշտոնական գրությունները վավերացվում էին այդ կնիքը գրոշմելով ստորագրության փոխարեն, եթե մանավանդ համապատասխան անձը անգրագետ էլ էր, ինչպես պատահում էր հաճախ:

132. Վասակին Պարսից արքունիքում ամբաստանող նրա ազգափան-
ները կարող էին միայն իր փեսա Վարազվազանը և հորեղբոր որդիները՝
Բարգենը և Բակուրը լինել, որոնց նա հալածել էր հայրենի ժառանգու-
թյունից և տիրացել Սյունյաց իշխանությանը: Եղիշեի գրքի IV գլխում նը-
րանք եղբոր որդի են անվանված, բայց անշուշտ պետք է ավելի ընդարձակ
իմաստով հասկանալ: Բարգենը և Բակուրը Վասակի հորեղբոր՝ Վաղինակի
որդիներն էին և բնականաբար թշնամի պիտի լինեին Վասակին, որովհե-
տե աս թանաքկությամբ սպանել էր տվել նրանց հորը և իշխանությունը
հափշտակել:

133. Պարսից արքունիքում կատարված դատավարության ժամանակ
հոգևորականների կողմից խոստում և պատասխան է տալիս Ռշտունյաց Սա-
հակ եպիսկոպոսը, թեև այնտեղ էր գտնվում կաթողիկոսական իշխանու-
թյունը վարող Հովսեփ երեցը և իսկապես նա պետք է իբրև եկեղեցու
գլուխ բոլոր հոգևորականների կողմից պատասխան տար: Այդ բացատրե-
վում է նրանով, որ ինչպես Եղիշեն VII գլխում ասում է՝ Սահակ եպիսկո-
պոսը «լավ գիտեր պարսկերեն»: Նույնը վկայում է նաև Ղազար Փարպեցին
(էջ 97)։ «Սուրբ եպիսկոպոսն միայն գիտեր պարսկերէն, և այլ ոք ի սըր-
բոցն ոչ գիտեր»:

134. «Դրան ճավառացիք Վրաց աշխարհը»—ասում է Եղիշեն Վասակի
համար, ակնարկելով նրա վրաց մարզպան նշանակված լինելը: Երբ է Վա-
սակը Վրաստանի մարզպան եղել, անհայտ է, համենայն դեպս Հայաստա-
նի մարզպան նշանակվելուց առաջ պետք է եղած լինի, հավանորեն 442—
445-ի միջև: Այդ մարզպանության տևողությունը նույնպես անհայտ է,
միայն այսքանն է երևում Եղիշեի խոսքերից, որ վրացիները շատ էլ գոհ
չեն եղել նրա իշխանությունից:

135. «Ինձ այնպես է թվում, թե դա ձեզ սուտ հույսով է ուրախաց-
րել»,—ասում է Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսը Վասակի մասին: Սահակ
եպիսկոպոսն ուզում է ասել՝ թեև դա շատ լավ գիտեր, որ հայերին պար-
սից կրոնին դարձնել չի կարող, բայց ձեզ կերակրել է սուտ հույսերով
թե ինքն այդ գործը կկարողանա կատարել:

136. «Զի ոչ ըստ կարգի ուներ նա զտերութիւնն Սիւնեաց աշխարհիւ.
այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղի-
նակ, և յինքն տարաւ զտերութիւնն իբրև քրտիկար յաբաւնիս»: Սա երկ-
րորդ տեղն է, որ Եղիշեն գործ է ածում այս «քրտիկար» կամ ավելի
ճիշտ՝ «քրպիկար» արտահայտությունը: Իմաստն այն է, որ Վասակը եեն-
գությամբ ու քսությամբ սպանել տալով իր հորեղբայր Վաղինակին՝ նրա
իշխանությունը իբրև վարձատրության արժանի երախտավոր գործ գրեցել
էր ավել հարգունիս և իր այդ ծառայության փոխարեն նա ինքն էր Պար-
սից թագավորից ստացել Սյունյաց իշխանությունը:

137. «Որպէսզի բազում մարդիկ իսկ լուգան ի տուժին» ասելով պետք է հասկանալ, որ պարսիկները Վասակի ընտանիքից շատ մարդկանց բռնել և որպէս գերի արքունիք էին տարել տույժի փոխարեն, որովհետեւ Վասակը գաղապարտվել էր նաեւ արքունի հարկերը տեղ չհասցնելու և յուրացնելու համար, և նրա ու իր հայրերի ունեցած-լուծեցածն ու նույնիսկ Կասանց զարդերը բաժական շէին եղել նրա վրա բարդված պարտքը հանգցնելու համար: Եղիշն՝ ասում է՝ եթե Վասակն իր նախնիքների գերեզմաններում էլ գտնէ գտնելու հույս ունենար, նա «այդ գանձերը կհաներ և տուգանք կտար իրեն և ընտանիքի համար»:

138. Հազկեւում և 16-րդ տարին համապատասխանում է 453/454 թվականին:

139. Վրկան—Կասպից ծովից դեպի հարավ-արևելք ընկած աշխարհի անունը, այլ անունով կոչվում է Հիւկանիա, հունարեն Ἰβριανία: Անվան ավելի ուշ ձևն է Գուրգան, ինչպես գործ են ածում ասորիները: Մինչև II դարի կեսերը Քր. հետո առանձին պետություն էր: Այդ ժամանակվանից հետո Արշակունիների օրով այդ երկրի գրութայն մասին տեղեկություններ չկան մինչև Սասանյանները. Տաքարին տեղեկություն է տալիս նրա նվաճման մասին Արտաշիրի կողմից, առանց նրա քաղաքական դրութայն մասին որևէ բան ասելու: Վրկանը շատ մեծ դեր էր կատարում. Պարսից թագավորների պատերազմների մեջ Քուշանների և Հեփթաղների դեմ ծառայում էր իբրև օպերացիոն բազա: Հետագայում, 595—602, Սմբատ Բագրատունին այդ երկրի մարզպանն էր (տե՛ս J. Marquart, Eranschahr, էջ 72--74):

140. Նյուշապուն քաղաք—Ապար աշխարհի մայրաքաղաքն այժմյան Եորասանում: Հիմնել է ըստ ոմանց Շապուհ I-ը (242—273), ուրիշների ասելով (Տաբարի, էջ 59)՝ այդ քաղաքը կառուցել է Շապուհ II (310—379): Անունը նշանակում է «Գեղեցիկ Շապուհ»: Տե՛ս Hübbschmann Arm. Gr. էջ 20 և J. Marquart, Eranschahr, էջ 74:

141. Համակղեն—կրոնի ամբողջ ուսմունքը լավ գիտցող: Թովմա Արծրունին (Հրատ. Պատկանյանի, էջ 28) ասում է՝ «Անուանէին զինքեանս համակղենս, այսինքն ամենազէտ ի հաւատ կրակի»—կրակի հավատի կամ պաշտամունքի մեջ ամեն բան իմացող (տե՛ս Hübbschmann, Arm. Gr., էջ 117 և Հր. Աճառյան, Արմատ. բառարան, IV հատոր, էջ 57—58): Բայց այստեղ Եղիշն համակղենությունը կարծես առանձին կեշտ կամ դավանանք է համարում այն իմաստով, որ նրա մեջ պարունակվում են մյուս բոլոր շորս կամ հինգ դավանությունները:

142. Ամզաբաժալ—կոչվում է, հավանորեն, պարսից առաջին կաթնախնական կրոնը:

143. Բոզպալիտ—պարսկական կրոնին վերաբերյալ մի գրքի անուն, որ մեկնվում է իբրև «մեզքերի քավություն» (Hübschmann, Arm. Gr., էջ 122): Պոբրուզալ փաշա (Անդ, էջ 400) ենթադրում է, որ կարող է նշանակել «աղոթք, աղբյուր, պաշտամունք», և Նիլշեն այստեղ ուզում է ասել, թե մոզպետը ո՛չ միայն գիտեր բուն կրոնը, այլ նաև մյուս արարողություններն ու պաշտամունքի կարգերն ու աղոթքները: Հայտնի է, որ պարսիկներն այս վերջիններին էլ նույնքան կարևորություն էին տալիս, որքան առաջինին (տե՛ս նաև ՀԲ. Անտյան, Արմատ. բառարան հ. 1, էջ 112 և 3. Քերեաբյան, «Արարատ» ամսագիր, 1903, էջ 735—736):

144. Պանլավիկ և Պարսկադեն—նշանակում է՝ մոզպետը ծառոթ էր պահլավիկ լեզվին, որով թարգմանված և մեկնաբանված էին Ավեստայի անհասկանալի լեզվով գրված գրքերը և, ուրեմն, գիտեր ամբողջ կրոնական վարդապետությունը, որ ամփոփված էր Պահլավիկ գրքի մեջ: Իսկ պարսկադեն ասելով պետք է հասկանալ այն ուսմունքներն ու զրույցները, որոնք պահլավիկ գրքերում չկան, ինչպես Ջրվանի նախագությունը: Որմզդի սպանումը, արեգակի և լուսնի առասպելախառն ծագումը և այլն, առաջ էին եկել Սասանյանների ժամանակ և տարածված էին Պարսկաստանի արևմտյան և հարավային նահանգներում և դավանանքի զորություն ունեին (Փոբրուզալ փաշա, Անդ, էջ 399: Հմմտ. նաև J. Marquart. Eranschahr, էջ 123, ծանոթագր. 5):

145. Պետմոզ, այլ ընթերցված՝ մոզպետն—այսպես է անվանում Եղիշեն վեցերորդ կնշտը կամ դավանանքը: Ի՛նչ է այդ վեցերորդ կնշտը, և ինչպե՛ս պետք է բացատրել պետմոզ բառը, մինչև այժմ որոշ չէ: Գուցե նույնպես կրոնական որևէ գրքի անուն էր՝ նախորդների նման:

146. Մդեն—նույնն է, ինչ որ Եղեմ կամ երբայեցերեն էդեն, որ նշանակում է «հաճույք, բերկրանք»: Այս այն պարտեղի կամ ուրիշ խոսքով դրախտի անունն է, որ երբայական առասպելի համաձայն՝ աստված տրեկեց նախամարդկանց—Ադամի և Եվայի համար, բայց նրանք պատվիրանազանց գտնվելով և օձին լսելով՝ զրկվեցին նրանից և արտաքսվեցին այնտեղից: Այդ պարտեղը կոչվում է նաև աստծու պարտեղ (Եզեկիելի մարգարեությունը, ԻԸ 13 և 1Ա 8 և այլն): Պատվիրազանցությունից և արտաքսվելուց հետո Եղեմի դուռը փակված է մարդկանց առաջ, դրա համար էլ Եղիշեն այստեղ ասում է, որ Քրիստոսը բաց է արել Ադենի կողպած դուռը:

147. «Մտես և ի ձեռքի նոցա զանշուշտ ռարունայն, որ հանդերձակ պահի ի ձեռն ճարտարապետին»: Ռարունա (Ռահրունա) ասորերեն բառ է, որ անցել է հունարենին ἀρραβών ձևով և նշանակում է գրավական, առհավատյալ (տե՛ս Payne Smith, Syriac Dictionary, Oxford, 1903, էջ 531 և C. Brockelmann, Lexicon syriacum, Berlin, 1895, էջ 348):

148. Այստեղ ստանց անունը տալու չիշված երեցը Բագրևանդի Սղեպեկ գյուղի Արշեն երեցն է, ինչպես հետո՝ նահատակությունը պատմելիս բացատրում է ինքը Սղիշեն. «Յրէց մի Արշէն անուն, վասն որոյ յառաջ կասկածն իսկ եղև սրբոցն»: Այստեղ ասված է միայն՝ «կարծիր խմն եղին ի միտս սրբոցն վասն երկցու միոյ, որ էր քեզ նոսա ի սուրբ կապանս»:

149. «Ձայս իրլև ասաց, լուսա ի նմանէ բանս պնդութեան». «ի նմոնէ» պետք է հասկանալ «մոգպետից», նկատի ունենալով հաջորդող խոսքերը. թեև մոգպետի մասին չէր ասալ խոսքը, այլ Արշեն երեցի:

150. Հրասախ—ասվում է նաև Խրասախ. փառաղ—երկայնություն չափ է (5250 մետր): Փարսախ բառը ունեցել է իրանական լեզվի մեջ երկու ձև՝ պ՛շլ. frasang և ՚յուս. պ՛շլ. frasach: Հր. Անադյան, Արմատ: րառարան, հ. VI, էջ 1186-ում գրում է՝ «Հայերեն Խրասախ գալիս է ՚յուս. պ՛շլ. frasach ձևից. նախաձայնը վերջաձայնից ազդվելով (հմտ. ճարուխ>խարուխ) բառը հետո դարձած է Խրասախ և սղմամբ՝ Խրասխ, Խրասխ. հետին փառախ ձևը փոխառյալ է արաբ. farsax-ից, իսկ փառանգ՝ պրսկ. farsang ձևից»—Հյուբշ., էջ 183):

151. Վերին աշխարհ—բառացի թարգմանություն է Ապար աշխարհի կամ Ապրշահի:

152. Կուրան և Մակուրան—Պետք էր սպասել, իսկապես, Տուրան և Մակուրան (Սևրիոս, Երևան, 1939, էջ 111), որովհետև Պարսկաստանի այս երկու ամենահեռավոր հարավային նահանգները համարյա միշտ միատեղ են հիշվում: Եվ սա շատ հարմարվում է Սղիշեի տեքստին, որտեղ ասված է, թե Հագեկրտ II-ը հրաման է տալիս Դենշապուհին՝ եթե մոգպետը դարձի չգա, նրան արքորել Կուրանից ու Մակուրանից էլ այն կողմը, ուրեմն Պարսից պետության ամենահեռավոր ծայրամասերը, և այնտեղ սպանել տալ նրան: Իրոք Տուրանն ու Մակուրանը կամ այժմյան Մեկրանը գտնվում էին Պարսից երկրի ամենահեռավոր հարավային ծայրին, այժմյան Բնյուշխստանում, Հնդկաստանի սահմաններին կպած: Թուրանի և Մակուրանի մասին տե՛ս J. Marquart, Eranschahr, էջ 31—34:

153. «Մի՛ խափառեացին ծառայքն արքունի ի ծախս ռոճկաց սորա»—խոսքը կրակի «ռոճիկ» մասին է. այս կապակցության մեջ և առհասարակ էլ ռոճիկ բառը նշանակում է օրական ուտելիք, պարեն, թոշակ» (Հր. Անադյան, Արմատ. րառարան, հ. V, էջ 1279), ուրեմն այստեղ վառելափայտի այն բանակությունը, որ սահմանված էր պետության կողմից և անհրաժեշտ էր կրակը վառ պահելու համար: Պետությունը նշանակել էր նաև պաշտոնյաներ՝ այդ գործին խնամք տանելու համար: Այդ պատճառով էլ Սղիշեն ասում է՝ «Թող կրակն անկերակուր դառնա ինչպես արեգակը և արքունի ծառաները (գործից) չխափանվեն՝ դրան փայտ հասցնելու համար»:

154. «Հեթանոսաց մեծ վարդապետ» կամ «Հեթանոսաց մեծ Առաքյալ» Պողոս Առաքյալի մակդիրն է իբրեւ հակադրութիւն մյուս առաքյալներին. որոնք սկզբում իրենց միմիայն հրեաների առաքյալ էին համարում և հեթանոսներին քրիստոնեութիւն չէին քարոզում:

155. Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Հաղկերտ II-ը մի աչքով կույր է եղել, եթե ճարտասանական դարձվածք չհամարենք «թագաւորն մեր յարմնով միով ակամբն կույր է, այլ ոգւոյն բնավ չիք իսկ աչք» արտայայտութիւնը:

156. Խոսքը Ստեփանոս Նախավկա կոչվածի մասին է, որին քարկանեցին հրեաները իբրեւ Քրիստոսի հետեւողի և վկայի՝ առաջին անգամը լինելով (տե՛ս Գործք Առաքելոց, Զ 8—է 59):

157. Վաղգես կամ Վաղգես—հին Բակտրիայի գավառներից մեկն էր Խանյ շահաստանից ոչ շատ հեռու, այժմյան Խորասանից դեպի արևելք և Հերաթից հյուսիս (հմմտ. J. Marquart, Eranschahr, էջ 64—78, 150 և այլն):

158. «Վաղագոյն առաւօտուցն ի Դարի-Քիր եկայք» գրվում է Խոսեի Դարիթիւրէն: Այս բառը միայն Նղիշեն ունի այստեղ: Բառի գանազան մեկնութիւններ են տրված, ինչպես օրինակ՝ «դուռն օրինաց», բայց այս իմաստը չի հարմարվում, որովհետև իշխանները ո՛չ թե դատարան պետի գնային, այլ մոզպետի կողմից հրավիրվում են ներկա լինելու մովպետան մովպետի զոհաբերությանը: Մի այլ բացատրութիւն տրվում է «մուք մթին. մթագոյն» նշանակութամբ, իբր թե իմաստն այն է, թե «վաղը մուկն ենեք»։ Բայց այս բացատրութիւնն ևս հարմար չէ, որովհետև Նղիշի սասածից երևում է, որ խոսքը տեղի մասին է. «Զի վաղիւ անց մովպետա՛ն մովպետ ուստ՝ յազէ»: Այս բացատրութիւնները մերժելով՝ Փօրթուղալ փաշան («Բաղամովես», 1895, էջ 6—7, Նղիշ, էջ 438—439) Դարիթի բառն առաջարկում է սրբագրել Դարիմինը կամ առանց հեռ-ի Դարիմիւր=«դուռն Միհրի», որ գործ էր անվում մեծ զոհաբերութիւնների սրբավայրի, կրակի մեծ տաճարների համար: Այս բացատրութիւնը շատ հարմար է տեղին: Դարիթի բառի մասին տե՛ս մանրամասն Հր. Անտոնյան, Արմատ. բառարան, հ. II, էջ 454—456:

159. «Զի վաղիւ անդ մովպետան մովպետ ուստ՝ յազէ»:—«Բառաւ բառը նշանակում է «գլխավոր, մեծ» և հաճախ գործ է անված որպէս տիտղոս որեւէ գավառի պետի համար:

160. Նախարարները կապանքներից արձակվելուց հետո Հայաստան չեն ուղարկվում, այլ առժամանակ դեռ մնում են Պարսկաստանում և

ուղարկվում են Հրե կամ այժմյան Հերաթ քաղաքը՝ արքայից արքայի գլխադրանքով ծառայելու և Քուշանների դեմ մղվող կռիվներին մասնակցելու համար:

161. «Դու զմեր երկիրս կիսագործ թողեր, մեք յարքունի երկիրն կէլ մարմնովք մերովք ոչ վաստակեմք»—հասկանալու համար անհրաժեշտ է եկատի ունենալ նախորդը. այնտեղ պատմված է, որ Խորենին ու Արթահամին սաստիկ տանջանքների են ենթարկում, մեռցնելու շափ ծնծում և երկուսի ականջներն էլ տակից կտրում, ինչպես Նղիշեն է ասում՝ «այնպես խոր, որ կարծես երբեք իրենց տեղում չէին եղել»: Այս առթիվ նրանք ասում են դահճապետին. «Ահա մեր լսելիքն առողջացան երկնային առողջությամբ, իսկ հոտոտելիքը դեռ մնում են իրենց տեղերում չարչարանքի մեջ. կիսապարզ և մի՛ անի մեզ երկնքի բարությունից... սրբի՛ր նաև մեր քթերը՝ կտրելով»: Երբ դահճապետը նրանց առաջարկում է գնալ Ասորեստան և մշակութուն անել արքունի գործերում, նրանք դահճապետին ասում են այս ծանոթագրության սկզբում գրված խոսքերը, կամենալով ծառանդել, թե դահճապետը նրանց խեղանդամ է դարձրել. կիսապարզ անելով երկնքի բարությունից և չլրացնելով նրանց մարմնավոր չարչարանքը (=գու մեր երկիրը կիսագործ թողիր), իսկ խեղանդամ լինելով՝ նրանք արքունի հողը մշակել չեն կարող:

162. Շանուլ:—Շահուղի փոխարեն Փարպեցին (էջ 106) տալիս է Շափուլ կամ Շաբուլ: Անշուշտ Նղիշի մեջ «Հ»-ից հետո դուրս է ընկել «փ» կամ «բ» տառը: Այդ գավառը և իր նույնանուն գլխավոր քաղաք Շապուրը գետք է լինի Շիրազի և Կազերունի մոտերքը և հիշատակվում է իբրև գաղա Տաբարիի կողմից (տե՛ս էջ 111):

163. Մեշովն—պարսկերեն կոչվում էր Մեշուն և համապատասխանում է Մեշան կամ հունարեն Μεσσηνία նահանգին, որ մինչև Արշակունյաց հարթավայրի վերջերն առանձին կիսանկախ պետություն էր կազմում, և Արտաշիր Սասանյանը նվաճելով նահանգի վերածնց: Այդ նահանգը գնդվում էր այժմյան Բասրայի մոտերքը ստորին Տիգրիսի ափերին Իրաքում:

164. Քաշկառ—գտնվում էր այդ վայրերից ավելի հյուսիս Սավաղում, այժմյան Վասիտի ճահճուտ վայրերում: Նույնպես 410 թվից հայտնի է որդես եպիսկոպոսական աթոռ և պատկանում էր Կտեսիփոնի կամ Տիգրոնի կաթողիկոսի թեմին: Սավաղի հին անունն է Սուրիստան, որը թարգմանված է արամեերեն Բեք-Աբամայն—ասորիների երկիր—անունից: Հայ գաղթիչներն (Ագաթանգեղոս, Փավստոս, Նղիշ, Փարպեցի, Սերեոս) այս երկիրն անվանում են Ասորեստան, որի մայրաքաղաքն է Տիգրոնը:

Ուրիշ խոսքով՝ հիշատակված երեք նահանգներն էլ գտնվում էին անմիջապես Պարսից ծոցից դեպի հյուսիս-արևմուտք, հյուսիս և հյուսիս-

աբեկելը: Նրանց մասին տե՛ս ընդհանրապես Նյուդեֆե, Տարարի, էջ 13—15 և J. Marquart, Eranschahr, էջ 21 և 40—42:

165. Հայ նախարարների աֆուրի տեսչությունը մոտ 12 տարի է. սկսած 451 թվականի վերջերից կամ 452 թվականի սկզբից մինչև 463/464 թվականը. երբ նրանք կրկին Հայաստան վերադարձան: Այստեղ հիշված 9 տարի և 6 ամիսը պետք է հասկանալ նախարարների կապված ու բանտարկված վիճակի մասին: Մնացած ժամանակը նրանք թեև ազատ էին. բանտարկությունից, բայց դեռ արտոյի մեջ էին Պարսկաստանում, իրավունք չունեին Հայաստան վերադառնալու և ծառայում էին պարսկական հեծելազորի մեջ Հրեում կամ Հերաթում:

166. «Նա և որ մեծ իշխանն էր աշխարհին»—*Խոսքը* Հրեի կամ Հերաթի մասին է, որ գտնվում է այժմյան Աֆղանստանում:

167. Միևրան տոհմը Սասանյանների պատմության մեջ հուշակավոր դարձած երեք ամենանշանավոր տոհմերից մեկն է—Սուրենի, Ասպահապետի և Միհրանի—երեքն էլ Արշակունի, բնակության վայրը բուն Պարթևների երկիրը: Այս տոհմի շատովիդ է համարվում նաև թե՛ Նդիշեի պատմությունից և թե՛ առհասարակ շատ հայտնի Միհրներսեսը:

168. «Ալմանաց դուռ» էր կոչվում նախկին Վլադիկավկազի ճանապարհը կամ Դարիալի կիրճը:

169. Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Նդիշեն մի քանի անգամ տալիս է հայ նախարարական ցուցակներ, ավելորդ չենք համարում այստեղ դնել հայտնի գահնամակը (=հայ նախարարների գահերի դասաթրուքները): Այդ գահնամակը գտել է Ю. Ф. Ахвердов-ը, առաջին անգամ հրատարակել է էմիլը իր Խորենացու ռուսերեն թարգմանության առաջին տպագրության մեջ (1858 թ., էջ 358), նրանից վերցրել է Խորեն Ստեփանեն, իսկ Ալիշանն իր «Այրարատում» հրատարակել է այն ֆոտոտիպով, բնական մեծությամբ (էջ 430-ի և 431-ի միջև): Մենք վերցնում ենք այն Ն. Ադոնցի՝ «Армения в эпоху Юстиниана» (СПБ, 1908) աշխատությունից, որովհետև Ադոնցի ընթերցումը լավագույնն է եղածների մեջ (տե՛ս հիշյալ գիրքը, էջ 249—250):

ԳԱՀՆԱՄԱԿ

(Իմ Սա)հակայ խնդրի արարեալ ի դրան արբունի յԱրտաշեսի թաղաւորի զոր ի Տիսպոնն խաւեցեալ եթէ ես զգամական զնամա զոր Արտաշէրի ի գիւանին տեսի ի Քաղոց ամսոյ Ժէ. Նւ Վոսմայ արքայից արքայի և բարերարի և գիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս Ձեր բարե-

բարութիւնդ հրաման տայցէ հայոց ազատաց և տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նույնպէս և ի ձերում դիւանի շահհամա(ր)ին առնել, որ յայսմհետէ հայոց ազատաց և տանուտէրանց զահ ի յայտ լինելու նոյնպէս ներսէ՛հ հրամանաւ արքայից արքայի և ես (Սա)հակ հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զգահնեմակին և եղաք մատանի՝ զարքայից արքայի և զմերս, և է այսպէս արդար և ճշմարիտ:

[Առաջին իշխան Հայոց և մախդազն]

ա. Սիւնեաց տէր
բ. Ասպետն
գ. Արծրունեաց տէր
(դ. Մաղխազունի)
դ. Մամիկոնէից տէր
ե. Շահապն Մոփաց տէր
զ. Մոկաց տէր
է. Ռշտունեաց տէր
ը. Վահունեաց տէր
բ. Կառպէից տէր
ժ. Անձաւացեաց տէր
ժա. Ապահունեաց տէր
ժբ. Կամառակեանն
ժգ. Այդ Ապահունի
ժդ. Վանանդացին
ժե. Ամատունի տէր
ժզ. Գողթան տէր
ժէ. Գնունյաց տէր
ժը. Այդ Անձաւացի
ժք. Տայոց
ի. Բասենոյ դատաւորն
իա. Գերունեաց տէր
իբ. Վարձաւունին
իգ. Գարդմանայ տէր
իե. Սահառունին
իզ. Դաբեղէնից տէր
իէ. Աբեղէնից տէր
իբ. Սիւնեաց երկրորդն
իթ. Արծրունեաց երկրորդն
լ. Արծրունեաց երրորդն
լա. Մամիկոնէից երկրորդն
լբ. Ռոփսեանն
լգ. Գ-Աշոցեանն

լդ. Դիմաֆսեանն
լե. Բուխա Դիմաֆսեանն
լզ. Այդ Աբեղեանն
լէ. Այդ Դիմաֆսեանն
լր. Պալունին
լթ. Առաւելեանն
լս. Աշահմարեանն
լա. Համրոժեանն
լար. Վարասպակեանն
լսգ. Ջլունակաւն
լւդ. Ակէլացին
լսե. Զարեհաւանեանն
լսզ. Ընծայեցին
լսլ. Մանդակունին
լսբ. Սղկունին
լսթ. Տայգրեանն
ձ. Երմանքունին
ձա. Սպանդունին
ձբ. Առաւելեանն
ձգ. Տրունին
ձդ. Մամբերացին
ձե. Հաւունին
ձզ. Բժնունին
ձէ. Քաշբերունին
ձր. Մենունին
ձր. Նախներին
կ. Քաղաֆապետն արփունի
կա. Ռոսապետն արփունի
կբ. Արտաշեսեանն
կգ. Վանանդացին երկրորդն
կդ. Ցուլն
կե. Վիժանու (նի)

կզ. Աճառ
Կէ. Երեւան Գիտական
կր. Գաղութեան

կր. Մարտեան տ(էր)
ճ. Վագրասպու(ճին)

Ն. Ազոնց լզ. Գ-Աշոցեա աւղղում է Աշոցեան, համարելով զ տառ
կրկնված, ծղ. Մամբրացին առաջարկում է ուղղել Տամբրացի (նույն
առաջարկն արել է Ալիշանը, Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 431, ժանո-
թագր. 1) և խ. Աշահմարեանն համարում է հավանորեն աղավաղված Աշ-
խազարեանից:

Իսկ իդ. գահի բացթողումը բացատրվում է հետևյալ կերպով. «Առա-
ջին իշխանն Հայոց և Մաղխազն» (Խորխոռունեաց իշխանների տիտղոսը,
իր տեղում չէ. հայտնի չէ, թե երբ Խորխոռունյաց իշխաններից մեկն ստա-
ցել է Հայոց առաջին իշխանի գահը, և այդ պատճառով նրա անունը գահ-
նամակում իր տեղից հանել են և տարել են վերև Հայտնի է, որ Խորխո-
ռունիների գահը շորրորդն է, և դրա համար էլ Ազոնցը դ. տեղը փակա-
գծեցում դրել է «Մաղխազունի»: Ուրեմն, Մամիկոնյաններից սկսած պետք
է գահերի համարները մեկ-մեկ միավորով իջեցնել մինչև իդ. Գարգամանա,
աէրը, որն այսպիսով կդառնա իդ., և այնուհետև թվահամարները կըն-
թանան ճիշտ կարգով մինչև վերջը:

Այստեղ դնում ենք գահնամակի նախարանի աշխարհաբար թարգմա-
նությունն ըստ Ստ. Մալխասյանի (տե՛ս Խորենացի, աշխարհաբար, Նրե-
վան 1940, էջ 338—339):

«Ես Սահակ խնդիր հարուցի Արտաշես թագավորի արքունի դռնում,
Տիսբոնում, ասելով, որ ես տեսա ռամական նամակը Արտաշրի դիվանում
Քաղոց ամսի 17-ին, և ես Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի Վոսա արքայից
արքային և բարերարին, թե թող ձեր բարերարությունը հրաման տա՝ հա-
յոց ազատների և տանուտերների ցուցակագրությունը կազմել ձեր գիվա-
նում, ինչպես առաջ եղել է հայոց ազգի մեջ, որպեսզի այսուհետև հայոց
ազատների և տանուտերների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ Ներսէհր
արքայից արքայի հրամանով և ես Սահակ կաթողիկոսս կնքեցինք գահնա-
մակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպես
է արգար և ճշմարիտ»:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբրահամ Նահապետ—47, 98:
 Աբրահամ սարկավագ (նահա-
 տակ):—117, 129, 159:
 Աբրահամ քահանա:—117, 162—
 —171:

Ադեն:—134:

Ալաններ զուներ:—176:

Ակեա:—84:

Ակեացիներ:—92:

Աղբակ:—159:

Աղձնիք, Աղձնյաց աշխարհ, Աղձըն-
 յաց երկիր:—16, 50, 85, 120:

Աղվանից աշխարհ, Աղվանից եր-
 կիր, Աղվանք:—16, 50, 60, 65,
 69, 70, 72, 74, 85, 86, 117,
 120, 121, 175:

Աղվանից նախարարներ:—72:

Աղվաններ:—24, 69, 70, 72, 117,
 121:

Ամատունի Վահան:—43, 91, 171:

Ամատունիք:—31, 85:

Ամատունյաց Առանձար:—97, 171:

Ամատունյաց տոհմ, Ամատունյաց
 ցեղ:—43, 97, 171:

Ամպարաքաշ:—129:

Այրարատ, Այրարատ գավառ:—30,
 74, 159:

Այրուկ Սղկունի:—92:

Անգղ գյուղաքաղաք:—55:

Անանիա եպիսկոպոս Սյունյաց:
 31:

Անատոլ, Անատոլիոս ոպարա-
 պետ:—14, 68:

Սնարիք, Անարիներ:—16, 31:

Անեբան:—28:

Անի:—64:

Անձևացի Շմավուն:—43, 91, 171:

Անձևացիներ, Անձևացյաց տոհմ
 կամ ցեղ:—31, 43, 171:

Անտիոքացիներ:—96:

Անտիոք:—120:

Աշնակ:—73:

Աշոտ Կամսարական:—171:

Ապահունիք:—31, 69, 84:

Ապահունյաց տոհմ:—42:

Ապար (Արփ) աշխարհ:—16, 127,
 129, 162: Տես նաև վերին աշ-
 խարհ

Ապարհացի գունդ:—105:

Ապրսամ Արժրունի:—92, 171:

Առանձար Ամատունի:—97, 171:

Առավան Անձևացի:—171:

Առավելյանների ցեղ:—171:

Առնակ Ամատունի:—171:

Ասիացոց կողմեր, երկրներ:—67:

Ասորեստան:—159, 162, 163, 166,
 167:

Ասորի Եղփարիոս, տես Եղփարիոս
 ասորի:

Ավարայրի դաշտ:—168:
 Ատոմ Գնունի:—66, 91, 120, 171:
 Ատորոմիդդ:—117, 118, 119:
 Ատրպատական աշխարհ, Ատրպատականի կողմեր:—65, 69, 73:
 Արագածոտն:—73:
 Արածո գյուղ:—159:
 Արզնարգիւն:—17:
 Արեւիք:—9, 14, 16, 20, 24, 66, 68, 80, 88, 172:
 Արեւմուտք, Արեւմտյան երկիր:—24, 66, 80:
 Արիւնի, Արիք:—16, 31, 106, 107, 111, 175:
 Արիւնի (Արհնի):—64:
 Արյաց աշխարհ:—76, 128, 175:
 Արծրունի Ապրսամ:—92, 171:
 Արծրունի Ներշապուհ:—42, 91, 105, 171:
 Արծրունիք, Արծրունյաց աշխարհ:—31, 117:
 Արծրունյաց տոհմ, ցեղ, տուն:—42, 109, 117, 171:
 Արհմ:—28, 29, 34:
 Արմավրի բերդ:—73:
 Արշակ Թաղավոր՝ որդի Տէրանի:—13:
 Արշակունյաց ցեղ:—13:
 Արշավիր Արշարունի:—71, 91, 106:
 Արշավիր Կամսարական:—171:
 Արշին երեց Բագրեանդի:—114, 117, 137, 150, 159:
 Արուհ:—73:
 Արսեն Ընծայացի: 91, 108:
 Արտազերս:—64:
 Արտազու դաշտ:—92:
 Արտակ Մոկացի:—42:
 Արտակ Պալունի:—91, 108, 135:
 Արտակ Ռշտունի:—42, 84:
 Արտաշատ քաղաք:—31, 64, 73, 91, 117:
 Արտաշատի նահանգ:—73:

Արտաշես Թաղավոր՝ որդի Վսամշապուհի:—13:
 Արտաշիր:—107:
 Արտավազ Մամիկոնյան:—171:
 Արտեն իշխան Գաբեղենից:—84:
 Արցախ:—86, 114, 116:
 Արփանյալ:—64:
 Աքար:—99:
 Բարգեն Սյունի:—171:
 Բաբելոն:—19:
 Բաբելացիների երկիր:—166:
 Բաբիկ յՌափսոնյան տնից:—171:
 Բագրատունիք:—69, 84:
 Բագրեանդ:—31, 159:
 Բակ զորական:—111:
 Բակուր Սյունի:—171:
 Բաղասական:—70, 121:
 Բանթուրակ, Փանդուրակ:—29, 39:
 Բասեն:—31:
 Բասիլ եպիսկոպոս Մոկացի:—31:
 Բարձրաբող:—64:
 Բել հոն:—127, 128:
 Բլանունիք:—31:
 Բողպայտ:—129:
 Գաբեղենք:—69, 84:
 Գաբեղյան Խոսրով:—91:
 Գաղ եպիսկոպոս Վանանդի:—31:
 Գաղերոֆ:—67:
 Գաղեշ Խորխոռունի:—42, 84:
 Գաղրիկ Դիմաքսյան:—71, 91:
 Գառնի, Գառնի քաղաք:—64, 73:
 Գավ:—86:
 Գարեգին նախարար:—19:
 Գարեգին Սրվանձայան:—103:
 Գեղեոն:—100:
 Գեղաց զունդ:—105:
 Գղվար:—86:
 Գյուտ Վահուկունի:—43, 84, 91:
 Գնթունիների ցեղ, Գնթունիք:—108:
 Գնթունի Տաճատ:—91, 106:
 Գնունի Ատոմ:—66, 91, 120, 171:
 Գնունի Վահան:—103:

Գնունյաց ցեղ, տոհմ. —66, 108,
171:

Դոյալ:—64:

Դասն, Դարսան:—17, 50:

Դավիթ երեց Մամիկոն:—9:

Դավիթ խորայելի Թագավոր: 99:

Դատ Առավելյան:—171:

Դարբիթի:—161:

Դենշապուհ:—26, 129, 141, 142,
143, 144, 150, 151, 152, 155—
158, 160:

Դիմաքսյան Գաղրիկ:—71, 91:

Դիմաքսյան Թաթուլ:—91, 171:

Դիմաքսյան Հմայակ:—91, 108:

Դիմաքսյան ցեղ:—108, 171:

Դիմաքսյանների գունդ:—71:

Դրասխանակերտ:—73:

Եգիպտացիներ:—98:

Եզնիկ եպիսկոպոս Բագրեանդի:
31:

Եղբայր եպիսկոպոս Անձեացյաց:
31:

Եղեգեկ գյուղ:—159:

Եղիշա եպիսկոպոս Ամատունյաց:—
31:

Եղիաս:—99:

Եղիարիտ ասորի:—68:

Եվդաղ եպիսկոպոս Մարգաղու:—
31:

Եվրոպա:—67:

Երամոնս:—73:

Երան:—28:

Երեմիա եպիսկոպոս Ապահուն-
յաց:—31:

Երեմիա եպիսկոպոս Մարգաստա-
նի:—31:

Երկայնորդ:—64:

Եփթայա:—100:

Հանգակ երեց:—85:

Հարենավան:—120:

Հարեանդ և Հեր:—69—70, 96:

Հվարեն Անձեացի:—171:

Հրադաշտ, Հրադեշտ:—145:

Հրադաշտական կրօն, օրենք:—24,
129:

Հրվան:—28:

Հնձայացի, Հնձայացի Արսեն:
91, 108:

Հնձային:—106, 108:

Հնձայնոց ցեղ:—108:

Հնջուղ իշխան Ալեկայի:—84:

Թաթ Կամսարական:—171:

Թաթիկ եպիսկոպոս Բասենի:
31, 159:

Թաթուլ Դիմաքսյան:—91, 171:

Թաթուլ Վանանդեցի:—106:

Թավասպարների աշխարհ, զորք,
Թավասպարք:—86, 117:

Թեոդոս կայսր:—14, 66, 67, 68:

Թիր—տես Դարբիթի:—

Իջավանք գյուղ:—159:

Իսահակ:—48:

Իտադական երկիր:—23:

Լոփնաս գետ:—71:

Լիփինք:—71, 117:

Լոփնաց աշխարհ:—16, 50, 86, 117:

Նաղիաղ քաղաք:—70:

Նաղտիք, Նաղտյաց աշխարհ:—86,
114, 115:

Նալլնդուրներ, Նալլնդուրների
աշխարհ, երկիր:—18, 127, 176:

Նիրիոփան:—117:

Նոնաստան:—41:

Նոսրով Գաբեղյան:—91:

Նորանխտ:—64:

Նորեն Նորխոռունի:—91, 105,
108, 135:

Նորեն վկա, նահատակ:—163, 164:

Նորխոռունիք:—69:

Նորխոռունյաց տոհմ և ցեղ:—42,
103:

Նուժաստան:—47, 167:

Նուժիկ, խուժաստանցի:—143,
160, 161, 162:

Նուրս Սրվանձաշան:—92:

Նրսան:—86:

Մտխանխոստ:—64:
 Մովզեայք, Մօղք:—16, 17:
 Մովզեից աշխարհ:—16, 17, 50:
 Կամարականների ցեղ:—171:
 Կապկոն լեռներ:—72:
 Կապուլտ, Կապուլտ լեռ:—114:
 Կապուլտ բերդ:—64:
 Կատշաց գունդ:—105:
 Կարեն Սահառունի:—91:
 Կորդուք, Կորդվաց աշխարհ:—16,
 17, 50, 86:
 Կուաշ ավան:—73:
 Կուբ գետ:—70:
 Կուբան:—142:
 Հազկերտ Ա., Հազկերտ բ-ի
 պապ:—44:
 Հազկերտ Բ.:—13, 14, 127, 174,
 175:
 Համազասպ Մամիկոնյան:—171:
 Համազասպյան:—106, 171:
 Համակզեն:—129, 141:
 Հայոց ազգ, հայ, հայեր:—13, 24,
 51, 52, 83, 85, 90, 109, 111,
 117, 121, 122, 166:
 Հայոց այբուձի, հեծելազոր, զո-
 բամաս, զորագունդ, զորք:—13,
 52, 55, 61, 66, 67, 68, 70,
 71, 72, 73, 86, 89, 97, 107,
 110, 111:
 Հայաստան, հայոց աշխարհ, եր-
 կիր:—13, 16, 22, 26, 27, 43,
 44, 45, 48, 50, 51, 55, 56,
 60, 67, 72, 73, 75, 78, 85,
 87, 88, 90, 96, 104, 105, 116,
 117, 120, 121, 122, 123,
 126, 144, 151, 162, 167,
 168, 175, 177, 178:
 Հայոց նախարարներ:—13, 19,
 22, 48, 70, 118, 124, 137, 162,
 172, 177:
 Հայք Ստորին:—85:
 Հարամանի:—28, 29, 45:
 Հարեշգոմ Շապուհ իշխան:—174:

Հեճատականեր, Հեճատակաների
 աշխարհ:—86, 117:
 Հեռան հոն:—121:
 Հեսու:—100:
 Հեր և Ջարեանդ: 69, 70, 96:
 Հիսուս:—39, 40, 41, 63, 101,
 137, 139, 159, 180:
 Հմայակ Դիմարսյան:—91, 108:
 Հմայակ՝ եղբայր Վարդանի:—115:
 Հնդկաստան:—57:
 Հոհան յիսփսոնյան տնից:—171:
 Հոդոցիմ գյուղ:—159:
 Հոն Բել, տե՛ս Բել հոն:
 Հոնաց աշխարհ, հոների աշխարհ,
 երկիր:—17, 18, 65, 72, 116:
 Հոներ, Հոների գունդ, զորք:—18,
 105, 116, 117:
 Հոների պահակ, Հոնաց պահակ:—
 43, 72:
 Հոռոմների աշխարհ, զավառներ:—
 14, 16, 18, 29, 85, 121:
 Հովհաննես Մկրտիչ:—40:
 Հովսեփ այր Մարիամի:—29:
 Հովսեփ եպիսկոպոս Այրաբատի:—
 30, 31, 43, 67, 92, 97, 112,
 117, 121, 131, 133, 151, 159:
 Հորդանան գետ:—40:
 Հույներ:—16, 79, 85, 86, 120,
 170:
 Հույների աշխարհ, հունաց եր-
 կիր:—14, 15, 16, 75, 85, 86,
 120, 121:
 Հոովմ:—67:
 Հրոտից:—162:
 Զիթենյաց լեռ:—40:
 Զոդակերտ:—73:
 Ղևոնդ երեց:—55, 92, 97, 104,
 112, 117, 121, 145, 152, 159:
 Ժզրաց աշխարհ, Ժզրիք:—86, 117:
 Ժորա կողմեր, Ժորա պահակ:—
 18, 69, 70, 86, 175:
 Մակարայեցիներ:—96:

Մակուրանի—142:
 Մամիկոնյանների, տոհմ, ցեղի—
 42, 85, 108, 171,
 Մանազկերտ:—30:
 Մանգակունիների տոհմ:—171:
 Մանգակունի Փարսման:—91, 171:
 Մանեհ իշխան Ապահունի:—42,
 84:
 Մանեն սեպուհ Ամատունի:—85:
 Մասքուքների զորք:—175:
 Մատաթի:—96:
 Մատաթիայի ազգատոհմ,—96:
 Մառյան գունդ:—105, 107:
 Մարգարի:—31:
 Մարդաստան:—31:
 Մարիամ կույս:—29, 39:
 Մարկիանոս կայսր:—68, 79:
 Մեղեդ եպիսկոպոս Մանազկեր-
 տի:—30:
 Մեծ Հայք—16, 28:
 Մեհրուժան Արծրունի:—171:
 Մեշոֆն:—167:
 Միհր:—34, 147, 164:
 Միհրան տոհմ:—175:
 Միհրներսես վզուրկ հրամատար,
 հազարապետ:—24, 31, 81, 83,
 87, 88, 116, 118:
 Միջնաշխարհ:—73, 114:
 Մծբին քաղաք:—14:
 Մուկաց տոհմ:—42:
 Մուկք:—31, 105:
 Մովան հանդերձապետ:—143, 147:
 Մովսեստան մովսէտ:—143, 161:
 Մովսէս Մարգարէ:—36, 93:
 Մուշ Դիմաքսյան:—71:
 Մուշե եպիսկոպոս Արծրունյաց:—
 31:
 Մուշե երեց Արծրունյաց:—117:
 Մուշե երեց Ազրակի:—159:
 Մուշեղ Մամիկոնյան:—171:
 Մուշի սարկավազ:—85:
 Մուշկան Նխալափուրտ:—88,
 107, 109, 111, 112, 117, 120,
 Նաթրաքի, Նաթարաքի:—29, 142:

Նախասարգ:—50:
 Ներշապուհ Արծրունի, Ռմբու-
 յան:—42, 67, 69, 91, 171,
 Ներսէս իշխան Ուրծի:—85:
 Ներսէս Կամսարական:—171,
 Ներսէս Քաջբերունի:—91, 106,
 108:
 Նյուշապուհ քաղաք:—127, 159,
 162:
 Նոյ Նահապետ:—98:
 Շահխոռապետ:—92:
 Շահուղ զավառ:—166, 167:
 Շապուհ արքայից արքա:—13, 44,
 57:
 Շախսպ Արծրունի:—171:
 Շմսվոն Անձևացի, Անձափացի:—
 43, 91, 171:
 Շնգին Արծրունի:—171:
 Ողական:—64:
 Որմիզդ արքա:—32:
 Որմիզդ որդի Ջրվանի:—28, 29,
 34:
 Որոտ:—64:
 Պալունի Արտակ:—91:
 Պալունիներ, Պալունյաց, ազգ.
 ցեղ:—69, 85, 108:
 Պահակ Ճորա:—18, 69, 70, 86,
 175:
 Պահ դուռն: 15, 24:
 Պահլավիկ:—129:
 Պարզե Արծրունի:—171:
 Պարսիկ Սասան:—13:
 Պարսից աշխարհ, երկիր:—18,
 57, 58, 79, 85, 116:
 Պարսից արքունիք:—13:
 Պարսից բանակ, զորք, գունդ:—
 52, 65, 69, 104, 106, 107,
 111, 114, 115, 121:
 Պարսից իշխանութիւն, տերու-
 թիւն, պետութիւն:—50, 81,
 116:
 Պարսից Թագափոր:—68, 90, 176:

Գարուկազեն: 129:
 Գերոզ արքա պարսից:—175, 177:
 Գեամոզ:—129:
 Գեարոս երեց:—85:
 Գիզատոս Գոնտացի:—40:
 Դոդոս Առաքյալ:—17:
 Դոնտացի Գիզատոս—տես Գիզատոս Գոնտացի:
 Ջնիկան:—143, 160:
 Թահամ Միհրան տոհմից:—175:
 Թափսոնյան տուն:—171:
 Թշտունիք:—31, 84, 117, 121, 159:
 Թշտունյաց զորք:—92:
 Թշտունյաց տոհմ:—42:
 Սազաստան:—47:
 Սահակ եպիսկոպոս Թշտունյաց: 31, 117, 121, 145, 148, 155—158, 159:
 Սահակ եպիսկոպոս Տարոնի:—30:
 Սահակ Մանդակունի:—171:
 Սահակ սարկավագ:—85:
 Սահաունի Կարեն:—91:
 Սամուել բահանա:—117, 129, 159:
 Սասան պարսկի ցեղ:—13:
 Սատո Դիմաքսյան:—171:
 Սարգյանք:—73:
 Սերուխտ մարգպան:—70:
 Սեիրա սահմաններ:—67:
 Սինա լեռ:—36:
 Սինկզիտոս:—68:
 Սղկունի Այրուկ:—92:
 Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ:—31, 59, 69, 74, 122, 123:
 Սյունյաց տոհմ, ցեղ:—42, 171:
 Սուրմակ եպիսկոպոս Բզնունյաց:—31:
 Ստեփանոս Նախավկա:—159:
 Ստորին Հայք:—85:
 Սրվանձտյան Խուրս:—92:
 Սրվանձտյան ցեղ:—108:

Վահան, Աղվանից Թագավորների ցեղից:—72:
 Վահան Ամատունի:—43, 91, 171:
 Վահան Գնունի: 108:
 Վահունիք:—69, 84:
 Վահունյաց տոհմ:—43:
 Վաղինակ Սյունի:—123:
 Վայոց ձոր:—159:
 Վան ավան:—64:
 Վանանդ:—31, 159:
 Վանանդեցի Թաթուր:—106:
 Վաշակաշատ:—64:
 Վասակ Մամիկոնյան:—85, 86:
 Վասակ Սյունի:—42, 59—62, 67, 69, 70, 73—75, 82, 83, 85—87, 91, 97, 104, 109, 110—112, 114, 116—118, 120, 121, 123, 125:
 Վատ:—86:
 Վատդես:—159:
 Վարազդեն Առավելյան:—171:
 Վարազդապուհ Գալանի:—85:
 Վարդան Մամիկոնյան:—9, 42, 69, 70, 74, 88, 91, 92, 95, 105, 107, 108, 115, 135:
 Վարդանաշատ:—73:
 Վարձ Կամոարական:—171:
 Վերին աշխարհ: 141: Տես Նախ Ապար աշխարհ:—141:
 Վզուրկ Միհրնեբսեհ:—Տես Միհրնեբսեհ վզուրկ:
 Վուրկ, Վինաց Թագավորի եղբայր:—71:
 Վոամ հայր Հազկերտ Բ-ի:—13:
 Վոամշապուհ:—13:
 Վրաստան, Վրաց աշխարհ:—46, 48, 50, 69, 70, 96, 120, 122:
 Վրացիներ:—24, 85, 121:
 Վրեն Տաշրացի:—92, 171:
 Վրկան:—127:
 Տաճատ Լիթրունի:—171:
 Տաճատ Գնթունի:—91, 108, 108:
 Տաճատ եպիսկոպոս Տայոց:—31:
 Տաճկաստան:—16, 58:

- Տայք, Տայց ձորադա վանք:— 31, 115: Քաղաքացիներ:— 19:
 Տաշրացի վրեն:— 92, 171: Քաղոց ամիս:— 71:
 Տաշրացիների ցեղ:— 171: Քաշկար:— 167:
 Տարուն:— 30: Քաջաջ սարկավազ:— 117, 159:
 Տիգրուն:— 14: Քաջրերունի Ներսէս:— 91, 103,
 Տիրան, հայր Արշակ՝ թագավորի: 108:
 13: Քաջրերունյաց ցեղ:— 108:
 Տիրոց Բաղրատունի:— 84: Քասու եպիսկոպոս Տուրուբերա
 յի:— 31:
 Տղմուտ գետ:— 106: Քոզյաններ:— 92:
 Տմորիք:— 86, 114, 115: Քուշաններ, Քուշանք:— 23, 4,
 Տուրուբերան:— 31: 128:
 Տրդատիոս:— 67: Քուշանների աշխարհ, երկիր,
 Տրդատունիք:— 92: պետութիւն, կողմեր:— 15, 16,
 Ուրծ:— 69, 95: 18, 127, 128:
 Փայտակարան քաղաք:— 81, 87: Քրիստոս:— 13, 15, 18, 19, 24,
 Փանդուրակ տէս Բանթուրակ: 26, 39, 40, 41, 43—45, 50,
 Փապակ Առաւելոյան:— 171: 52, 55, 60, 63—65, 67, 73,
 Փառախոտ:— 73: 74, 79, 80, 84, 94, 99, 101,
 Փասի:— 86: 114, 124, 135, 137—140, 146,
 Փարսման Մանգակունի:— 91, 171: 147, 154, 158, 159, 163, 169,
 Փենեհեղ քահանայ:— 99: 171, 180:
 Փյուքփան:— 86: Օշական:— 73:
 Փոսի:— 86:

Մամիկոնյան Դավիթ երեցի խնդրած պատմությունը՝ Լավրդանի և Հայոց պատերազմի մասին	5
Առաջին գլուխ	13
Երկրորդ գլուխ	20
Յրրորդ գլուխ	53
Չորրորդ գլուխ	83
Հինգերորդ գլուխ	90
Վեցերորդ գլուխ	111
Յոթերորդ գլուխ	127
Մանոթագրություններ	151
Հատուկ անունների ցանկ	217

Խմբագիր՝ Ս. Պայազատ
 Նկարիչ՝ Ռ. Բեդրոսյան
 Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Գառաբյան
 Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Փանիկյան
 Լեռստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Եզանյան

Գառվեր 1344:

Տիբաժ 20 000

Հանձնված է արտագրության 29/V 1958 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 25/IX 1958 թ.:

Քուլը՝ $84 \times 108 \frac{1}{32}$, հրատ. 10,2 մամ., տպ. 14,0 մամ. = պայմ. 11,48 մամ

Գինը 4 ռ. 55 կ.:

Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությանն է
 րի և պոլիգրաֆ արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1
 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փ. № 65:

